

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ

МИЛАН С. МОМЧИЛОВИЋ

**ЗАКОНСКО НАСЛЕЂИВАЊЕ У СРБИЈИ У
ПЕРИОДУ ОД XIII ДО XIX ВЕКА**

докторска дисертација

Ниш, 2026

UNIVERSITY OF NIŠ
FACULTY OF LAW

MILAN S. MOMČILOVIĆ

**INTESTATE SUCCESSION IN SERBIA FROM THE
13TH TO THE 19TH CENTURY**

Doctoral Dissertation

Niš, 2026

Подаци о докторској дисертацији

Ментор: Др Александар Ђорђевић, редовни професор, Универзитет у Нишу, Правни факултет

Наслов: Законско наслеђивање у Србији у периоду од XIII до XIX века

Резиме: Предмет дисертације јесу законско наслеђивање и са њим повезани институти наследног права у Србији у периоду од састављања Законоправила Светога Саве до доношења Српског грађанског законика. Рад је структурално подељен у седам целина које одговарају различитим временским раздобљима у посматраном периоду. У фази научне дескрипције, као главни циљ дисертације постављено је свеобухватно сагледавање одредаба којима је нормирано интестатско наслеђивање у српском праву у раздобљу од XIII до XIX века. У фази научног открића и научног објашњења, њен главни циљ јесте откривање правог значења и порекла ових одредаба, и утврђивање у којој мери су оне плод аутохтоног правног развоја, а колико су присутни страни правни утицаји, у чему се исти огледају, и које околности су условиле њихово прихватање. Друштвени циљ који се намерава постићи овом дисертацијом састоји се у стварању могућности за објективно сагледавање и боље разумевање одређених појава у нашој актуелној наследноправној пракси. У првом реду, реч је о *de facto* често различитом третману мушких и женских потомака, нарочито код наслеђивања непокретности. У дисертацији су изнета гледишта о одређеним проблемима скопчаним са законским наслеђивањем у Србији у периоду од XIII до XIX века, о којима се наука до сада није детаљно изјашњавала или их је оставила отвореним, попут генезе интестатског наследног права у Душановом законнику.

Научна област: Право
Научна дисциплина: Историја права

Кључне речи: наслеђивање, интестатско, Србија, правила, порекло, утицаји, законик

УДК:

CERIF класификација: Н 300 Историја права

Тип лиценце Креативне заједнице: **CC BY-NC-ND**

Data on Doctoral Dissertation

Doctoral Supervisor: Dr Aleksandar Đorđević, Full Professor, University of Niš, Faculty of law

Title: Intestate Succession in Serbia from the 13th to the 19th Century

Abstract: The subject of this dissertation is intestate succession and related institutes of inheritance law in Serbia, covering the period from the compilation of Saint Sava's *Nomocanon (Zakonopravilo)* to the adoption of the Serbian Civil Code. The dissertation is structurally divided into seven sections, each corresponding to a distinct historical period within the observed timeframe. In the phase of scientific description, the primary goal of the dissertation is to provide a comprehensive overview of the provisions governing intestate succession in Serbian law from the 13th to the 19th century. In the phase of scientific discovery and explanation, its main aim is to determine the true meaning and origin of these provisions, as well as to establish the extent to which they were the result of indigenous legal development or of foreign legal influences, to identify the nature of these influences and the circumstances that led to their adoption. The social purpose of this dissertation is to enable an objective assessment and better understanding of certain phenomena present in contemporary inheritance law practice. Primarily, this refers to the *de facto* unequal treatment of male and female descendants, especially in the inheritance of immovable property. The dissertation also presents views on specific issues related to intestate succession in Serbia between the 13th and 19th centuries, which have not yet been thoroughly addressed or have remained open in legal scholarship — such as the genesis of intestate inheritance law in Emperor Dušan's Code (*Dušanov Zakonik*).

Scientific Field: Law

Scientific Discipline: History of law

Key Words: inheritance, intestate, Serbia, provisions, origin, influences, Code

UDC:

CERIF Classification: H 300 History of law

Creative Commons License Type: **CC BY-NC-ND**

Садржај

Увод.....	1
А. Теоријско одређење предмета докторске дисертације	1
Б. Операционално одређење предмета докторске дисертације	2
Б.1. Временско одређење	2
Б.2. Просторно одређење.....	3
Б.3. Дисциплинарно одређење	3
В. Структурално одређење предмета докторске дисертације	3
Г. Ранија истраживања.....	7
Д. Значај дисертације	11
Д.1. Научни значај	11
Д.2. Друштвени значај.....	12
Ђ. Методе.....	13
Ђ.1. Правнодогматска и нормативна метода.....	13
Ђ.2. Историјска метода.....	13
Ђ.3. Упоредноправна метода.....	14
Ђ.4. Метода анализе садржаја.....	14
Е. Хипотезе.....	15
Ж. Циљеви.....	16
Ж.1. Научни циљ.....	16
Ж.2. Друштвени циљ.....	16
1. Наслеђивање у старом словенском праву.....	17
1.1. Разлике и сличности у најстаријем наследном праву Словена и Германа.....	22
<i>1.1.1. Руска Правда и Салијски закон.....</i>	<i>24</i>
2. Законоправило Светога Саве.....	26
2.1. О Законоправилу уопште.....	26
2.2. Наследно право у Законоправилу.....	28
2.3. Интестатско наслеђивање по Законоправилу.....	30
<i>2.3.1. Наследничка способност.....</i>	<i>30</i>
<i>2.3.2. Круг наследника.....</i>	<i>31</i>
<i>2.3.3. Робови и ослобођеници.....</i>	<i>36</i>
<i>2.3.4. Клирици као оставиоци и наследници.....</i>	<i>38</i>
<i>2.3.5. Правна лица као наследници.....</i>	<i>41</i>
<i>2.3.6. Наслеђивање у задрузи.....</i>	<i>42</i>

2.3.7. <i>Нужни део</i>	42
2.3.8. <i>Наследноправни режим мираза и предбрачног дара</i>	44
2.3.9. <i>Недостојност за наслеђивање</i>	46
2.3.10. <i>Заштита наследника</i>	53
3. Законско наслеђивање од доношења Законоправила до Душанове кодификације	56
3.1. Уопштено о значају Законоправила за даљи развој наследног права у Србији.....	56
3.2. Посебно о односу Законоправила и обичајног наследног права.....	59
4. Интестатско наследно право у Српском царству	67
4.1. Душанов законик.....	69
4.1.1. <i>Члан 41</i>	70
4.1.2. <i>Оставински поступак</i>	78
4.1.3. <i>Члан 48</i>	88
4.1.4. <i>Посебно о наследноправном статусу побочних сродника</i>	91
4.2. Синтагма.....	102
4.2.1. <i>Круг наследника и наследни редови</i>	104
4.2.2. <i>Лишавање наследства и остале одредбе</i>	108
4.2.3. <i>Однос наследноправних одредаба Душановог законика и Скраћене Синтагме</i>	111
4.3. Закон цара Јустинијана.....	113
4.4. Наследноправни положај српских себара.....	120
4.4.1. <i>Меропси</i>	120
4.4.2. <i>Сеоски попови</i>	129
4.4.3. <i>Сеоски мајстори</i>	133
4.4.4. <i>Наслеђивање у сеоској задрузи</i>	135
4.5. „Грчке земље“.....	137
4.5.1. <i>Општи поглед на државноправни положај новоосвојених византијских области</i>	137
4.5.2. <i>Извори наследног права у грчким областима Царства</i>	138
4.5.3. <i>Византијско племство</i>	142
4.5.4. <i>Парици</i>	146
4.6. Градско становништво.....	151
4.6.1. <i>Дубровчани</i>	152
4.6.2. <i>Саси</i>	153
4.6.3. <i>Домаће становништво</i>	154
4.6.4. <i>Градови освојени од Византије</i>	155
4.7. Статути приморских градова.....	156

4.7.1. <i>Наследни редови</i>	157
4.7.2. <i>Остале одредбе</i>	164
4.7.3. <i>О начелу paterna paternis у будванском праву и утицају Еклоге</i>	167
5. Након пропасти Царства	169
5.1. Деспотовина.....	169
5.2. Паштровићи.....	170
6. Турска окупација	173
7. Нови век	179
7.1. Интестатско наслеђивање у Србији до доношења Српског грађанског законика.....	179
7.2. Српски грађански законик.....	189
7.2.1. <i>Редослед наслеђивања</i>	191
7.2.2. <i>Недостојност за наслеђивање</i>	198
7.2.3. <i>Ванбрачна деца и усвојеници</i>	200
7.2.4. <i>Наслеђивање брачних другова</i>	203
7.2.5. <i>Удовичко уживање</i>	205
7.2.6. <i>Нужни део</i>	206
7.2.7. <i>Наслеђивање архијереја и монаха</i>	209
7.2.8. <i>Наслеђивање у задрузи</i>	211
7.3. <i>Наслеђивање у Црној Гори у XIX веку</i>	213
Закључак	221
Извори и литература	
Биографија аутора	

„Међу предметима, којима се бави правнознанство,
нема доиста важнијега и заједно тежега,
што наслеђовање и право, које се на њ односи.“

Божидар Петрановић

Увод

А. Теоријско одређење предмета докторске дисертације

Предмет докторске дисертације јесте законско наслеђивање у Србији у периоду од XIII до XIX века.

Ratione materiae, предмет дисертације је наслеђивање у смислу универзалне сукцесије, и то оне до које долази непосредном применом закона, за разлику од наслеђивања по неком другом основу, попут завештања или уговора о наслеђивању.

Имајући у виду временско одређење предмета дисертације, основ законског наслеђивања је у конкретном случају много више од формалног закона у данашњем смислу речи. Поређења ради, у позитивном праву Републике Србије норме које регулишу материју законског наслеђивања груписане су у Закону о наслеђивању РС (ЗОН). Међутим, у периоду који је предмет нашег интересовања, одредбе „законског“ наследног права налазиле су се у различитим изворима – поред законских текстова, било их је у приватним правним компилацијама, повељама владара и властеле, градским статутима и неписаном, обичајном праву.

За наслеђивање до кога долази по основу закона често се употребљава и термин „интестатско наслеђивање“. Ми не видимо препреку да се, у циљу избегавања монотоније, у тексту дисертације равноправно употребљавају оба назива. Премда се основано може приговорити да је епитет „интестатски“ шири од појма „законски“ јер може да значи свако наслеђивање до кога не долази по основу завештања (па и уговорно), у конкретном случају нема бојазни да би таква терминологија могла изазвати забуну, јер у Србији није било уговорног наслеђивања у правом смислу речи све до доношења Грађанског законика 1844. године.

Иако се појам законског наслеђивања у првом реду везује за одређивање редоследа наслеђивања или наследне редове, свестрано сагледавање овог правног института налаже да се у предмет дисертације макар на елементарни начин укључе и појмови и установе заједнички за наследно право у целини, без обзира на основ позивања на наслеђе. То су пре

свега услови и претпоставке за наслеђивање, законски (нужни) део, недостојност за наслеђивање, заштита наследника и оставински поступак.

Б. Операционално одређење предмета докторске дисертације

Б. 1. Временско одређење

Временски посматрано, предмет дисертације обухвата период од почетка XIII до средине XIX века. На почетку и на крају поменутог раздобља налазе се грандиозни кодификаторски подухвати, у којима је материја законског наслеђивања заузела истакнуто место. Крајем друге декаде XIII века, напоредо са уздицањем српске државе на ранг краљевине и осамостаљењем српске Цркве, светлост дана угледало је Законоправило, правничко ремек-дело Светога Саве, које представља темељ српског средњовековног права и прву кодификацију у српској правној историји. Савино Законоправило је први писани извор права у Србији који је регулисао интестатско наслеђивање, и то на изузетно прецизан и исцрпан начин, посветивши му више десетина одредаба. Са друге стране, средином XIX века, усред напора српског народа за потпуну еманципацију од турског суверена и у освиту његове борбе за правну државу, донет је знаменити Грађански законик, чијим ступањем на снагу је Србија озваничила свој повратак у европску заједницу народа. Ако је судити по времену и напорима које су редактори Законика уложили да област законског наслеђивања буде уређена тако да најбоље служи народним и државним потребама, ова материја је далеко најважнија у целом Законику. Начела и правила законског наслеђивања инкорпорирана у Законик остала су на снази више од сто година након његовог доношења, све до успостављања комунистичке диктатуре.

Овако постављено темпорално одређење предмета дисертације пружа прилику да се у истој сагледа развој најважнијих принципа, правила и института српског интестатског наследног права у битно различитим епохама и друштвеним окружењима – за време формирања феудалних односа, затим у развијеном феудализму, у условима државне несамосталности за време турске окупације, у време устанака и борбе за ослобођење, као и у доба поновне изградње државе и формирања институција по савременом, европском моделу.

Б.2. Просторно одређење

Шире просторно посматрано, предмет дисертације креће се у границама европског простора. Примарно, реч је о геопростору данашњих држава Србије, Црне Горе и Северне Македоније, као и оних делова данашње Грчке који су се средином XIV века нашли у оквирима Српског царства. Секундарно, најчешће као последица примене упоредноправног метода, предмет дисертације шири се на простор сродних, словенских држава, у првом реду Русије и Пољске, али и средње и западне Европе, пре свега Француске, Немачке и некадашње Аустро-Угарске.

Б.3. Дисциплинарно одређење

Дисциплинарно, предмет дисертације припада пољу друштвено-хуманистичких наука, и то правним и историјским наукама.

В. Структурално одређење предмета докторске дисертације

Да би се напред дефинисани предмет дисертације могао научно истражити, по нашем виђењу, неопходно га је рашчланити на следеће структуралне чиниоце:

Први структурални чинилац обухвата првобитно словенско право наслеђивања. Иако, строго посматрано, оно не улази у временски оквир теме, најстаријем словенском наследном праву биће посвећен краћи одељак одмах након уводних излагања. На неопходност изучавања прасловенског права у оквиру историје права словенских народа указивао је још знаменити пољски историчар права О. Балцер. Без сагледавања древног словенског права готово је немогуће разумети многа правила и правна схватања која су била на снази у средњовековној српској држави, па и касније, а чији се корени налазе управо у овом праву. То нарочито важи за правила интестатског наслеђивања, чији је један од најважнијих извора у целокупном посматраном периоду било обичајно право. У овом одељку покушаћемо да дамо одговоре на питања када се у Словена развило право наслеђивања, које су његове главне црте, као и да ли је, и у којој мери је оно аутохтоно.

Други структурални чинилац обухвата законско наслеђивање и са њиме повезане наследноправне институте у Законоправилу Светога Саве. У Законоправило је као засебна глава инкорпориран византијски Прохирон (у Срба познатији као Градски закон), импресивно законско дело царева македонске династије, које је у примени било све до пада Цариграда 1453 године. Преко Прохирона садржаног у Законоправилу Срби су дошли у прилику да упознају Јустинијаново наследноправно законодавство, које је

ударило темељ савременој регулативи законског наслеђивања у већини земаља континенталног система. Поред општих претпоставки за наслеђивање и редоследа позивања на наслеђе, у овом одељку биће указано на различите режиме законског наслеђивања одређених друштвених група – слободних људи, ослобођеника и робова и припадника клира. Посебна пажња биће посвећена законском (нужном) делу, наследноправном режиму мираза и предбрачног дара, као и наслеђивању од стране правних лица и заштити наследника.

Трећи структурални чинилац предмета дисертације јесу правила законског наслеђивања ефективно примењивана у Србији на прелазу између XII и XIII века, која извор имају углавном у обичајном праву. С обзиром на фрагментарност података и оскудицу изворне грађе, неопходно је најпре извршити реконструкцију тог права, и то, по речима Т. Тарановског, попуњавањем празнина „инословенским“ подацима. Употребом упоредног словенског правца, постојеће празнине биће попуњене одговарајућим решењима руског, пољског и чешког права, те приморских статута писаних народним језиком – Винодолског и Пољичког. Након реконструкције српског интестатског наследног права са почетка XIII века указаћемо на његове разлике и подударности у поређењу са наследним правом Законоправила, и дати оцену утицаја Законоправила на његов развој у наредних 150 година, до Душанове кодификације.

Четврти структурални чинилац и уједно централни део дисертације посвећен је законском наслеђивању у средњовековној Србији у доба развијеног феудализма. Предмет наше пажње биће најпре законско наследно право Душанове трипартитне кодификације – Душановог законика, Скраћене Синтагме и Закона цара Јустинијана, и то управо наведеним редоследом.

Одредбе о интестатском наслеђивању садржане су у члановима 41. и 48. Душановог законика, који представљају органску целину. Најпре је неопходно утврдити њихово *право значење* и пружити одговоре на питања која су с тим у вези у науци остала отворена. По значају се издваја недоумица да ли израз употребљен у чл. 41, „до третијега братучеда“ значи да се наследно право побочних сродника протеже и на осми степен сродства. Такође, из резултата досадашњих истраживања не може се са сигурношћу извести закључак да ли су побочни сродници оставиоца и раније уживали наследно право, или је то новина уведена Закоником. Након утврђивања правог значења, пажња ће бити усмерена на дефинисање *порекла* ових одредаба. Кроз разматрања цитираних чланова Законика биће исцрпно приказан наследноправни положај властеле, као повлашћеног сталеза у Душановој држави. На крају овог одељка биће изложено наше гледиште о томе како је изгледао поступак за расправљање заоставштине у Србији Душановог времена.

Од свих делова Душановог *Codex Tripartitus*-а, највише норми интестатског наследног права садржано је у тзв. Скраћеној Синтагми, која, за разлику од Законика, обилује одредбама грађанског права. Реч је о преради алфавитне Синтагме атонског јеромонаха Матије Властара, коју су српски редактори извршили највероватније по налогу цара Душана. Основано се може претпоставити, на шта је указао А. Соловјев, да

су у српској држави и једна и друга компилација ефективно примењиване, и то грчки оригинал од стране црквених, а скраћена српска верзија од стране државних судова. Због тога ће предмет анализе бити одговарајуће одредбе у оба зборника, при чему ће се идентификовати и објаснити њихове међусобне разлике. Паралелно са тим, вршиће се њихова компарација са наследноправним одредбама Законоправила, како би се утврдило да ли су оне биле од утицаја на обликовање норми законског наслеђивања у Скраћеној Синтагми, и у којој мери.

Трећи саставни део кодификације, правна компилација под необичним називом „Закон цара Јустинијана“ у старијој редакцији садржи само један члан о интестатском наслеђивању (31.). Након утврђивања његовог порекла и правог значења окренућемо се новијој редакцији Јустинијановог закона, познатој под називом „Закон Константина Јустинијана“, која има много више наследноправних одредаба, с обзиром да је настала спајањем одређених делова Скраћене Синтагме и Закона цара Јустинијана. Иако она темпорално не припада средњовековном праву, јер је настала неколико векова након Душанове кодификације, њено проучавање у оквиру ове структуралне целине умесно је како би се увидело које су одредбе средњовековног наследног права редактори из XVII и XVIII века сматрали превазиђеним или непотребним. Притом ће се указати на приличне разлике у наследноправној регулативи између појединих преписа ове редакције, на примеру односа Борђошког и Паштровског преписа, и понудити одговарајуће објашњење уочених одступања.

Следећи одељак има за предмет наследноправни положај неповлашћеног сталежа у српским областима Царства – себара. Ако се изузме неколико владарских повеља у којима се говори о наслеђивању код потчињеног становништва, ова област је била регулисана обичајним правом. Сасвим извесно, оно није било исто у свим крајевима старе српске краљевине, и могло се разликовати од властелинства до властелинства. Ипак, мишљења смо да ће бити могуће издвојити и објаснити одређене његове опште карактеристике. Ни сам себарски сталеж није био хомоген, напротив, чинило га је више субстратума, чија су се права и обавезе прилично разликовали. Стога ће одвојено бити сагледан наследноправни положај земљорадника (меропаха), сеоских занатлија (мајстора) и нижег парохијског свештенства (сеоских попова).

Интестатско наслеђивање у грчким областима Српског царства јесте питање коме се мора посветити засебан одељак. У поређењу са српским себрима, законско наслеђивање код потчињеног становништва у грчким земљама - парика, било је битно другачије. Зато ће се у овом одељку најпре указати на битне разлике у наследноправном положају себара и парика., кроз излагање наследноправног статуса парика, указати на битна одступања у односу на српске себре. Након тога, посветићемо пажњу појединим особеностима законског наслеђивања у редовима византијског племства у време династије Палеолога.

Градове у унутрашњости Царства настањивао је приличан број странаца, пре свега трговачке заједнице Дубровчана и рударске колоније Саса. Сходно персоналном принципу, странци су наслеђивали по праву државе одн. народа којима су припадали.

Стога ће следећи одељак за предмет имати интестатско наследно право дубровачких и саских заједница у српским унутрашњим градовима.

Последњи одељак ове велике тематске целине обухвата законско наслеђивање у градским комунама на јужном Јадрану које су ушле у састав српске средњовековне државе. Одредбе интестатског наследног права заузимају истакнуто место у њиховим највишим правним актима – статутима. Како су се до данас сачували текстови статута градова Будве, Скадра и Котора, то ће њихове одредбе о интестатском наслеђивању бити подвргнуте детаљној анализи, појединачно, и у међусобном односу. Посебна пажња биће посвећена појединим институтима и начелима карактеристичним за наследно право појединих средњовековних јадранских градова, попут принципа *paterna paternis*. На крају, извршиће се компарација статутарне регулативе са правом законског наслеђивања у Душановој кодификацији.

Пети структурални чинилац обухвата законско наслеђивање у српским земљама у првим вековима под отоманском влашћу. Предмет нашег интересовања у овом одељку биће најпре наследноправни аспекти отоманског феудалног режима (спахијског система). Затим, сагледаће се српско средњовековно правно наслеђе у овом периоду, у смислу његове примене у односима наслеђивања код потчињеног становништва. На крају, истражићемо опсег примене Душановог наследноправног законодавства међу слободним становништвом аутономних области Грбља и Паштровића.

Шести и последњи структурални чинилац има за предмет законско наслеђивање у српским земљама у XIX веку.

У првом одељку биће речи о сложенем систему интестатског наслеђивања у Србији првих деценија XIX века, до доношења грађанског законика, а затим и у Кнежевини Србији у време укидања феудалних односа и првим деценијама након тога. У нашем фокусу биће често неконзистентна, чак и противуречна судска пракса овог периода, нарочито у погледу права жена да наслеђују непокретна добра.

Други одељак ће у целини бити посвећен интестатском наследном праву Српског грађанског законика. Указаћемо на главна сучељена мишљења и предлоге како би ваљало уредити област интестатског наслеђивања, а који су претходили кодификацији. Како о анализи конкретних одредаба Законика са нормативно-догматичког аспекта већ постоји исцрпна литература, ми ћемо се фокусирати на утврђивање њиховог порекла. Другим речима, покушаћемо да одговоримо на питање у којој су мери ове норме домаће правно наслеђе из ранијих епоха, а у ком обиму су присутни упливи страних правних схватања. Како се Српски грађански законик често неоправдано третира као „скраћена верзија“ Аустријског општег грађанског законика, његов утицај на СГЗ је у највећој мери истражен. Стога ћемо нарочиту пажњу усмерити се на откривање правних транспланата који воде порекло из других страних извора, у првом реду Француског грађанског законика.

Додатак последњој тематској целини за предмет има интестатско наследно право у Црној Гори у XIX веку. Анализа одредаба овог обичајног права, биће, надамо се,

својеврстан омаж историјскоправној школи Пухте, Савињија и Богишића.

Г. Ранија истраживања

На самом почетку ваља напоменути да теми интестатског наслеђивања у српској правној историји до сада није посвећена ниједна студија монографског обима у домаћој правно-историјској науци.

Када је реч о наследном праву Старих Словена, базичну правноисторијску литературу и даље представља дело К. Кадлеца, „*Првобитно словенско право до X века*“ (1924.). Аутор је на становишту да се установа наслеђивања код Словена појавила још за време њиховог заједничког живота у прапостојбини. Мишљења је да наслеђивање код старих Словена не треба посматрати статички, већ динамички, као феномен који се развијао и претрпео значајне промене већ током првобитног периода. Историјски, археолошки и етнолошки факти значајни за тему најстаријег словенског права наслеђивања могу се наћи у радовима В. Седова, „*Словени у раном средњем веку*“ (2013.), Ф. Конта, „*Словени I и II*“ (1989.), М. Gimbutas, „*The Slavs*“ (1971.), М. Barford-a, „*The Early Slavs – Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe*“ (2001.), итд.

Законско наслеђивање у најстаријим правима појединих словенских народа било је предмет студија историчара права старије генерације, између осталог J. v. Ewers-a, „*Das älteste Recht der Russen*“ (1826.), А. А. Котляревског, „*Древности юридическог быта балтийских славян*“ (1874.), R. Hube-a, „*Geschichtliche Darstellung der Erbfolgerechte der Slaven*“ (1836.) и W.A. Macieïowskog, „*Slavische Rechtsgeschichte, I Theil*“ (1835.).

Интестатско наследно право садржано у Законоправилу Светог Саве није нажалост било предмет засебне студије. Пионирски, и за сада једини рад на тему наследноправних одредаба у овом правном споменику јесте чланак Н. Стојановић, „*О наслеђивању у Законоправилу Светога Саве*“ (2014.). У поменутом раду аутор је пружио преглед свих важнијих одредаба Законоправила која се тичу наслеђивања, дотакао се проблема њихове примене у пракси и указао на потребу даљег и дубљег проучавања грађанског права Номоканона. Управо у том правцу немерљив допринос правној и историјској науци дао је врсни познавалац Законоправила, атински доктор права и теологије, академик М. Петровић. Он је у два тома превео Законоправило на савремени српски језик (први објављен 2004, други 2020. године), чиме је значајно олакшао наставак изучавања његове садржине.

Наследно право у средњовековној Србији било је предмет интересовања историчара и историчара права старије генерације, па је ова тема фрагментарно обрађена у неколико научних чланака. Као радове од нарочитог значаја ваља издвојити: „*Наследно право у старом праву српском*“ (1883.) од М. Миловановића, „*Наследно право у старих Срба*“ (1888.) од А. Јовановића и „*О праву наследства код Срба, на основу правних обичаја и писаних споменика*“ (1923.) од Б. Петрановића. У наведеним радовима аутори су, између осталог, са великим успехом покушали да реконструишу ред наслеђивања у средњовековној Србији, служећи се одредбама Душановог законика и сачуваних текстова завештања босанске властеле из XV века. На поједине особености наследноправног положаја зависног становништва у средњовековној српској држави указао је С. Новаковић у свом по много чему пионирском подухвату „*Село*“ (1891.). Од радова новијег датума нарочиту пажњу заслужује студија једног странца, руског професора В. И. Ермоловича, који се интезивно бави српском средњовековном државноправном историјом. Реч је о чланку „*Наследование по закону в праве средневековой Сербии и стран континентальной Европы*“ (2014.), у коме је аутор у кратким цртама упоредио наслеђивање по закону у средњовековној Србији са одговарајућим одредбама у заиста импресивном броју права других европских земаља (нпр. са средњовековним данским правом).

Правом наслеђивања у Душановом законнику прилично детаљно бавио се Т. Тарановски у свом семиналном делу „*Историја српског права у немањихкој држави*“ (1931.). Од коментатора Законика, овом питању највише пажње је посветио С. Новаковић у још једном класику српске правноисторијске књижевности под називом „*Законик Стефана Душана цара српског*“ (1870.), а затим и А. Соловјев у свом коментару Законика, „*Душанов законик 1349. и 1354. године*“ (1929.). А. Соловјев се наследноправних одредаба дотакао и у свом најпознатијем раду „*Законодавство Стефана Душана, цара Срба и Грка*“ (1928.), али је том приликом много више пажње посветио правилима садржаним у Синтагми Матије Властара. Његов значајни допринос огледа се у томе што је први указао на извесна одступања Скраћене Синтагме у односу на грчки оригинал када је реч о наследноправној регулативи. Од радова новијег датума издваја се чланак С. Шаркића, „*Serbian Medieval Law on Wills And Succession*“ (2020.), у коме је аутор коментарисао чл. 41. и 48. Душановог законика и наследноправне одредбе појединих владарских повеља. Питањем повеља као извора интестатског наследног права у Законнику бавила се Н. Кршљанин у својој докторској дисертацији „*Српске средњовековне повеље као извор Душановог законика*“ (2013.), где је

изнета претпоставка, коју смо у потпуности прихватили, да постоји могућност да су побочни сродници стекли право наслеђивања *ab intestato* још пре доношења Душановог законика. О наследним правима жена према Душановом законнику писала је Д. Динић-Кнежевић у чланку „Жене у огледалу Душановог законика“ (2005.).

Наследно право српске средњовековне правне компилације „Закон цара Јустинијана“ до сада је, колико је аутору познато, посебно анализирано само у чланку Б. Марковић, „Наследно право у Душановом законнику и закону цара Јустинијана“ (2005.). Аутор је дао преглед наследноправних одредаба Законика, старије редакције Закона цара Јустинијана, и новије редакције, тзв. „Закона Константина Јустинијана“, у Паштровском препису.

У погледу византијског права законског наслеђивања, које је било примењивано и у средњовековној Србији, незаобилазну литературу представља капитално дело К. Е. Zahariae von Lingenthal-a, „*Geschichte des griechisch-römischen Rechts*“ (1877.). Засебно о интестатском наслеђивању парика у познијем периоду писала је А. Laiou у својој докторској дисертацији „*Peasant Society in the Late Byzantine Empire*“ (1977.). Тему интестатског наслеђивања у Византији у доба Палеолога исти аутор обрадио је касније у чланку „*Family Structure and the Transmission of Property*“ (2009.). Кроз анализу појединих одлука цариградског патријаршијског суда у првој половини XIV века, проблема интестатског наслеђивања код виших сталежа дотакла се R. Macrides у чланку „*Dowry and Inheritance in the Late Period: some cases from the Patriarchal Register*“ (1992.).

На главне карактеристике законског наслеђивања у средњовековној Будви указао је Ж. Бујуклић у студији „*Правно уређење средњовековне будванске комуне*“ (2014.). У чланку „*Законско наслеђивање по которском статуту*“ (1977.), Н. Богојевић-Глушчевић дала је преглед регулативе интестатског наслеђивања ове јадранске комуне. Законским наслеђивањем у средњовековном Котору бавио се и И. Синдик у студији „*Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV стољећа*“ (1950.). На основне црте наследноправног статуса мушких потомака у средњовековном Скадру указао је Ђ. Ђекић у чланку „*Правни положај синова у скадарском статуту*“ (2023.). Изузетан подстицај за даље изучавање наследног права Скадарског статута дала је Н. Богојевић-Глушчевић студијом „*Статут града Скадра из прве половине XIV вијека са додацима, завршно са 1461. годином*“ (2016.), која поред изворног текста Статута садржи и први његов превод на

савремени језик.

Законским наслеђивањем у Србији за време отоманске окупације, нарочито у њеним првим вековима, бавио се С. Новаковић у студијама „*Српска баштина у старим турским законима*“ (1892.) и „*Стари босански закон о баштинама*“ (1892.). На наслеђивање у редовима хришћанских спахија С. Новаковић је обратио пажњу у једној од својих најпознатијих расправа – „*Пронијари и баштиници*“ (1887.). Значајан допринос расветљавању проблема везаних за законско наслеђивање код српске раје дао је М. Нинчић у делу монографског карактера „*Историја аграрно-правних односа српских тежака под Турцима*“ (1920.). Истог питања овлаш се дотакао и Б. Недељковић у својој докторској дисертацији „*Историја баштинске својине у новој Србији од краја 18. века до 1931. године*“ (1936.). Од радова значајних за сагледавање утицаја српског средњовековног наследног права у овом периоду, ваља поменути чланке М. Беговића, „*Трагови нашег средњовековног права у турским правним споменицима*“ (1952.) и Е. Миљковић и А. Крстића, „*Трагови српског средњовековног права у раним османским канунима и кануннамама*“ (2009.).

Поједини случајеви примене правила о законском наслеђивању Душанове кодификације у аутономним областима у Приморју након пада српске средњовековне државе описани су у студијама В. Богишића, „*Десетина судских записа из Паитровића*“ (1906.) и И. Синдика, „*Душаново законодавство у Паитровићима и Грбљу*“ (1951.). Праву ризницу изворне грађе када је реч о законском наслеђивању у овим областима у периоду од XVI до XIX века представља тротомна збирка праксе народних судова у овим областима „*Паитровске исправе*“, коју су приредили И. Божић, Б. Павићевић и И. Синдик.

О праву интестатског наслеђивања у Српском грађанском законнику писано је много. Овом приликом издвојићемо неке од уџбеника који се односе на предметну материју: „*Наследно право Краљевине Србије*“ од А. Ђорђевића (1910.), „*Наследно право*“ од Л. Марковића (1930.), „*Интестатско наследно право*“ од Д. Ј. Данића (1933), „*Наследно право са нарочитим обзиром на грађански законик Краљевине Србије*“ од Д. Аранђеловића, у коауторству са М. Беговићем (1940.). Од радова новијег датума свакако је вредан помена чланак В. Ђорђевића, „*Законски ред наслеђивања по Српском грађанском законнику*“ (1995.). Наведене студије су сагледавању норми законског наслеђивања у СГЗ-у приступале углавном са правнодогматског и нормативног аспекта. Када је о пореклу наведених

одредаба реч, аутори су углавном наглашавали велики утицај који је на њихово формирање имао Аустријски општи грађански законик. Међутим, до сада није било студије која би се систематски бавила утицајем француских правних схватања на интестатско наследно право СГЗ-а, а то је питање на које ћемо управо ми обратити највише пажње. Неколико појединачних напомена у том правцу дао је само Б. Благојевић, у чланку „*L'influence du Code civil sur l'elaboration du Code civil serbe*“ (1954.).

Незаменљиву базичну литературу за проучавање законског наслеђивања у Црној Гори у XIX веку представља и даље збирка чланака и расправа В. Богишића објављена 1999. године под називом „*Фамилија и наслеђство*“, која садржи и изворну грађу – одговоре из анкете коју је аутор спровео у овим крајевима. Поред тога, од великог значаја су и две збирке изворне грађе, такође резултата анкета, од истог аутора – „*Зборник садашњих правних обичаја у Јужних Словена*“ (1874.) и „*Правни обичаји у Словена*“ (1867.). О интестатском наслеђивању према регулативи Законика књаза Данила писао је Л. Томановић у студији „*Наследно право по Даниловом законуку*“ (1926.). Уопштено говорећи, о обичајном наследном праву у Црној Гори XIX века није мало писано, али до сада није било много покушаја да се оно системски доведе у везу са средњовековним српским и старим словенским правом.

Д. Значај дисертације

Д.1. Научни значај

Када је реч о научном значају дисертације, на почетку ваља нагласити да иста представља прво монографско дело на тему законског наслеђивања у српској правној историји.

Резултати досадашњих истраживања која су за посредни или непосредни предмет имала интестатско наслеђивање у српским земљама у ранијим епохама, високог су домета и великог значаја. Међутим, они су јако фрагментизовани и налазе се у десетинама научних текстова, чланака, монографија и уџбеника домаћих и страних аутора, објављеним у временском распону не мањем од две стотине година.

Поред тога, закључци изведени о резултатима ових истраживања нису често подвргавани научној критици. Примера ради, ми смо успели да идентификујемо свега један такав случај, који се чак не односи директно на законско наслеђивање у Србији. У питању је хипотеза К. Јиричека да су имања слободних сељака-војника у Византији (

стратиота) могли да наслеђују побочни сродници до шестог степена сродства, коју је успешно оповргао Т. Тарановски, а потом и Л. Маргетић. Нешто упечатљивији су случајеви ревизије раније изнетих ставова од стране самих аутора. Тако је С. Новаковић у свом знаменитом коментару Душановог законика изнео становиште да су по одредбама Законика право законског наслеђивања уживали само мушки потомци оставиоца. Потом је у капиталном делу „Село“ велики научник кориговао пређашње мишљење, истакавши да за исто „нема много основа“ и извео закључак да су по Законику могле наслеђивати и оставиочеве кћери.

Поједине теме, које су овде предмет детаљног излагања, до сада су једва „окрзнуте“ или чак нису уопште обрађиване. Реч је, примера ради, о српском обичајном наследном праву до Законоправила Св. Саве, наследноправним одредбама самог Законоправила, законском наслеђивању у себарском сталежу у доба развијеног феудализма и законском наслеђивању према статуту града Скадра. Поред тога, више питања је у науци остало отворено, попут порекла наследноправних одредаба и ограничења права побочних сродника на наслеђе у Душановом законику.

С обзиром на наведено, научни значај дисертације огледа се најпре са верификаторног аспекта. Настојали смо да на једном месту сакупимо и изложимо сазнања и закључке до којих се дошло у досадашњем истраживању установе законског наслеђивања у историји српског права, и на тај начин их учинимо доступнијим и прегледнијим. Становишта са којима се из одређених разлога нисмо могли сложити изложена су аргументованој критици и понуђена одговарајућа алтернативна решења. Они закључци који су са нашег аспекта прихватљиви, синтетизовани су и, где је потребно, допуњени, па су као такви представљали основу за доношење наших сопствених закључака о одређеним питањима.

Са друге стране, верујемо да није изостао ни хеуристички резултат дисертације. Наиме, о проблемима скопчаним са законским наслеђивањем у Србији у периоду од XIII до XIX века о којима се досадашња наука није изјашњавала, имали смо задовољство да, уз сву научну објективност, први изнесемо одговарајућа гледишта.

Д. 2. Друштвени значај

Друштвени значај једног истраживања огледа се у могућности коришћења добијених резултата у решавању друштвених проблема.

Друштвени значај дисертације проиходи из нарочитог значаја законског наслеђивања, који превазилази оквире права и сврстава ову установу у ред феномена од опште друштвене важности. Њен повратни утицај на друштвене односе огroman је, пре свега када је реч о дистрибуцији материјалних добара. У нематеријалној сфери, она одражава схватања једне заједнице о породици и месту појединца у њој, односу родитеља и деце, као и о „односу снага“ између полова. Иако историјскоправна, држимо да ће ова студија помоћи бољем разумевању праузрока, или боље речено корена одређених, још увек актуелних

погледа на интестатско наслеђивање у Србији. Наиме, и даље раширена пракса да се удате кћери одричу свог дела родитељске заоставштине у корист своје браће често се исувише поједностављено објашњава као пуки традиционализам, отворена и намерна дискриминација жена, па чак и заосталост целог нашег друштва. У питању је међутим сложена друштвена појава коју је могуће разумети и правилно ценити само након сагледавања историјског контекста у коме је иста настала, и у коме се вековима одржавала. Тај умногоме истински производ „народног духа“, како су говорили Савињи и Богишић, настао највероватније још у време заједничког живота словенских племена, током векова свог постојања никако није за циљ имао угњетавање женског рода, нити је значао „неједнакост зарад неједнакости“ или узакоњену неправду. Уместо тога, ограничена наследна права женских потомака у посматраном периоду била су комплементарна унутрашњем породичном уређењу, преовлађујућем типу својине чији је носилац била породица, праву женске деце на уживање породичне имовине, издржавање и удомљење и строгој обавези мужа да издржава жену.

Ђ. Методе

Ђ.1. Правнодогматска и нормативна метода

С обзиром да је за разумевање одређене правне норме претходно потребно упознати њену садржину, употреба правнодогматске методе наметнула се као нужност у нашем истраживању. Њеном применом покушали смо да утврдимо тачну садржину, право значење и функцију конкретних норми које су регулисале законско наслеђивање у Србији у периоду од XIII до XIX века, а садржане су у различитим правним споменицима. У питању су одредбе појединих владарских повеља, међународних уговора, закона, градских статута и приватних правних компилација. Поред садржине и значења, примена ове методе има за циљ и утврђивање појава из којих се та садржина састоји, као и веза које између њих постоје, како у погледу њиховог састава, тако и у погледу функционисања. Конкретне норме тумачене су најпре појединачно (егзегетички), а затим и у целини са другим одредбама, употребом систематског метода.

Треба имати у виду да је свака норма законског наслеђивања створена и примењивана у Србији у наведеном периоду имала свој специфични циљ (*ratio legis*). Како бисмо извели закључак да ли су и у којој мери предметне одредбе биле подобне за постизање постављеног циља, послужили смо се нормативноправном методом.

Ђ.2. Историјска метода

Историјска метода коришћена је за свеобухватно сагледавање развоја и

функционалне трансформације интестатског наследног права у Србији од почетка XIII до средине XIX века. Његовим историјским тумачењем испитана је идејна и реална историја наследноправних норми, у смислу утицаја различитих друштвених околности на њихово стварање, трансформацију и примену. Примера ради, анализиран је утицај који су на установу законског наслеђивања у Србији извршили прихватање хришћанства, распад родовских односа, феудализација и сталешка диференцијација друштва, ширење државне територије у првој половини XIV века, пад под османлијску власт, обнова државности и друштвена кретања у првој половини XIX века.

Ђ.3. Упоредноправна метода

Упоредноправна метода коришћена је у смислу компарације интестатског наследног права у Србији и правила о законском наслеђивању у другим релевантним правним системима, у различитим епохама у периоду од XIII до XIX века. Предмет поређења је најпре старо словенско и српско наследно право са једне, и римско-византијско право са друге стране. Затим, извршена је компарација различитих система законског наслеђивања у оквирима Српског царства. Осим тога, упоређене су одредбе српског средњовековног наследног права са одговарајућим одредбама у правима сродних словенских држава, у првом реду Русије и Пољске. Напоследку, упоредној анализи подвргнуте су одредбе о законском наслеђивању Српског грађанског законика и одговарајуће норме у Аустријском општем грађанском закону и француском Code Civil-у.

Примена упоредноправне методе у конкретном случају има за циљ идентификовање битних обележја интестатског наследног права у Србији од XIII до XIX века, у светлу уочених сличности и разлика у односу на друге правне системе. С тим у вези, она треба да помогне у проналажењу одговора на питање јесу ли предметна обележја у претежној мери резултат самосталног развоја или утицаја страних правних схватања. Како је истакао Т. Тарановски, упоредноправна метода је од посебног значаја када се предмет истраживања односи на историју једног националног словенског права. Наиме, евентуалне празнине које представљају препреку у проучавању одређеног института у праву једне словенске државе могу се, уз нужну дозу опреза, попунити чињеницама које су о предметном институту познате у другим, сродним словенским правима.

Ђ.4. Метода анализе садржаја

Методом анализе садржаја прикупљени су подаци о интестатском наслеђивању у Србији у периоду од XIII до XIX века. Том приликом анализирани су сви доступни извори података - изворна грађа и стручна домаћа и страна литература у штампаној и електронској форми (уџбеници, монографске студије, зборници радова, научни часописи и појединачни чланци).

Поред напред наведених, у дисертацији су коришћене и друге, општенаучне методе, попут индуктивне, дедуктивне, индуктивно-дедуктивне, аналитичке, синтетичке и методе аналогije.

Е. Хипотезе

Хипотетички оквир дисертације чине једна општа (генерална) и шест посебних хипотеза.

Општа (генерална) хипотеза дисертације састоји се у тврдњи да је, упркос коренитим друштвеним променама и сталном упливу страних правних схватања, право законског наслеђивања у Србији у периоду од XIII до XIX века задржало претежно аутохтони карактер, и да је његово основно обележје остао непромењено у целом овом раздобљу. У питању је начело у литератури названо „варварским“ или „словенским“ системом наслеђивања, по коме постојање мушких сродника оставиоца у одређеном степену сродства искључује могућност да на наслеђе конкуришу женски сродници тог степена.

Прва посебна хипотеза дисертације јесте да су основни принципи и правила интестатског наслеђивања у Србији раног средњег века и другим младим словенским државама истоветни, те да имају корен у древном словенском обичајном праву.

Друга посебна хипотеза дисертације јесте да је обнародовање Законоправила (Номоканона) Светога Саве представљало значајан догађај у еволуцији наследног права у средњовековној Србији.

Трећа посебна хипотеза дисертације јесте да је у Српском царству на снази било најмање три међусобно мање или више различитих система законског наслеђивања одређених по територијалном кључу – у старим српским областима, у „грчким земљама“ освојеним од Византије и у приморским градовима (Котор, Будва, Скадар), као и више различитих система законског наслеђивања према сталешком и персоналном принципу – за племство, зависно становништво и странце.

Четврта посебна хипотеза дисертације јесте да су побочни сродници оставиоца у средњовековној Србији уживали право законског наслеђивања још пре доношења Душановог законика.

Пета посебна хипотеза дисертације јесте да израз „до третијега братучеда“, употребљен у чл. 41. Душановог законика треба тумачити укључно, тако да наследно право уживају и побочни сродници осмог степена сродства, као и да је предметно решење у Законик преузето из Хексабиблоса, приватне правне збирке солунског судије Константина Арменопулоса.

Шеста посебна хипотеза дисертације јесте да су на обликовање наследноправних одредаба Српског грађанског законика значајан утицај извршила правна схватања садржана у Француском грађанском законнику.

Ж. Циљеви

Ж.1. Научни циљ

Дисертација има два главна и два помоћна (акцесорна) научна циља.

У фази научне дескрипције, главни циљ дисертације је свеобухватно сагледавање одредаба којима је нормирано интестатско наслеђивање у српском праву у временском раздобљу од почетка XIII до средине XIX века.

У фази научног открића и научног објашњења, главни циљ дисертације јесте утврђивање порекла ових одредаба и оцена у којој мери је интестатско наследно право у Србији у посматраном периоду плод аутохтоног правног развоја, а колико су присутни страни правни утицаји, у чему се исти огледају и које околности су условиле њихово прихватање.

Први од помоћних циљева дисертације јесте да се од заборавља отргну методе и основне поставке историјскоправне школе, како су их формулисали њени оснивачи Савињи и Пухта, а код нас Валтазар Богишић, и да се докаже могућност њихове употребе у савременим правноисторијским истраживањима.

Други акцесорни циљ је подстицање нових истраживања у области српског средњовековног права, нарочито обичајног права, затим грађанског права у Законоправицу Светог Саве, као и тестаментарног наслеђивања у српском средњем веку.

Ж.2. Друштвени циљ

Према широко прихваћеној дефиницији, друштвени циљ једног истраживања огледа се у обезбеђивању научних сазнања на основу којих се могу предузети одређене друштвене мере у области развоја, или у области отклањања, или у области заштите друштва од деформација.

С обзиром на изнету дефиницију, циљ дисертације се умногоме поклапа са њеним напред дефинисаним значајем. У том смислу, друштвени циљ који се намерава постићи изградом ове докторске дисертације састоји се у стварању могућности за објективно сагледавање и боље разумевање одређених појава у нашој актуелној наследноправној пракси. У првом реду, реч је о *de facto* често различитом третману мушких и женских потомака, нарочито када је у питању наслеђивање непокретности.

1. Наслеђивање у старом словенском праву

Стари Словени нису били хомогена категорија, ни у етничком, ни у културолошком смислу. Према речима В. В. Седова, „на основу археолошке грађе закључено је да су се две велике културне групације Словена издвојиле још у римско време, од којих ниједна није била моноетничка формација.“¹ Следствено томе, тешко би се могло тврдити да је на целом прасловенском простору у примени било исто право. Описи јужнословенских племена Константина Порфирогенита, информације које о руским племенима пружа Несторова хроника, као и неки наводи Козме из Прага, дају за претпоставити бројне дивергенције најстаријих словенских правних обичаја.² Установа наслеђивања, сасвим сигурно, није била на идентичан начин уређена, нити се налазила на истом ступњу развоја у свим деловима овог огромног простора. Такође, она није могла бити статична, непромењена за све време бивствовања Словена у њиховој прапостојбини. Ипак, мишљења смо да је уз доста опреза могуће извести њену делимичну реконструкцију и издвојити главне црте древнословенских наследних односа, додуше, у прилично грубим контурама.

За овај период карактеристично је одсуство плуралитета основа позивања на наслеђе. На снази је било искључиво наслеђивање по основу (правних) обичаја, које бисмо данас назвали законским, односно интестатским. У најстаријим временима, код Словена, као и других индоевропских народа на сличном степену друштвеног развоја, није могло бити речи о тестаментарном наслеђивању.³

Установа наслеђивања се у старом словенском праву среће у свом рудиментарном облику. У најдавнија времена међу Словенима није ни било наслеђивања у данашњем смислу речи.⁴ Главни узрок томе јесу родовско-племенско друштвено уређење и нарочити словенски колективизам, који су за непосредну последицу имали готово потпуно одсуство приватног власништва. У таквом окружењу појединац је у сваком погледу, па и имовинском, био у потпуности подређен заједници.⁵ Све иоле вредније непокретне и покретне ствари – обрадива земља и пашњаци, крупна стока за вучу и рад, пољопривредна оруђа и сл, у

¹ В. Седов, *Словени у раном средњем веку*, Београд 2013, 9.

² F.F. Sigel, *Lectures on Slavonic Law: Being the Ilchester Lectures for the year 1900*, Kitchener 2001, 8.

³ Тако је тестамент код старих Грка увео тек Солон у Атини, док је код Римљана слобода завештања призната тек Законом XII таблица, и то у ограниченом виду. L. Mitteis, *Römisches Privatrecht bis auf die Zeit Diokletians I*, Leipzig 1908, 82.

⁴ А. А. Котляревский, *Древности юридического быта балтийских славян*, Праг 1874, 176.

⁵ Појединац уопште није могао опстати ван ове заједнице, и искључење из ње значило је сигурну смрт. У најранијем периоду римске цивилизације на пример, казна за најтежа кривична дела била је управо изопштавање, симболично названо „ускрађивање воде и ватре“ (*aque et ignis interdictio*).

почетку су били предмет колективне својине, и то целог племена, рода, или, у најбољем случају, великих агнатских породица – породичних задруга, које су код Словена присутне од најдавнијих времена.⁶ Појединац се сматрао само чланом ових колективитета, притежаоцем и корисником њихових добара. Представа о индивидуалном праву својине споро се пробијала у словенском свету, и то готово увек јављајући се као последица спољног фактора. Тако је нпр, у *Хроници Словена* немачки монах Хелмолд навео да је војвода Хенрих, пошто их је најпре покорио, у XI веку Словене научио да „сваки своју *властиту* њиву (*agrum suum*) обрађује“.⁷

Смрт једног лица, као кључни моменат код наслеђивања, у таквој друштвеној атмосфери није производила готово никакве последице у имовинској структури заједнице. Још је Ј. Еверс приметио да, „оно што би отац оставио после смрти у почетку је представљало породичну својину деце, која ступају на његово место; право на деобу заоставштине настало је касније“.⁸ По речима К. Кадлеца, „породица, као једно правно лице, није ни умирала; само су поједини породични чланови умирали, али на њихово место су долазили други – новорођени. Породично је имање уживао један нараштај за другим“.⁹ Будући да је имовина припадала породици, до њене деобе није долазило чак ни након смрти породичног старешине, у ком случају се само наметала потреба избора нове главе куће.¹⁰ Имајући наведено у виду, иако је одавно познато да „Љубушин суд“ не представља веродостојан извор, може се као иманентна старим словенским схватањима узети његова одредба V, 5, 6, према којој „деца након очеве смрти треба да заједнички држе његова добра, и да се не деле“.¹¹

Према појединим ауторима, на неразвијеност наследног права старих Словена утицала су и одређена верска схватања, пре свега веровање у загробни живот. Како наводи К. Кадлец, „и оно мало ствари које је појединац могао сматрати личним и које су могле бити

⁶ М. Gimbutas, *The Slavs*, New York 1971, 133. Међутим, погрешно би било *a priori* у свему ставити знак једнакости између ранословенске патријархалне проширене породице и породичне задруге јужнословенског типа, пре свега зато што о првој има недовољно изворних података који би такву истоветност потврдили. Р. М. Barford, *The Early Slavs – Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe*, Ithaca 2001, 119.

⁷ Ф. Конт, *Словени – Том I*, Београд 1989, 245. Поређења ради, захваљујући преобладањем индивидуалистичким схватањима, у германском праву се установа наслеђивања развила прилично рано. Већ код Тацита среће се опис редоследа позивања на наслеђе код старих Германа, према коме су у круг наследника улазила деца, браћа, стричеви и ујаци преминулог. R. Huebner, *A History of Germanic Private Law*, Union 2000, 722.

⁸ J.P.G. Ewers, *Das älteste Recht der Russen in seiner geschichtlichen Entwicklung*, Hamburg 1826, 17.

⁹ К. Кадлец, *Првобитно словенско право пре X века*, Београд, 1924, стр. 84.

¹⁰ R. Hube, *Geschichtliche Darstellung der Erbfolgerechte der Slaven*, Posen 1836, 22. Отац, или друго лице које је обављало функцију породичног старешине, јављао се само као управитељ и распоредитељ породичних добара, али не и њихов сопственик. А. А. Котляревский, *Древности юридического быта балтийских славян*, 176.

¹¹ J.P.G. Ewers, *Das älteste Recht der Russen*, 18.

његова заоставштина – одело, оружје и накит, полагале су се са покојником у гроб, јер се веровало да ће му бити потребне на оном свету¹². Жене-удовице се често нису ни могле наћи у положају да наследе мужа-оставиоца, с обзиром на раширен обичај да се након мужевљеве смрти и жена лишава живота, како би била сахрањена заједно са њим.¹³

Други аутори су пак мишљења да се код Словена најпре усталило наслеђивање управо покретних ствари, и то оружја.¹⁴ Томе у прилог иде бројним археолошким налазима поткрепљено становиште да је главна одлика словенског света у раном средњем веку потпуно одсуство, или незнатна количина тзв. „гробних прилога“.¹⁵ Са друге стране, право својине на земљи у овом периоду још увек није постојало, с обзиром да је земљорадња била у повоју, а обрадивих површина није мањкало, услед чега земља сама по себи још није имала вредност.¹⁶ Све док је још било довољно незаузете земље, обрадиве површине сасвим извесно нису биле омеђене.¹⁷ Непостојању чвршће везе између људи и земље доприносио је и примитивни начин њене обраде.¹⁸ Како је земља брзо постајала испошћена и неплодна, људи су бивали принуђени да се селе, и усева гаје на другом месту.¹⁹ Представа о некаквом праву на земљу онога који је фактички држи и обрађује, постепено је проистекла из свести о праву на плодове које та земља даје, праву „да се жање тамо где је посејано и да се сеје тамо где је искрчено“.²⁰

Ни друге друштвене околности нису биле наклоњене развоју установе наслеђивања,

¹² К. Кадлец, *Првобитно словенско право пре X века*, 84.

¹³ Исто, 61. Како је забележио Псеудо-Маврикије, „скромност њихових жена до те мере превазилази све људске особине да већина њихових удатих жена смрт својих мужава сматра и сопственом смрћу, оне се својевољно задављују, не сматрајући животом живљење у удовиштву“. Ф. Баришић; М. Рајковић; Б. Крекић; Л. Томић (прир.), *Византијски извори за историју народа Југославије I*, Византолошки институт САНУ, Београд 1955. (у даљем тексту: *Византијски извори за историју народа Југославије I*)

¹⁴ Д. Николић, *Историја права-стари и средњи век*, Ниш 2010, 241. (у даљем тексту: *Историја права*)

¹⁵ В. Седов, *Словени у раном средњем веку*, 140. Епископ Титмар је за Северне Словене навео како не верују у загробни живот и „држе да се са временском смрћу све завршава“. В. Ћоровић, *Историја Срба*, Ниш 2004, 64.

¹⁶ М. Wlainatz, *Die agrar-rechtlichen Verhältnisse des mittelalterlichen Serbiens*, Jena 1903, 3.

¹⁷ К. Кадлец, *Првобитно словенско право пре X века*, 86.

¹⁸ Како истиче Б. Недељковић, „како се наследство показује као привредни комплекс који се везује за личност човека и по његовој смрти одваја од сопственика и добија самостално значење да би као целина или део било пренето, то сама установа зависи од рада и процене, цеђења привредних добара која су дошла у једном друштву до важења, извесне вредности и од степена признања својине. Стога за примитивне народе наслеђивање некретнина не долази у обзир“. Б. Недељковић, *Породица и наследство*, Београд 1940, 11.

¹⁹ Р. Хилдебранд је изнео тврдњу да у најстарија времена државина на обрадивом земљишту није трајала дуже од једне године. R. Hildebrand, *Recht und Sitte auf den verschiedenen wirtschaftlichen Kulturstufen, I Teil*, Jena 1896, 48.

²⁰ R. Hildebrand, *Recht und Sitte auf den verschiedenen wirtschaftlichen Kulturstufen, I Teil*, 48. Појединац се дуго није могао јавити као самостални ималац обрадиве земље пре свега због начина на које се до ње долазило, а који су подразумевали заједничко ангажовање већег броја људи. Наиме, у време рата или похода земља се заузимала силом, освајањем (окупација), док се у мирnodопским условима обрадива површина освајала од природе (најчешће крчењем шума).

пре свега опште сиромаштво²¹ и суров однос према деци²². Како каже Ф. Конт, „рођење сина сматрано је тешким теретом: отац је знао да ће морати да обезбеди очевину ако је имао једног сина, за мираз родитељима будуће снахе. Тако су синови васпитавани чим довољно одрасту, да узму оружје и да се боре, да сами покажу колико вреде и да се изборе за независност“.²³ Арапски путописац Ибн-Руста је у овом смислу описао карактеристичан приказ у словенској породици, у X веку: „Кад се роди дечак (код Источних Словена), отац му покаже исукан мач, стави га пред сина и каже: „Не остављам ти ништа у наслеђе осим оног што ће ти обезбедити твој мач“.²⁴ Други арапски путописац Абу Хамид Ал – Андалуси Ал – Гарнати (рођен у Гранади 1080, умро у Дамаску 1169.), посетио је Бугаре с Каме, Мађарску, и вероватно земље Западних Словена, и забележио следеће: „Ако се Словену роди син“, каже, „он се брине о њему до првог младићког доба. Тада му пружи лук и стреле и каже: „Труди се сам да зарадиш за живот...“и пусти га из куће“.²⁵ Напоследку, Словени су исте или сличне изразе користили за означавање деце и робља (нпр. отрок), што говори о незавидном положају деце у најстаријем словенском периоду, према којој се поступало једнако сурово као са робљем.²⁶

У почетку, првобитну личну својину преминулог коју су чиниле само покретне ствари наслеђивали су чланови његовог рода и то по главама. Они ове ствари нису одмах узимали у државину, већ се чекало да протекне извесно време, некада и више месеци, пре него се приступи деоби заоставштине.²⁷ Тек када је породица, као ужа категорија, стекла извесну друштвену и економску независност у односу на племе и род, право првенства у погледу наслеђивања такве имовине прешло је на чланове породице оставиоца, као ближе сроднике по крви у поређењу са родственицима.²⁸ Међутим, род је сасвим сигурно дуго био позиван на наслеђе истовремено са потомцима оставиоца. Оставинска маса се вероватно делила на делове који припадају ужој породици оставоца, роду, и на део којим оставилац може завештајно да располаже, па је Ибн Фадлан још у X веку забележио да је имовина

²¹ Страни хроничари су казивали да Словени, нарочито они који живе око воде, „на себи од одела немају ништа сем гаћа“, а Прокопије наводи како „живе тешко и убого као Масагети“. В. Ћоровић, *Историја Срба*, 56.

²² Тако је Псеудо-Цезарије писао о Склавинима, који „одојчад разбијају о стене као штакорне“. *Византијски извори за историју народа Југославије I*, 4.

²³ Ф. Конт, *Словени*, I, 187. Говорећи о организацији словенских племена по доласку на Балкан, В. Ћоровић истиче како „и народне традиције и извесна историјска казивања доносе често вести о томе како су нека браћа или чак и синови за жива оца кретали својим путевима да нађу повољније услове за живот“. В. Ћоровић, *Историја Срба*, 67.

²⁴ Ф. Конт, *Словени*, I, 187.

²⁵ Исто.

²⁶ К. Кадлец, *Првобитно словенско право пре X века*, 66.

²⁷ Б. Недељковић, *Породица и наследство*, 11.

²⁸ Исто.

умрлих Руса дељена на три дела.²⁹ Дуго након што је власништво над земљом прешло у руке појединих породица, чланови рода задржали су извесна наследна права захваљујући систему композиције, по коме се за кривична дела против живота и тела плаћала глоба (вира, крвнина). Носилац обавезе плаћања био је на првом месту преступник, али уколико он није имао довољно средстава, супсидијарно су одговарали његова породица и родственици. Управо зато што су за оставиочевог живота својом имовином јемчили плаћање глобе, родственици су након његове смрти полагали право на један део његове заоставштине. Са друге стране, од сваког износа плаћене глобе одређени део следовао је роду оштећеног.³⁰

За настанак приватне својине (породичне и личне) и развој установе наслеђивања код Словена од великог значаја било је формирање првих државних структура, процес који је започео чим су велике миграције словенских племена биле завршене. Словени су тада племенску демократију³¹, у којој су живели у првобитно доба, заменили јаком влашћу првих монарха – кнежева, подупртих војним дружинама.³² Државна власт је постепено потискивала племенске и родовске структуре у улози чувара мира и солидарности.³³ Постепена феудализација друштва подразумевала је и трансформацију права својине, пре свега на земљи. Земља се престала сматрати ничијом ствари, коју је свако могао заузети, или својином целог племена и слободних општина. Како наглашава А. Јовановић, „у облику искључиве властитости, право својине могло је да се јави код нас Срба тек у жупанијско доба нашег државно-правног развитка, кад већ беше ударена основица политичком јединству народа по оделитим покрајинама српским, завођењем власти и реда“.³⁴ Носилац врховног права својине на земљи постао је владар – кнез, жупан, који ју је додељивао својим дружиницима, а ови даље уступали себи потчињеним лицима.³⁵ У овом периоду су се по свему судећи код младих словенских народа формирале основне црте њима својственог система наслеђивања – „варварског“ или „словенског“, одн. „десцендентног“ система, чија је основна одлика предност мушких сродника оставиоца над женским у истом степену

²⁹ Д. Николић, *Древноруско словенско право*, 177.

³⁰ Исто, 177-178. Још је Монтескје доказао да се редослед позивања на наслеђе по праву Салијских Франака поклапао са редоследом преласка обавезе намирења крвнине. С. Montesquieu, *The Spirit of Laws*, Kitchener 2001, 310.

³¹ Према Прокопију, „Словенима и Антима не влада један човек, него од давнина живе у демократији, и стога се код њих на заједничком скупу свршавају како повољни, тако и неповољни јавни послови.“ *Византијски извори за историју народа Југославије I*, 25-26.

³² F.F. Sigel, *Lectures on Slavonic Law*, 9.

³³ М. Bloch, *Feudalno društvo*, Zagreb 1958, 172.

³⁴ А. Јовановић, *Историјски развитак српске задруге*, 25.

³⁵ А. А. Котляревский, *Древности юридического быта балтийских славян*, 186.

сродства.³⁶ Појава и учвршћивање феудалних односа умногоне су допринели афирмацији овог система, али су његови корени старији, и сежу у доба заједничког живота словенских племена. Наиме, описана неједнакост полова у наслеђивању дошла је као дериват родовске прошлости, у којој су пуноправним члановима рода сматране само мушке главе.³⁷

Поред феудализма, у даљем обликовању наслеђивања важну улогу морало је одиграти и ширење хришћанства, које је афирмисало моногамни брак као основну претпоставку породице, а самим тим и наследних односа. Напослетку, на појаву и развој установе наслеђивања утицали су и фактори чисто субјективног карактера, попут тежњи појединаца за осамостаљењем у сваком смислу, па и у имовинском, на шта Словени, као и сви други народи, нису могли остати имуни.³⁸ Старе хронике на више места говоре о размирицама сродника око имовине, чак и правим наследним споровима у Пољској, Чешкој и Русији.³⁹

1.1. Разлике и сличности у најстаријем наследном праву Словена и Германа

У истим раздобљима Германи и Словени су живели у битно различитим условима који диктирају друштвени развој.⁴⁰ Када су германска племена на развалинама Западног римског царства већ имала формиране државе, и генерацијама практиковала седелачки начин живота, словенска су се племена налазила у јеку великих сеоба. Док је Словенима феномен писаног права дуго остао непознат, германска племена су већ од VI века почела да се служе писаним законима, прихвативши кодификацију као институт римског државноправног наслеђа. Напослетку, Германи су неколико векова пре својих источних суседа дошли у додир са хришћанством.

Ипак, набројани фактори раздвајања две групе племена нису диктирали све разлике у њиховим наследноправним обичајима. Напротив, за неке од њих може се претпоставити да сежу до најстаријих времена, када су Словени и Германи били на истом стадијуму

³⁶ Правило да мушки потомци искључују из наслеђа женске варварским је назвао најпре цар Јустинијан у својим Новелама. С. Montesquieu, *The Spirit of Laws*, 503. Епитетима *словенски* и *десцендентни* се за означавање овог система служио проф. Лујо Маргетић.

³⁷ Монтескје је аргументовано показао да је правило *Lex Salica* по коме кћери нису могле наследити земљу уколико је оставилац имао синове, настало још у германској прапостојбини Франака, много пре него што су ови уредили своје друштво по феудалном моделу. Оно је изведено из схватања по коме је *sala* – земљиште које припада једној породици, власништво само њених мушких чланова. С. Montesquieu, *The Spirit of Laws*, 308-309.

³⁸ Исто, 176.

³⁹ J. Hube, *Wywod praw spadkowych slowianskich*, Warszawa 1832, 19.

⁴⁰ Исто, 7.

друштвено-политичког организовања. Наиме, док су се Словени дуго држали колективистичких схватања, Германи су их релативно брзо напустили.⁴¹ Како наводи А. Гиљфердинг, „у време Цезара земља је код племена Свева била општинска, у време Тацита она се, иако не сасвим, налазила у личној власти појединца, а већ у наредном периоду индивидуална својина на земљи се у потпуности учврстила“.⁴² Уз занемарљиве изузетке, код Словена је од давнина на снази универзално правило по коме сви синови наслеђују на једнаке делове. Са друге стране, опет по А. Гиљфердингу, „код Германа су у време Тацита оца наслеђивала сва деца, а затим се почео уводити принцип мајората - недељивости имања, које је припадало најстаријем сину, што је убрзо постало правило код свих германских племена“.⁴³

Међутим, иако су приметне разлике на пољу социјалног статуса жене у словенским и германским племенима, оне нису тако изражене у области законског наслеђивања. Са једне стране, прилично неповољан друштвени положај германских жена у најстаријем периоду одговарао је њиховом једнако незавидном наследноправном статусу.⁴⁴ Код Германа жене нису могле да наслеђују непокретности, јер је „целокупна земља припадала мушкарцима оставиочева рода“.⁴⁵ У раним државама Англосаса на пример, постојање мушких наследника потпуно је искључивало из наслеђа женске.⁴⁶ Са друге стране, иако је према доступним изворима старим Словенима била страна идеја дискриминације жена⁴⁷, положај словенских мушкараца и жена у погледу наслеђивања није био једнак. Кћери су

⁴¹ Могуће је да је томе допринео и сасвим другачије порекло колективитета код Германа. Како је приметио Ј. Хубе, ове су заједнице код Германа (*freoborgi* код Англосаса, рипуарски и салијски *contubernia*, дитмарски *schlachten i klufte*, и касније код Немаца *gaue i marken*) настајале на потреби за узајамном помоћи и заједничком одбраном од спољног непријатеља, а не на основама крвне и родбинске повезаности као што је био случај код Словена. Исто, 7-8.

⁴² А. Гиљфердинг, *Историја Балтиских Славянъ*, Москва 1855, 70.

⁴³ Исто.

⁴⁴ Монтескје наводи да су код старих Германа жене биле под трајним старатељством, које се називало *tundeburdium*. Д. Николић, *Историја права*, 172. Као главни разлог потпуног искључења германских жена из наслеђа Р. Хубе наводи управо њихову немогућност да врше старатељство над другима. R. Hube, *Geschichtliche Darstellung der Erbfolgerechte der Slaven*, 11.

⁴⁵ Д. Николић, *Историја права*, 172.

⁴⁶ Исто.

⁴⁷ Несторове хронике преносе нам легенду о оснивању Кијева, где се равноправно са браћом (Kii, Szezok и Chorig) као оснивач града помиње и сестра (Lybed). J. Hube, *Wywod praw spadkowych slowianskich*, 10. У Кијевској Русији жене од најдавнијих времена уживају пословну способност и могу самостално да се баве трговином. Тако се у уговору кнеза Игора и Византије из 944. године као трговци помињу извесне Сфандра и Предислава. Д. Николић, *Древноруско словенско право*, 80. Према речима Т. Тарановског, нашег највећег ауторитета у области историје словенских права, „старо српско право не зна за ограничења грађанске правне способности, која би се наметала женскињама; ту не долази у обзир разлика у наслеђивању од стране мушкараца и женскиња. Нису женскиње биле подложне ограничењима ни у погледу пословне способности. Српско право, као што уопште словенско право, није знало за негацију пословне способности женскиња те ни за обавезно старатељство над њима, које је вредело у германском праву“. Т. Тарановски, *Историја српског права у немањихкој држави*, Београд 1996, 528. (у даљем тексту: *Историја српског права*)

наслеђивале непокретности уколико није било синова, а само изузетно и равноправно са њима. Према Ф. Конту, у Пољској су жене од најстаријих времена имале право на извешан део породичног имања, који је подразумевао „бошчалук“ (девојчине личне ствари), један део у земљи и другој непокретној имовини.⁴⁸ У најстаријем праву Балтичких Словена сестре су равноправно са браћом учествовале у подели очеве заоставштине.⁴⁹ Ипак, како је наследно право у германским земљама показало већу динамичност у развоју, тамошње жене су брже доспеле у једнак положај са мушкарцима.⁵⁰ Примера ради, у Баварској је до тога дошло већ у другој половини XI века.⁵¹ Напослетку, за разлику од Словена, у чијем се обичајном праву преци оставиоца ретко срећу као наследници, код Германа је важило правило да оставиоца без потомака не наслеђују побочни сродници, већ родитељи.⁵²

1.1.1. Руска правда и Салијски закон

У којој мери су се старо германско и словенско наследно право разликовали, може се добро уочити кроз призму односа два знаменита правна споменика ових цивилизација То су франачки Салијски закон, приређен на латинском језику за време краља Хлодовеха (Кловиса)⁵³ и Руска правда кнеза Јарослава и његових синова,⁵⁴ чије ћемо међусобне разлике овде изложити у кратким цртама.

У Салијском закону примат има интестатско наслеђивање, штавише, исти уопште не познаје тестаментарно наслеђивање у правом смислу те речи.⁵⁵ Насупрот томе, у древноруском словенском праву садржаном у Правди завештајно наслеђивање имало је првенство над законским.⁵⁶

⁴⁸ Ф. Конт, *Словени*, I, 201. Ипак, кћерима ни у најстарије доба није могао припасти део од непокретности које је оставилац наследио, већ само од оних које је сам стекао. W. A. Maciejowski, *Slavische Rechtsgeschichte, I Teil*, Stuttgart 1835, 206.

⁴⁹ А. Гилфердинг, *Исторія Балтійскихъ Славянъ*, 129-130.

⁵⁰ Њихов подређен наследноправни положај жестоко је критикован већ у познатој збирци *Formulae Marculfi*, насталој у мервиншкој Франачкој у VII веку. P. Vinogradoff, *Roman Law in Mediaeval Europe*, London and New York 1909, 25.

⁵¹ L. Brentano, *Erbrechtspolitik, alte und neue Feudalität*, Stuttgart 1899, 406. Поређења ради, у руском наследном праву су женски и мушки потомци изједначени тек у Судебнику из 1497. године. Д. Николић, *Древноруско словенско право*, 149.

⁵² R. Hube, *Geschichtliche Darstellung der Erbfolgerechte der Slaven*, 11.

⁵³ Ж. ле Гоф, *Средњовековна цивилизација Западне Европе*, Сремски Карловци/Нови Сад 2010, 42.

⁵⁴ Многе одредбе Правде настале су пре саме руске државе, као старински обичаји којима је тек накнадно дат карактер правних норми, па се могу сматрати огледалом словенске правне старине. Д. Николић, *Древноруско словенско право*, 107.

⁵⁵ Д. Николић, *Историја права*, 173. Још је Тацит писао да тестамент код Германа не постоји, и да, ако нема деце, наслеђују браћа, стричеви и ујаци, као најближи сродници. В. Станимировић, *Хрестоматија за упоредну правну традицију*, Београд 2013, 254.

⁵⁶ Д. Николић, *Древноруско словенско право*, 107.

Салијски закон потенцијалне наследнике одређује најпре у односу на врсту ствари које се наслеђују. Руска правда, када је реч о наслеђивању, не повлачи оштру границу између покретних и непокретних ствари.⁵⁷

Према чл. LIX Салијског закона и чл. 92. Руске правде, први наследни ред чинила су деца оставиоца. Међутим, док у праву салијских Франака женски потомци никако нису могли наследити земљу⁵⁸, Правда не садржи експлицитну забрану у том погледу. Одредба чл. 95. Руске правде прописује да умрлог наслеђују синови, уз обавезу да неудатим сестрама обезбеде мираз.⁵⁹ Управо се ова одредба Правде узима као веран одраз древноруског и словенског обичајног права.⁶⁰

Како Салијски закон не помиње супругу оставиоца као потенцијалног наследника, основано се може тврдити да је иста била искључена из наслеђа, и да по основу брака након смрти мужа није уживала никаква права. Правда пак предвиђа да жена, уколико се не преуда, смрћу мужа стиче доживотни *habitatio* у кући покојног супруга, чак и ако би се деца томе противила.⁶¹

Према Салијском закону, уколико је оставилац умро без деце, његову покретну имовину наследиће мајка, а ако ни она није у животу, брат или сестра.⁶² Са друге стране, Правда не говори изричито о наследним правима предака и побочних сродника оставиоца.⁶³

Након свих разлика, занимљиво би било указати и на једну сличност између франачког и старог руског права, која се јавља се погледу надлежности световних власти за вођење оставинског поступка и спорова око наследства. У Франачкој је у тим правним стварима поступао тунгин или сатник (као представника краља, тј. централне власти), док је у Кијевској Русији ова материја спадала у резерват кнежевог суда.⁶⁴

⁵⁷ У руском праву ова разлика до изражаја долази тек у Псковској судној грамоти, правном споменику који датира с краја XIV или почетка XV века. Д. Николић, *Древноруско словенско право*, 179.

⁵⁸ В. Станимировић, *Хрестоматија за упоредну правну традицију*, 276.

⁵⁹ Д. Николић, *Древноруско словенско право*, 221.

⁶⁰ Исто, 149.

⁶¹ Исто, 151.

⁶² В. Станимировић, *Хрестоматија за упоредну правну традицију*, 276.

⁶³ Међутим, погрешно би било на основу тога извести закључак да у старом руском праву ова лица нису могла да наследе. Наиме, још је уговор кнеза Олега са Византијом из 911. године предвиђао да се заоставштина Руса преминулог на територији Византије, без завештања и без присуства ближњих, имала отпремити у Русију, његовим *сродницима*. Д. Николић, *Древноруско словенско право*, 78.

⁶⁴ Д. Николић, *Историја права*, 241.

2. Законоправило Светога Саве

2. 1. О Законоправилу уопште

Да би се разумео појам Законоправила, његова природа као извора права, и његова улога у средњовековној српској држави, неопходно је поћи од *номоканона*, оригиналне правне творевине Ромејског царства и његове вишевековне државне идеологије – *симфоније*.

Као феномен, номоканони се најбоље могу сагледати кроз призму специфичних друштвено-политичких околности и односа на тлу на коме су настали, а пре свега потреба које су диктирале њихово стварање. Тако Н. Милаш истиче: „Према значају, што су их имали у црквеној пракси, како канони, тако и грађански закони који су постојали по црквеним питањима, истакла се потреба сакупити у један зборник све постојеће каноне и грађанске законе, те тиме олакшати тачно вршење црквене управе. Овакви зборници названи су били *номоканони*“.⁶⁵

Добро је познато да су се у Источном римском царству световно и духовно прожимали и међусобно допуњавали у свим сферама друштвеног живота. Није могло бити другачије ни у праву; питања из грађанскоправних односа регулисана су световним законима, али и црквеним правилима. Са друге стране, чисто црквена питања уређивана су канонима, али и државним законима. Да би се мноштво хетерогених прописа могло добро познавати и правилно примењивати од стране црквених дужносника који су непосредно вршили судску и административну власт, било је неопходно објединити их у целовите, мешовите збирке државних закона (номос) и црквених правила (канон).

По угледу на византијску правну традицију, млада српска држава добила је почетком XIII века свој номоканон – *Законоправило*. Састављен је под руководством Светога Саве, а у његову садржину унето је преко стотину византијских списа различите садржине: догматске, црквеноканонске, црквенограђанске, правне, моралне, аскетске и литургијске.⁶⁶ Обнародовано 1219. године за потребе аутокефалне српске Цркве, Законоправило је постало темељ српског средњовековног права и расадник римско-византијског права на тле других православних словенских земаља, у првом реду Бугарске и Русије.⁶⁷

⁶⁵ Н. Милаш, *Православно црквено право*, Мостар 1902, 188.

⁶⁶ М. Петровић, *Законоправило Светога Саве I*, Манастир Жича 2004, 12. (у даљем тексту: *Законоправило I*)

⁶⁷ А. Ђорђевић, *Градски закон као саставни део Савиног Законоправила*, Црквене студије, 16/2019, Ниш 2019, 250.

Законоправило се састоји од 6 уводних и 64 основне главе, од којих 44 припадају канонском, а 20 световном праву. За наш предмет проучавања централно место заузима глава 55, насловљена као „Градски закон“, у коју је инкорпориран целокупни византијски Приручни закон (Прохирон, Πρόχειρος νόμος). У питању је знаменито законодавно дело Македонске династије, настало у периоду између 870. и 879. за потребе византијских судова. Из, за практичну употребу преобимне Јустинијанове кодификације, преузете су најважније и још увек актуелне одредбе грађанског и јавног права, и систематизоване у 40 титула. На тај начин Прохирон је посредним путем постао један од најзначајнијих извора српског средњовековног права.⁶⁸

Иако у његов састав није ушло словенско обичајно право, Законоправило ни у ком случају не представља пуко преписивање туђих закона, које је страно српској средњовековној правној мисли. Од свих словенских народа који су постали део византијског комонвелта, Срби су у рецепцији византијског права показали највише оригиналности. Њихова рецепција била је креативна и одражавала је снажну жељу за самопотврђивањем у оквирима византијске цивилизације, и очувањем државне и црквене самосталности.⁶⁹ Такав је случај био и са Законоправилом, за чије је састављање коришћено неколико различитих грчких номоканона, и то често тако да се њиховим преплетом и комбиновањем добија нова целина. Састављач је у основни текст често уносио своја тумачења, а у схолијама на маргинама давао објашњења појединих израза. Сам превод представља својеврсно ремек-дело, с обзиром да су на млади словенски језик успешно пренете сложене правне, филозофске и религијске конструкције развијеног грчког језика. Све наведено условило је да Законоправило, по речима М. Петровића, представља „особено танано ткање“ и златну карику у развоју српског средњовековног права.⁷⁰

⁶⁸ Исто, 250-251. У самој Византији, премда је званично остао у употреби све до пада Цариграда 1453. године, Прохирон је био потиснут каснијим правним зборницима, пре свега Василикама. Потврда за то може се наћи у збирци правне праксе Димитрија Хоматијана, најпре хартофилакса у Солуну, а потом охридског архиепископа у првој половини XIII века. Ту се Хоматијан на Василике, као на правни основ својих одлука, позива чак 364 пута, док Прохирон уопште не цитира. А. Соловјев, *Срби и византиско право у Скопљу почетком XIII века*, Гласник Скопског научног друштва, XV-XVI, Скопље 1936, 30.

⁶⁹ J. Panev, *La reception du Syntagma de Matthieu Blastares en Serbie*, Études balkaniques, 10/2003 - Le droit romano-byzantin dans le Sud-Est européen, Sofia 2003, 2.

⁷⁰ М. Петровић, *Законоправило I*, 15. До које мере је Законоправило оригинална творевина српске правничке мисли најбоље показује следећи пример. Наиме, у Прохирону често употребљавани грчки појам „архонт“, у Законоправилу се циљано преводи тројако – као „власел“, „кнез“ и „бољар“, а како би се прилагодио актуелном стању друштвене диференцијације у Србији. Р. Михаљчић, *Војнички закон*, О старом српском праву, Београд 2015, 8.

2.2. Наследно право у Законоправилу

Норме наследног права у Законоправилу заступљене су углавном у његовом грађанскоканонском делу, пре свега у глави 55 – Прохирону, али се у извесној мери могу наћи и у главама које за предмет имају чисто канонско право.

Како је темељно изложио С. Шаркић, Законоправило Светога Саве у својој 50. глави - Прохирону садржи следећа поглавља (гране) које се односе на правила наслеђивања: Грана 21, О завештању лица која се не налазе под ничијом влашћу – „самовласних“; Грана 22, О завештању оних који су под влашћу својих родитеља; Грана 23, О завештању ослобођеника; Грана 24, О завештању епископа и монаха; Грана 25, О обарању завештања; Грана 29, О кодицилу, односно о допуни завештања; Грана 30, О наследницима; Грана 32, О раздеоби; Грана 33, О лишенима наследства; Грана 35, О даровима који се дају у завештање, или за живота или по смрти; Грана 36, О старатељима („приставницима“) и Грана 37, О томе када доликује зајмодавцима да туже наследнике преминулих.⁷¹

На установе наследног права непосредно се односи чак 12 грана Градског закона⁷², односно између 1/4 и 1/3 од укупног законског текста, што наслеђивање чини најзаступљенијом и најдетаљније регулисаном материјом у Прохирону. Удео наследног права у 55. глави Законоправила још је већи ако се узму у обзир поједине наследноправне одредбе које су се нашле у гранама Прохирона које примарно не уређују наследне односе. Поједине од њих су од изузетног значаја, јер садрже основна начела наследног права које је Законоправило усвојило. Најочигледнији пример јесте гл. 9. у грани 9. Прохирона („О потраживању вена (мираза) и његових терета“), у којој налазимо чак два темељна наследноправна принципа. Први подразумева искључење уговора као основа позивања на наслеђе⁷³, а други забрану странцима да ромејске грађане (односно поданике српског

⁷¹ S. Šarkić, *Serbian Medieval Law on Wills and Succession*, Pravni zapisi, XI-1, Beograd 2020, 123-124.

⁷² Иако се појам „Градски закон“ редовно користи као синоним за Прохирон, исти је у српском средњовековном праву имао и шире значење. Тако се под „законима градским“ подразумевало целокупно световно право (*nomoi basilikoi, nomoi politikoi*), како би се истакла његова посебност у односу на црквено (канонско) право. А. Соловјев, *Градски Закон" у средњовековној Србији*, Архив за правне и друштвене науке, књ. XXXIII, Београд 1928, 348.

⁷³ „Ако муж уговори са својом женом да сам буде њен наследник кад она умре, тај уговор је бескористан, јер се уговором не може узаконити оно што се односи на наше наслеђе.“ М. Петровић, *Законоправило Светога Саве II*, Београд 2020, 86. (у даљем тексту: *Законоправило II*) Ипак, питање је да ли је цитирана одредба имала за циљ генералну забрану уговорног наслеђивања, или само заштиту права жениних законских наследника. Ништавост прети само у случају да се супружници споразумеју да муж *сам* наследи жену, што би, *argumentum a contrario*, могло водити закључку да је уговор о наслеђивању другачије садржине правно могућ.

владара, у контексту Законоправила) наслеђују *ipso iure*.⁷⁴ Наследноправни режим предбрачног дара и мираза у потпуности је регулисан гранама Прохирона које се односе на узајамна давања („прибитак“) брачних другова. Неке одредбе наследног права, пре свега у погледу ексхередације, срећу се у грани 40, која обједињује казне прописане за непоштовање различитих одредаба Прохирона.

Норме наследног права у Законоправилу нису ретке ни у преосталом његовом грађанском делу. Садржане су пре свега у новелама цара Јустинијана, доспелим у Законоправило преко Зборника Јована Схоластика у 87 глава (*Collectio LXXXVII capitulorum*), који представља његову 45. главу. Такав је нпр. случај са правилима о наслеђивању припадника клира, предвиђеним у гл. 80. цитираног Зборника.⁷⁵

Такође, поједини канони могли су имати примену у сфери наследних односа, и то на посредан начин, јер у првом реду уређују друга питања, попут имовинскоправног положаја духовника. Одговарајући пример су апостолска правила која налажу да лична имовина епископа и имовина дома у коме епископ служи морају бити строго одвојене.

Већи број одредаба посвећен је наслеђивању *ab testato* него наслеђивању по закону. То је разумљиво, ако се зна да Законоправило следи начело грчко-римског права да постојање пуноважног тестаментa искључује наслеђивање *ex lege*.⁷⁶ Једини изузетак предвиђа гл. 23. гране 30. Прохирона, једна од многих његових одредаба у служби повлашћеног положаја војника. Наиме, уколико мајка, погрешно верујући да јој је син – војник изгубио живот у рату или заробљеништву, завештањем одреди друго лице за наследника, исто ће бити без правне снаге, и наследиће је син који се вратио из рата или ослободио из заточеништва.⁷⁷ Ипак, ваља истаћи да Законоправило у погледу садржаја одговарајућих група правила не поставља чврсту границу између тестаментарног и законског наследног права. Иако би се из наслова одређених грана Прохирона могао извести закључак да регулишу искључиво завештајно наслеђивање, не мали број њих су заправо мешовитог карактера. Ваљан пример је грана 24. („О завештањима епископа и монаха“),

⁷⁴ О наследноправном положају странаца у средњовековној српској држави биће више речи у посебном одељку.

⁷⁵ М. Петровић, *Законоправило I*, 669

⁷⁶ Примат тестаментa као основа позивања на наслеђе на индиректан начин уводи гл. 16. гране 30. Прохирона, када говори о потомцима оставиоца као санаследницима – „Наследници су по праву прејемници, и ако им завешталац не подели, равно се позивају сви и наслеђују“. М. Петровић, *Законоправило II*, 153.

⁷⁷ „Мати, лажно чувши за војника, сина свог, да је скончао, другог записа за наследника: наслеђе узима син и даје дарове и свобожденија“. Исто, 155. Очигледно је у наведеној ситуацији завештање остајало без дејства по самом закону, без вођења било каквог поступка за његово поништење и одлуке суда или другог надлежног органа. У прилог изнетој тези говори и околност да цитирана одредба није уврштена у грану 25 Прохирона, која уређује обарање завештања.

која предвиђа одговарајућа решења за случај да припадник клира умре не сачинивши завештање.⁷⁸

2.3. Интестатско наслеђивање по Законоправилу

2.3.1. *Наследничка способност*

Према Законоправилу, законски наследник (*intestatus*) може бити физичко лице које је живо у моменту делације, слободан човек⁷⁹, православни хришћанин, поданик српске круне⁸⁰ без обзира на пол, и независно од тога да ли се ради о својевласном (*sui iuris*) или лицу под нечијом влашћу (*alieni iuris*), под условом да није недостојно за наслеђивање. Способност физичког лица да наследи одвојена је и независна од питања да ли ће оно моћи да управља наслеђеном имовином. Тако се као наследници могу јавити и пословно неспособни - деца, малолетници, а према гл. 13. гране 30. Прохирона, и глува и нема лица.⁸¹

Као наследник *ex lege* могу се јавити и правна лица⁸² – држава и Црква. Држава (фиск) фунгира као последњи (принудни) законски наследник световних лица, док је Црква наслеђивала имовину припадника клира који би преминули без наследника.⁸³

⁷⁸ М. Петровић, *Законоправило II*, 133-134.

⁷⁹ Слободни људи се, сходно гл. 5. гране 34. Прохирона, деле на „благородне“, који су рођени слободни и ослобођене. М. Петровић, *Законоправило II*, 173. Наследна права ослобођеника била су значајно сужена, што ће бити детаљно изложено у одељку о кругу законских наследника.

⁸⁰ Према гл. 9. гране 9. Прохирона, странац може бити тестаментарни, али не и интестатски наследник („Човек са стране, односно онај који ван града живи, не може без писања у завештању да наследи другог, јер се наслеђе онима са стране завештањем даје“). М. Петровић, *Законоправило II*, 87. („Туђинац, тј. онај који живи изван града, не може другога наслиједити без писменог завештања. То је због тога што се наслеђе туђинцима даје завјештањем“) С. Стјепановић и др, *Законоправило Светога Саве, Превод Сарајевског преписа*, Добрунска Ријека, Дабар 2019, 293. (у даљем тексту: *Законоправило Светога Саве, Превод Сарајевског преписа*)

⁸¹ М. Петровић, *Законоправило II*, 152.

⁸² Атрибуте правних лица у данашњем смислу речи, у средњовековној српској држави имали су манастири, цркве, градови, села и жупе. S. Šarkić, *Natural Persons (Individuals) and Legal Persons (Entities)*, Зборник радова Византолошког института, XLV, Београд 2008, 223-231. Према Т. Тарановском, у средњовековном српском праву „наилазимо тек на зачетак појма о држави као правном лицу“, У приватноправним односима држава је увек оличена у физичком лицу владара. Т. Тарановски, *Историја српског права*, 554. Такође, ни Српска црква није представљала засебно и јединствено правно лице у области грађанског права. Исто, 552.

⁸³ То се посредно може закључити из одредаба гране 33. Прохирона, која говори о недостојности за наслеђивање и лишавању наслеђа. У римском праву, уколико се наследници не прихвате заоставштине, или оставилац умре без наследника, заоставштина је постајала „напуштена“ (*bona vacantia*) и припадала је држави, Цркви или војсци. Ж. Бујуклић, *Римско приватно право*, Београд 2015, 298. Н. Милаш сматра да је „право Цркве да наслеђује *ab intestato* лица под својом јурисдикцијом изведено из "одредаба римског права о разним колегијама, којима је прелазило и без тестаментарног имање чланова тих колегија, ако нијесу имали законитих наследника у родбини“. Н. Милаш, *Грчко-римско законодавство о црквеној имовини*, Београд 1909, 42.

2.3.2. Круг наследника

Законоправило је, преко Прохирона, адаптирало систем наслеђивања установљен 118. и 127. новелом цара Јустинијана.⁸⁴ То значи да је систем законског наслеђивања у Законоправилу заснован на крвном сродству по браку, и укључује четири наследна реда – потомке („нисходни“, *descendentes*), претке („усходни“, *ascendentes*) и пунородну браћу и сестре, затим полубраћу и полусестре, и колатерале (непривилеговани побочни сродници). Законоправило негује стари римски принцип сукцесивног позивања на наслеђе – *successio graduum et ordinum*⁸⁵, уз равноправност сродства по мушкој и женској линији.

Потомци су крвни сродници оставиоца у правој нисходној линији, и они искључују све остале наследне редове. У том смислу, иако се у гл. 2. гране 30. Прохирона наводи да су нисходни „достојнији од усходних и од оних са стране“, ова одредба не говори о достојности за наслеђивање, већ о редоследу, тј. првенству „нисходних“.⁸⁶ Сходно гл. 16. исте гране, потомци истог степена сродства наслеђују заоставштину на једнаке делове (*per capita*), независно од пола и без обзира да ли су у тренутку отварања наслеђа били под *patria potestas* оставиоца.⁸⁷

Законоправило уводи у Србији непознато начело римско-византијског права о потпуно једнаким наследним правима мушке и женске деце. Штавише, оно настоји да аброгира стари словенски обичај, по коме су кћери свој део очевине добијале кроз мираз („вено“). Прохирон у гл. 11. гране 30. прописује ништавост уговора закљученог између оца и кћери, а по којем би се она одрекла својих наследних права у замену за мираз.⁸⁸ Део

⁸⁴ Куриозитет је да је *ratio legis* ових новела, на којима почива сва каснија регулатива законског наслеђивања у континенталном правном систему, била заправо епидемија куге у Константинопољу. Масовни помор довео је до учестале примене наследноправних одредаба, те се указала потреба за реформом наследног права. Како је смрт наступала веома брзо, оставиоци по правилу нису имали времена да сачине тестамент, чиме је интестатско наслеђивање добило на значају. Постојеће норме наследног права биле су расуте у више наслова у сва три дела Јустинијанове кодификације, што је отежавало њихову примену. Вероватно је тада уочено да је неопходно да та правила буду концизна, јасна и систематизована. А. Катанчевић, *Епидемија Јустинијанове куге и интестатско наслеђивање*, Савремени проблеми правног система Србије, Прилози пројекту, Београд 2022, 204.

⁸⁵ Како наводи А. Ђорђевић, „сукцесиван позив значи да се у сваком реду наследника позива најпре најближи сродник оставиоцев, па тек кад овај не наследи, даљи сродник његов; као и да тај позив тек пошто се један ред исцрпи, прелази на други“. А. Ђорђевић, *Породично право наслеђа у данашњим романским и германским државама*, Београд 1908, 15.

⁸⁶ *Законоправило Светога Саве, Превод Сарајевског преписа*, 316.

⁸⁷ Исто, 317.

⁸⁸ М. Петровић, *Законоправило II*, 152. Предметна забрана се први пут среће у посткласичном римском праву, у наредби цара Александра Севера из 230. г. н.е. К. Papakonstantinou, *Das Rechtsinstitut der Ausgleichspflicht im byzantinischen Erbrecht*, International symposium of jurists, Thessaloniki 1998, 270. Међутим, како се цитирана одредба понавља у Василикама и свим каснијим византијским правним зборницима, може се претпоставити да није доследно поштована. Исто, 270. Не само код Словена, већ и код Грка је обичај да се миразом исцрпљују наследна права женских потомака био широко распрострањен, и споро се искорењивао. Према З. Лингенталу,

опредељен као мираз има се урачунати у наследни део кћери (*collatio bonorum*)⁸⁹, што закон налаже синовима оставиоца („старијој браћи“ кћери) да учине, будући да је смрћу оца (неудата) сестра дошла под њихову власт.⁹⁰ Равноправност мушких и женских наследника потврђује наредно правило 12, јер налаже урачунавање предбрачног дара.⁹¹ Према грани 3. Прохирона, заручник може даривати будућу супругу и њене родитеље⁹², а по природи ствари, сходно правилу 20. гране 4, предбрачни поклон обезбеђује његова породица⁹³, тј. како се у гл. 12. ове гране каже, „отац, мајка или неко од усходећих“. Након смрти даваоца, вредност предбрачног дара урачунаће се у наследни део сина у корист чијег брака је тај дар учињен.

А. Соловјев је мишљења, које у потпуности прихватамо, да једнака наследна права потомака без обзира на пол византијско право дугује утицају цркве, тј. хришћанског учења о равноправности полова.⁹⁴ По речима Н. Милаша, „христијански законодавац налази да разлика сполу не мора имати никаква значаја у наслеђству“.⁹⁵ Још у IV веку Св. Василије из Цезареје проповедао је да деца треба да наследе једнако.⁹⁶ Како закључује З. Чворовић, равноправност полова у наслеђивању није тековина паганског Рима, већ је ово начело пуну афирмацију стекло тек у Јустинијановом законодавству, које из римског класичног права није преузело ниједну одредбу која се односи на законски ред наслеђивања.⁹⁷

Потомци су имали једнак наследноправни положај, без обзира да ли су у моменту смрти оставиоца били пословно способни. Сматрамо да такав закључак произилази из гл. 3.

корени овог жилавог обичаја сежу све до Еклоге. Z. v. Lingenthal, *Geschichte des griechisch-römischen Rechts*, Berlin 1877, 115. (у даљем тексту: *Geschichte*) Могуће је да се исти код Грка развио под утицајем словенских схватања, али и да је последица правних утицаја источних народа (Јермена, Сиријаца), чије је наследно право према А. Ђорђевићу, било у „најљућој опреци са хуманим и хришћанским идејама о равноправности жена са мушкарцима“. А. Ђорђевић, *Породично право наслеђа у данашњим романским и германским државама*, 12.

⁸⁹ За разлику од првог, други део гл. 11. у потпуности је компатибилан решењима словенског обичајног права, по којима је обавеза браће да неудатим сестрама обезбеде мираз уколико им је отац преминуо.

⁹⁰ М. Петровић, *Законоправило II*, 152.

⁹¹ Исто.

⁹² Исто, 60.

⁹³ „Упитан отац за *вено* или предбрачни дар за своју децу, сматра се да ће то од свог имања дати. Према томе, уколико и дете има *неприкосновену* имовину, (она) остаје цела...“. Исто, 64.

⁹⁴ А. Соловјев, *Историја словенских права - Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, Београд 1998, 445. (у даљем тексту: *Историја словенских права*)

⁹⁵ N. Milaš, *Upliv hristijanstva na grčko-rimsko zakonodavstvo*, Spljet 1879, 165.

⁹⁶ Родитеље који неједнако третирају децу приликом дистрибуције имовинских добара, он је упоређивао са орлом, који, имајући два птића, одлучи да једног подиже, а другог избаци из гнезда. Напротив, „као што су родитељи једнако дали живот својој деци, исто тако једнако треба да их снабдеју средствима за живот“. А. Laiou, *Family Structure and The Transmission of Property, The social history of Byzantium*, Singapore 2009, 53.

⁹⁷ З. Чворовић, *Право и православље*, Београд 2021, 138. Међутим, на Западу је римска правна традиција у том правцу извршила утицај на права појединих германских народа много пре Јустинијана. Тако је *Codex Euricianus*, најстарија визиготска легислатива настала око 464. г.н.е, прописао једнакост полова при наслеђивању. P. Vinogradoff, *Roman Law in Mediaeval Europe*, 20.

гране 30, која прописује да, „ако један од синова наслиједи свог родитеља, повјерава своме деду чување онога што му је допало“.⁹⁸ Без сумње се има у виду пословно неспособно или ограничено пословно способно лице, које је у моменту делације било под влашћу оставиоца или његовог оца (деде).⁹⁹ Иако је смрћу оставиоца ово лице, сходно гл. 1. гране 26. Прохирона¹⁰⁰, постајало самовласно, због недостатка пословне способности (најчешће услед малодобности) потреба за туђим надзором није престајала. Стога је деда таквог наследника вероватно иступао као старатељ („приставник“), кога према гл. 1. гране 36. мора имати „онај који је слободан, који због свог непотпуног узраста не може себе бранити и управљати“¹⁰¹. Уколико је у моменту делације и сам оставилац био под влашћу свог оца, оставиочев син је остајао под влашћу деде, па је сасвим разумљиво што је деда преузимао бригу о његовом наслеђу. Цитирана одредба у потпуности је одговарала тадашњим породичним приликама у Србији. Како примећује П. Ангелини, „српски превод Прохирона погодовао је рецепцији оних концепата римског права који су били спојиви са специфичностима породичне структуре код Срба, која се базирала на великом броју чланова и водећој улози главе куће, који је имао широка овлашћења над члановима породице и заједничком имовином“.¹⁰²

Правило 4. гране 30. предвиђа примену начела представљања у првом наследном реду, тј. права потомака да се при наслеђу помакну на места својих предака¹⁰³,

⁹⁸ *Законоправило Светога Саве, Превод Сарајевског преписа*, 316.

⁹⁹ Овом тумачењу иде у прилог и формулација „један од синова“. Разуме се, дешавало се да је заоставштину наслеђивало више синова, од којих су само неки били пословно способни. Они су самостално управљали и располагали својим делом наслеђа. Пословно неспособни, пак, морали су управљање наслеђеним добрима препустити другом, пословно способном лицу. Сасвим је логично да то буде деда (отац оставиоца), јер је као најстарији мушки члан породице био глава куће – *pater familias*. О доминантној улози деде, као породичног старешине, сведочи и одредба гл. 7. гр. 4, која регулише уговарање брака. Иста прописује да „ако је дед неурачунљив, отац уговара о браку“, што значи да би при редовном току ствари, деда уговарао брак својих унука, а не отац. М. Петровић, *Законоправило 2*, 62.

¹⁰⁰ М. Петровић, *Законоправило II*, 138.

¹⁰¹ Исто, 180. С обзиром на колективистичка схватања, старом словенском праву била је страна идеја наслеђивања од стране детета. Како је напред описано, након смрти породичног старешине, ту улогу је могао преузети само члан породице способан да њоме управља. Уколико би иза главе куће остао малодобни син, функцију старешине је преузимао неки од одраслих мушких чланова породице, најчешће брат преминулог. Отпор према новим схватањима најбоље одсликава пример из Пољске, из XII века. Расправљајући заоставштину Казимира, краковски бискуп Фулко одлучио је да наследник треба да буде његов најстарији син Лешко, иако сасвим мало дете. Један од саветника приговорио је таквом решењу, истичући да „није прикладно да незрели младић влада“. Бискуп му је на то одговорио да се право наслеђивања примењује независно од старосне доби, и да могу наслеђивати и они најмлађи и они најстарији. J. Hube, *Wywod praw spadkowych slowiaskich*, 20.

¹⁰² P. Angelini, *Il diritto romano bizantino in traduzione il Prochiron serbo Zakon gradski*, Historia et ius, 22, Roma 2022, 5.

¹⁰³ По речима Ж. Перића, то је право потомка да при наслеђу покојникове заоставштине представља свог претка, и прима од наследства онолико колико би предак примио да је жив. Ж. Перић, *Наследно право*, Београд 1923, 67.

омогућавајући потомцима (без обзира на пол и *status familiae*) умрлог детета оставиоца да ступе у његову наследноправну позицију.¹⁰⁴ До примене права представљања могло је доћи само ако су ближи наследници умрли, јер је Законоправило усвојило римски принцип да се жива лица не могу представљати (*viventi nulla representationis*). Право представљања у правој нисходној линији примењивало се без ограничења.

У другом наследном реду налазе се преци оставиоца (асценденти) и његова путородна браћа и сестре (*germani*). Мајка је могла наследити своје дете и у случају да се преудала после смрти мужа (оца детета).¹⁰⁵ Применом права репрезентације, у овај наследни ред улазе и деца (али не и унуци) раније преминулог путородног брата или сестре, који наслеђују *per stirpes*, што значи да је наслеђивање у побочној линији у овом наследном реду ограничено на четврти степен сродства. Ближи преци искључују од наслеђа даље. Путородна браћа и сестре се позивају на наслеђе равноправно са прецима, и наслеђују *per capita*.¹⁰⁶ Њихов наследни део ни у ком случају не може припасти прецима, чак ни када је оставилац био лице *alieni iuris*.¹⁰⁷

¹⁰⁴ Н. Стојановић, *О наслеђивању у Законоправилу Светога Саве*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, 48. по.1, Нови Сад 2014, 34.

¹⁰⁵ М. Петровић, *Законоправило II*, 71. У римском праву мајка дуго није имала наследна права у односу на децу. Тек у V веку је новелом цара Валентијана и Валента признато право мајке да наследи сина, и то тек уколико оставилац није имао рођеног брата. Равноправност оца и мајке као законских наследника своје деце остварена је тек Јустинијановим законодавством, под утицајем хришћанске доктрине. З. Чворовић, *Право и православље*, 137-138.

¹⁰⁶ У литератури има мишљења да су у другом наследном реду сестре наслеђивале тек ако није било браће. Н. Стојановић, *О наслеђивању у Законоправилу Светога Саве*, 34. Сматрамо да то што је у српском преводу Прохирона у гл. 6. 7. и 8. употребљен израз „браћа“, не значи да су браћа оставиоца имала предност над сестрама. У овом контексту, појам „браћа“ обухвата и сестре оставиоца, како би се избегло стално понављање формулације „браћа и сестре“, које би одредбе учинило гломазним и непрегледним. Појам „браћа“ овде има исто значење као и *siblings* у енглеском, одн. *Geschwister* у немачком језику – браћа и сестре од истих родитеља. Предње се најбоље види на примеру гл. 7: „Ускодећи по роду ономе који је скончао, и присни браћи и деци онога који је раније скончао, сви се позивају на преузимање његовог наслеђа, било да су женског пола или мушког...“. Наиме, нелогично би било да оставиоца може да наследи синовица (ћерка његовог брата) равноправно са синовцем, али не може путородна сестра равноправно са братом. Такво тумачење не би било у складу са духом Законоправила, Прохирона и грчко-византијског права уопште. У Василикама се израз „браћа“ такође користи као генусни појам за браћу и сестре оставиоца. На крају треће главе XLV књиге Василика наводи се да „ако умрли није оставио ни улазне ни силазне (сроднике), позваћемо на наслеђивање најпре браћу и сестре рођене од истог оца и од исте мајке, исто и братучеда, које зовемо ка наслеђивању заједно са њиховим очевима. Ако их нема, онда зовемо ка наслеђивању ону браћу која је везана са умрлим по једном родитљу, или од истог оца или од исте мајке“. А. Соловјев, *Срби и византиско право у Скопљу почетком XIII века*, 33. У гл. 6. јасно се наводи да путородна браћа и сестре (*germani fratres ac sorores, αδελφια και αδελφες*) наслеђују равноправно са прецима. *О Прохеирос Номос – imperatorum Basili, Constantini et Leonis Prochiron*, Heidelberg 1887, 159.

¹⁰⁷ Главе 5, 6. и 7. гране 30. Прохирона. М. Петровић, *Законоправило II*, 151-152.. Прохирон је побољшао наследноправни положај путородне браће и сестара оставиоца. По Еклоги, они су се налазили у трећем наследном реду, тј. родитељи оставиоца су их искључивали у потпуности. Штавише, била им је изричито ускраћена свака могућност изјављивања приговора у случају да родитељи наследе целокупну заоставштину њиховог брата или сестре. Путородна браћа и сестре ступали су у наслеђе заједно (и равноправно) тек са дедом и бабом оставиоца. L. Burgman, *Ecloga, das Gesetzbuch Leons III und Konstantinos' V*, Frankfurt 1983, 195.

Уколико оставилац није имао ни потомака ни предака, као ни путородне браће и сестара, на наслеђе се позива трећи наследни ред. Њега чине полубраћа и полусестре по оцу (*consanguinei*) или по мајци (*uterini*). Заоставштину деле на једнаке делове, а ако имају деце, примењује се право представљања.¹⁰⁸ Предност путородне браће и сестара над полуродним значи да је у Законоправилу, поред парентеларног система као главног, предвиђена супсидијарна примена система заједнице крви, где се као основица за одређивање реда позивања сродника на наслеђе узима количина заједничке крви код појединих сродника, мерене у односу на оставиоца.¹⁰⁹

Ако нема ни полуродне браће и сестара, одн. њихове деце, оставиоца у четвртом наследном реду наслеђује најближи побочни сродник, а ако их има више истог степена сродства, наслеђују сви на једнаке делове.¹¹⁰ За разлику од другог и трећег наследног реда, где је примена права представљања ограничена на првостепене потомке оставиоцеве браће и сестара, овде до изражаја долази систем неограниченог обима крвних сродника као могућих законских наследника, тако да рођаци наслеђују *in finitum*. По овом систему, и најудаљенији крвни сродник је могући законски наследник оставиоца.¹¹¹

Ако оставилац нема ниједног сродника из наведених редова, или се нико од њих не прихвати наслеђа, на наслеђе се позива преживели брачни друг (*vir et uxor*). Јустинијанове новеле нису изричито предвиделе наследна права супружника, али је то учинио преторски едикт, чија је садржина ушла у Јустинијанову кодификацију.¹¹² Према гл. 19. гране 30. и гл. 6. гране 5. Прохирона, брачни друг је могао наследити тек ако оставилац не би имао сроднике по крви у правој и побочној линији.¹¹³

(у даљем тексту: *Ecloga*) Ако браћа и сестре конкуришу на наслеђе заједно са дедом и бабом оставиоца, заоставштину се дели на једнаке делове, уз примену права прираштања. Тек уколико постоје само браћа и сестре, заоставштину се дели *per stirpes*, уз примену права репрезентације. Према Е. Липшицовой, чак није сигурно да ли су потомци браће и сестара уопште могли да конкуришу на наслеђе, с обзиром да Еклога не предвиђа изричито да браћа и сестре деле заоставштину „по коленима“. З. Чворовић, *Право и православље*, 137.

¹⁰⁸ М. Петровић, *Законоправило II* 152-153.

¹⁰⁹ В. Ђорђевић, *Наследно право законских наследника*, Ниш 1995, 16.

¹¹⁰ М. Петровић, *Законоправило II*, 153.

¹¹¹ В. Ђорђевић, *Наследно право законских наследника*, 10. У XIII веку, када је ово решење преко Прохирона доспело у српско право, у Византији је, посредством судске праксе и обичаја, наслеђивање побочних сродника одавно било ограничено на осми степен сродства.

¹¹² Ж. Бујуклић, *Римско приватно право*, Београд, 298.

¹¹³ М. Петровић, *Законоправило II*, 69, 153. Иако овде наследноправни положај супружника може изгледати неповољан, ваља напоменути да управо у Прохирону долази до његовог значајног побољшања у односу на раније законодавство. Према одредби VI,6 Еклоге, у случају да није било сродника оставиоца супруга је наслеђивала само половину заоставштине, док је друга половина припадала фиску. L. Burgman, *Ecloga*, 195.

Сиромашна супруга¹¹⁴ оставиоца који је имао до троје деце (независно од тога да ли су деца њена) наслеђивала је 1/4 заоставштине, с тим што вредност њеног наследног дела није могла премашити противвредност од 100 литри злата.¹¹⁵ Уколико је оставилац имао више од троје деце, супруга је стицала део заоставштине једнак делу детета, али не у својину, већ на доживотно плодуживање.

Удовица није смела закључити нови брак пре истека једне године од дана смрти супруга. Уколико би то ипак учинила, њени блиски сродници (до трећег степена) неће моћи, као њени законски наследници, наследити добра која је она наследила од мужа.¹¹⁶ Да би избегла казну због прераног ступања у други брак, жена је, уколико би имала деце са првим мужем, морала да им у власништво преда половину своје нето имовине. У случају да дете након тога премине, предметна добра наслеђивала би његова деца. Међутим, ако је бездетно, у погледу добара примљених од мајке наследиће га пунородна браћа и сестре, али не и мајка, која се у овом случају не налази у другом наследном реду. Она ће бити позвана на наслеђе тек уколико њено дете – оставилац нема ни браће ни сестара, дакле у трећем наследном реду.¹¹⁷

2.3.3. Робови и ослобођеници

У класичном римском праву роб је могао бити наследник на основу завештања једино ако би га оставилац у тестаменту ослободио (*manumissio testamento*).¹¹⁸ Услед уплива хришћанских идеја и распадања робовласничких односа, положај робова је у Источном римском царству постао нешто подношљивији, што се одразило и на њихов наследноправни положај. Тако Прохирон (гл. 20. гране 30) предвиђа да тестаментарна манумисија није неопходан услов да се роб именује за завештајног наследника.¹¹⁹ Са друге стране,

¹¹⁴ Сходно гл. 22. гране 27. Прохирона, сиромашан (убог) је онај који нема педесет златника богатства. М. Петровић, *Законоправило II*, 145. Јустинијаново законодавство сматрало је сиромашном жену која није имала мираз, као ни парафернална (ванмиразна) добра. О. Станојевић, *Римско право*, Београд 2007, 298.

¹¹⁵ Према наводима М. Петровића, радило се о значајном износу, с обзиром да је једна литра злата бројала 72 златника. М. Петровић, *Крмчија Светога Саве – о заштити обесправљених и социјално угрожених*, Београд 1990, 38. И ово решење представља побољшање положаја удовице у односу на Еклогу, где према одредби II,9 сиромашна жена добија 1/4 заоставштине само ако оставилац уопште није имао деце, и то у сваком случају не више од 2,5 либре. Д. Николић, А. Ђорђевић, *Законски текстови старог и средњег века*, Ниш 2013, 90; Ludwig Burgman, *Ecloga*, 179.

¹¹⁶ Цитирана одредба Законоправила предвиђа вероватно једини случај када даљи сродници имају предност у односу на ближе када је реч о наслеђивању. Поред тога што се јасно каже да „они који издаје приступе, ометају друге наследнике“, тумачењем *argumentum a contrario* долази се до закључка да су сродници жене даљи од трећег степена могли да наследе и њену имовину наслеђену од мужа.

¹¹⁷ М. Петровић, *Законоправило 2*, 74.

¹¹⁸ Ж. Бујуклић, *Римско приватно право*, 283.

¹¹⁹ М. Петровић, *Законоправило II*, 154.

византијско право је упорно одржавало на снази стари римски принцип да неслободан човек не може бити наследник *ex lege*.¹²⁰ Ипак, Градски закон доноси значајну новину у погледу статусног права робова који представљају заоставштину. Према гл. 15. гране 34. Прохирона, слободу ће добити робови чији је господар преминуо без наследника, услед чега је власништво над њима припало држави.¹²¹

Доцније измене законодавства у погледу наслеђивања *ab intestato*, од којих су неке формално постале део српског средњовековног права, значајно су утицале на положај робова. Цар Константин Порфирогенит је новелирао постојеће правило по коме се трећина заоставштине бездетних давала за спас душе преминулог, тако што је у оквиру предметне трећине определио износ намењен робовима који су се због смрти оставиоца ослобађали.¹²²

У погледу правног третмана ослобођеника (*libertini*), Византија се држала свог римског узора. Њихов друштвени положај био је прекаран¹²³, а грађанска права у одређеној мери сужена у односу на слободно рођене („благородни“, *ingenui*). Према гл. 1. гране 23. Прохирона, интестатски наследници ослобођених лица могу бити само њихови потомци у правој нисходној линији. У круг наследника улазе како потомци који су ослобођени истовремено са оставиоцем, тако и они који су добили слободу пре или после њега. Такође, потомак ће имати право да наследи независно од тога да ли је зачет, одн. рођен пре или након манумисије оставиоца.¹²⁴

Ако преминули није имао директних потомака, целокупна заоставштина припашће његовом некадашњем господару. Уколико господар не може да наследи, на наслеђе се позивају најпре његови потомци, а затим побочни сродници до петог степена сродства. У случају да је оставилац некада био у власништву више лица, сва она наслеђују заоставштину

¹²⁰ М. А. Русланович, *Рабы в Византийской империи - правовое положение и социально-экономическая роль*, Молодой ученый - Международный научный журнал № 21 (363) / 2021, 329.

¹²¹ М. Петровић, *Крмчија Светога Саве – о заштити обесправљених и социјално угрожених*, 68; „Сада од древних знамо неку одредбу која прописује да имовину оних што умиру без завештања, у којих нема по закону наследника из незавештања, (треба) уносити у наше царско скровиште, са којом (имовином) и многа ропска лица улазе, тако да се од тада зна да је нераздрешив над њима ропски јарам. Због тога наша тихост милостивим и сажалјивим оком од сада наређује да се свако ропско лице које из незавештања припадне нашем царском скровишту, у свим нашим градовима и у свим народима, одмах на слободу пусти и узведе...“ . М. Петровић, *Законоправило II*, 179.

¹²² Т. Матовић, *Прилог проучавању средњовековног права: ослобађање у византијским тестаментима*, Анали Правног факултета у Београду, LXIV, 1, Београд 2016, 243.

¹²³ Тако Еклога (Титул VIII) предвиђа многобројне разлоге за ревокацију ропског статуса, до те мере да је ослобођеник до краја живота „једном ногом у ропству“ . „Ослобођеници, па макар били и војници, поново постају робови због незахвалности, ако злостављају господара, тј. оне који су их ослободили или њихову децу, или их вређају или их дрско презиру, и уопште им приређују макар и малу неугодност или им проузрокују штету, или тајно раде против њих, уколико се макар и један од тих разлога докаже пред магистратима или судијама.“ Д. Николић, А. Ђорђевић, *Законски текстови старог и средњег века*, 97.

¹²⁴ М. Петровић, *Законоправило II*, 133.

на једнаке делове. Њихова деца такође наслеђују *per capita*, као и колатерали, ако су истог степена сродства. Међутим, ако су потомци бивших господара оставиоца различитог степена сродства, искључено је начело репрезентације, и примењује се правило да ближи степен искључује даље.¹²⁵

2.3.4. Клирици као оставиоци и наследници

Услед свеопштег прожимања световног и духовног у Византији и земљама њеног комонвелта (сами номоканони су најбољи пример), не треба да чуди што је и положај свештенства био регулисан како нормама црквеног права, тако и државним законима. Законоправило садржи исцрпну регламентацију јавноправног и приватноправног статуса припадника клира.

Сходно правилу 24. Антиохијског (Четвртог помесног) сабора, заоставштином епископа може се сматрати само имовина коју је епископ за живота пописао као своју. Уколико то није учинио, све што поседује у тренутку смрти има да припадне цркви.¹²⁶ Према правилу 22. Четвртог васељенског (Халкедонског) сабора, заоставштина епископа уживала је посебну заштиту. Подређеном свештенству било је најстроже забрањено да присвоје или отуђе било шта од личне имовине преминулог епископа, у противном, претило им је изопштење из Цркве.¹²⁷ Сходно правилу 1. гр. 10. гл. 47. Законоправила („Из разних наслова, то јест грана Новела цара Јустинијана“) бригу о имовини епископа која је требало да припадне цркви, преузимао је економ, који је био обавезан да је попише и о томе положи рачуне новом епископу.¹²⁸

Прохирон предвиђа различити правни режим имовине коју је клирик стекао пре рукоположења за епископа, у односу на имовину стечену након тог чина. Имовином коју је поседовао пре постављења епископ је могао слободно располагати *inter vivos* и *mortis causa*. Са друге стране, добра прибављена за време „епископства“ припадају црквеном дому у коме епископ службује, изузев ако се ради о имовини наслеђеној од родитеља, стричева или

¹²⁵ Исто. „Уколико пак у истог господара и господарице или двају господара или двеју господарица буде много деце, ближи да се позове на имање ослобођеног.“ Исто.

¹²⁶ М. Петровић, *Законоправило 1*, 242.

¹²⁷ Исто, 283. Новелом цара Јустинијана, у Законоправилу садржаном у правилу 20. гл. 45. (Зборник Јована Схоластика у 87 глава), правила усвојена на прва четири васељенска сабора изједначена су по снази са државним законима. Исто, 639.

¹²⁸ Исто, 716.

браће.¹²⁹ Из наведеног се посредно да закључити да није било сметњи да се епископ, као духовник, и након хиротонисања јави у улози законског наследника.

Свештена лица са чином нижим од епископског („презвитери, ђакони, инођакони, чатци и појци“) су у погледу права на имовину изједначени са световним лицима. Њоме могу слободно располагати, без обзира на *modus aquirendi*. Стога је њихов положај као интестатских наследника био идентичан као код „мирјана“.¹³⁰ Међутим, уколико би преминули без завештања, њихови законски наследници (изричито се помињу деца, а уколико њих нема, родитељи) имају права на нужни део, док остатак вероватно припада цркви у којој су служили.¹³¹ Будући да су као могући законски наследници наведени само потомци и преци у правој линији, очигледно је да побочни сродници нису могли да наслеђују свештена лица *ab intestato*.

Према гл. 2. гр. 24. Прохирона, лице које намерава да се замонаши, а без деце је, својим иметком може располагати до ступања у манастир, након чега сва његова добра постају манастирско власништво. Идентично решење предвиђа и новела цара Јустинијана, садржана у правилу 79. гл. 45. Законоправила.¹³² Уколико монах који је имао деце премине не оставивши завештање, она ће наследити нужни део заоставштине, док остатак припада манастиру.¹³³ Правила 10. и 80. исте главе предвиђају идентично решење, с тим што правило 10. додаје да се у нужни део деце монаха имају урачунати мираз и предбрачни дар, уколико су дати. Такође, прописује се да мираз који је монах добио неће припасти манастиру, већ да се има одвојити од остатка његове имовине и „чувати“¹³⁴, да би се по смрти монаха са миразним добрима поступило како налажу завештање или закон. Положај наследника монаха *intestatus*-а био је неповољнији него наследника „белог свештенства“, будући да су

¹²⁹ М. Петровић, *Законоправило II*, 133. Идентично правило садржано је и у 47. гл. Законоправила, тачније у 1. правилу. њене 10. гране. М. Петровић, *Законоправило I*, 716. Због тога 40. правило Светих апостола налаже да будући епископ истовремено са рукоположењем мора да поднесе на увид рачуне о сопственој имовини, како би иста била јавно пописана. Тако пописаном имовином могао је епископ неограничено да располаже за живота, као и за случај смрти. М. Петровић, *Законоправило I*, 134. Ово правило, које се среће и у Василикама, Н. Милаш тумачи нешто екстензивније, наиме тако да епископ има пуну власт над добрима која су по рукоположењу стечена „независно од те службе њихове, дакле наслѣдством или другим којим приватним, а законитим начином...У погледу пак онога што су они стекли од прихода своје службе у цркви, они нијесу већ имали права да располажу у корист своје родбине или других каквих приватних лица, него су то морали даровати или завјештати на добротворне цијељи, или оној цркви при којој су служили“. Н. Милаш, *Православно црквено право*, 581.

¹³⁰ М. Петровић, *Законоправило I*, 52, 656.

¹³¹ *Законоправило – превод Сарајевског преписа* 238.

¹³² М. Петровић, *Законоправило I* 669. Ваља истаћи да наведено правило није доследно примењивано на целој територији Источног римског царства. Тако се на Криту имовина сељака који ступа у манастир делила на два дела, па је само једна половина припадала манастиру, док се друга враћала његовом феудалном господару. Z. v. Lingenthal, *Geschichte*, 115.

¹³³ М. Петровић, *Законоправило II*, 133.

¹³⁴ М. Петровић, *Законоправило I*, 630, 669.

њих *ab intestato* могла наследити само деца, док су преци и побочни сродници били искључени.

Поставља се питање, да ли су монаси могли да буду наследници? Законоправило прихвата начело Јустинијановог законодавства, по коме је монах лишен сваке могућности поседовања и стицања иметка.¹³⁵ Гл. 2. гр. 24. Прохирона предвиђа да онај ко уђе у манастир „више неће ни на који начин бити господар свога“.¹³⁶

Правило 32. гр. 10. главе 45. Законоправила забрањује родитељима да лише наследства децу која желе да ступе у монашке или свештеничке редове. Уколико родитељ премине без завештања, деца (очигледно без обзира на то да ли су се замонашила), наслеђују целокупну заоставштину. На крају цитиране одредбе прописује се да ће такво наслеђе узети манастир или црква, али само ако наследници „напусте цркву или манастир, и опет буду мирјани“.¹³⁷ *Argumentum a contratio*, може се закључити да су наслеђена добра остајала у њиховом власништву све док су били у служби црквеног дома у коме су примили постриг.¹³⁸ По свему судећи, имовина лица које је ступало у монахе није аутоматски прелазила у потпуну својину манастира, већ је имала посебан режим. То се да закључити из одредбе гл. 1. гр. 11. главе 45. Законоправила, која прописује да ће *имовина монаха* који ступи у војску или у други (световни) вид живота, или пређе у други манастир, остати у манастиру у коме се постригао.¹³⁹ Овде се несумњиво има у виду лице које има монашки чин, али и даље поседује одређена добра; да ли као својину или можда у виду доживотног уживања, Законоправило ближе не одређује.¹⁴⁰

¹³⁵ „Начело потпуног сиромаштва, поред начела безбрачности и каститета, у пуном обиму чини најбитнији део монашког устројства и живота, оно је неопходно нужан предуслов за постајање монахом.“ Ф. Гранић, *Приватноправни положај монаха у грчким областима позноримске империје у V и VI веку*, Гласник Скопског научног друштва V, Скопље 1929, 4.

¹³⁶ М. Петровић, *Законоправило II*, 134. Поједини су се монаси стриктно држали тог принципа. Како наводи Ф. Гранић, извесни Арсеније, „када је званичник надлежног суда донео писмену опоруку једног богатог сродника, којом му оставља у наследство цео свој велики иметак, хтео је да поцера тестаментарни документ уз речи: „Ја сам пре њега умро, он је тек сада умро“, и никако се није дао приволети да прими наследство“. Ф. Гранић, *Приватноправни положај монаха у грчким областима позноримске империје у V и VI веку*, 3.

¹³⁷ М. Петровић, *Законоправило I*, 715.

¹³⁸ По Ф. Гранићу, неопходан услов да клирици остану у поседу наслеђених добара био је да иста буду коришћена у религиозне сврхе. Ф. Гранић, *Приватноправни положај монаха у грчким областима позноримске империје у V и VI веку*, 4.

¹³⁹ М. Петровић, *Законоправило I*, 717.

¹⁴⁰ У српској правној историји има примера да су „црнорисци“ несметано стицали и уживали имовинска добра. Тако се у хрисовуљи цара Уроша манастиру Хиландару од 15. октобра 1360. године помиње село Зубарије, које је жупан Вукослав дао калуђерици, мајци извесног Богдана, „да је калуђеричино за њенога живота, а после смрти калуђерице да је црквено“. Р. Михаљчић, *О старом српском праву*, 203.

2.3.5. Правна лица као наследници

Насупрот патримонијалном концепту обједињавања личности владара и државе, Законоправило уводи римско начело сепарације владачевих личних добара и државне имовине. У оквиру гл. 45. Законоправила (Новеле цара Јустинијана) дато је значење одговарајућих појмова: *привата* су она добра која припадају лично владаоцу и под управом су царске благајне, док су сва остала добра *народна*, и потпадају под народну благајну, тј. фиск.¹⁴¹

Судбина заоставштине *desujsus-a* који је преминуо без наследника регулисана је у грани 34. Прохирона, која говори о подели лица на слободне и робове. Први део гл. 15. прописује да се *bona vacantia* уноси у царску благајну (ризницу). Притом се за царску ризницу у Законоправилу употребљава занимљив израз „царско скровиште“, који у овом контексту означава фиск.¹⁴² Овде држави заоставштина не припада по праву наслеђа (*iure hereditario*), већ јој иста, као добро без сопственика припада по сили њене суверене власти. Државна благајна није наследник оставиоца у правом смислу те речи, већ је тзв. привилеговани окупант (*ex iure occupationis*).¹⁴³

Наведено правило, међутим, важило је само за заоставштину световњака. Заоставштина клирика без законских наследника постајала је власништво црквеног дома у којем је оставилац службовао, док је у случају монаха припадала манастиру у коме се преминули постригао.¹⁴⁴ Правило да Црква има наследних права према својим припадницима у неком облику остало је на снази и после пропасти српске средњовековне државе. А. Јовановић наводи да је ферманом султана Махмуда од 1731. године дозвољено патријарху Арсенију да *по досадашњем обичају* може узаптити све имање које заостане по смрти попова, калуђера, калуђерица, владика и митрополита.¹⁴⁵

¹⁴¹ М. Петровић, *Законоправило I*, 673.

¹⁴² М. Петровић, *Законоправило II*, 178. Према Јустинијановом законодавству, народна благајна била је последњи, тзв. принудни наследник *bona vacantia*. Z. v. Lingenthal, *Geschichte*, 111. У византијском праву није била реткост да се пропише намена за коју се имају употребити овако стечена добра. Тако Јустинијаново законодавство прописује да се заоставштина лица без наследника које је преминуло у заробљеништву утроши на ослобађање других заробљеника. Из познијег периода упечатљив је пример повеље морејског деспота Теодора II граду Монемијасији на Пелопонезу из септембра 1442, којом се одређује да се имовина преминулог без наследника употреби за оправку градских зидина. Б. Ферјанчић, *О деспотским повељама*, Зборник радова Византолошког института IV, Београд 1956, 99.

¹⁴³ В. Ђорђевић, *Наследно право законских наследника*, 102-103.

¹⁴⁴ М. Петровић, *Законоправило I*, 717.

¹⁴⁵ А. Јовановић, *Историјски развитак српске задруге*, Београд 1896, 30.

2.3.6. Наслеђивање у задрузи

Законоправило у гл. 17. гр. 19. Прохирона („О оснивању задруге“) прописује да деца не морају поделити заоставштину родитеља, већ на истој могу формирати задругу.¹⁴⁶ Остале одредбе ове гране које се односе на наследноправни положај задругара у великој су мери контрадикторне. Тако гл. 3. предвиђа да, уколико се уговори да сва имовина (чланова) чини задругу, задрузи припада и она имовина чланова која је стечена наслеђем.¹⁴⁷ Притом, не прави се никаква разлика у погледу третмана имовине наслеђене по различитим основима. Међутим, већ је у гл. 4. прописано да задрузи припадају добра која је члан стекао по основу наслеђивања *ab intestato*, али не и имовина наслеђена на основу завештања.¹⁴⁸ Уколико је задруга настала спонтано, без претходног договора, сходно гл. 7. добра која је члан стекао на основу наследства, легата и поклона не уносе се у имовину задруге.¹⁴⁹

2.3.7. Нужни део

Законоправилом Светога Саве, у делу који регулише „раздеобину“, уведен је у српско право институт нужног наследног дела, који се у римско-византијском праву назива фалкидијом.¹⁵⁰ Одредбе о нужном делу расуте су у по различитим гранама Прохирона. „Раздеобини“ је посвећена цела 32. грана, али су за ову материју релевантне и одредбе гл. 3. гр. 24. и гл. 5. гр. 25. Градског закона.

Право на нужни део било је у првом реду резервисано за оставиочеву децу. За одређивање висине њиховог нужног дела најпре је било неопходно салдирати активу и пасиву заоставштине, тј. утврдити вредност „чисте“ имовине преминулог. Сходно гл. 3. гр. 32, она се добија тако што се од бруто вредности заоставштине одбију оставиочеви дугови, погребни трошкови и цене ослобођених робова. Величину нужног дела директно је одређивао број деце преминулог. Уколико их је оставилац имао до четворо, он је износио трећину, а ако би било више деце, припадала би им половина „чистог“ имања оставиоца.¹⁵¹

Грана 32. проширује круг добара која се обавезно урачунавају у нужни део наследника. Поред мираза, чије урачунавање налаже гл. 11. гр. 30. и предбрачног дара (гл.

¹⁴⁶ М. Петровић, *Законоправило II*, 124.

¹⁴⁷ Исто.

¹⁴⁸ Исто.

¹⁴⁹ Исто, 122.

¹⁵⁰ Н. Крстић, *Повреда и заштита права на нужни део*, Ниш 2015, 62.

¹⁵¹ Исто.

12. гр. 30.), одредба гл. 4. гр. 32. прописује да се приликом израчунавања нужног дела има узети у обзир сваки „несразмерни дар“¹⁵² учињен детету од стране оставиоца. Поред урачунавања, ова одредба дозвољава и повраћај поклона како би се нужни наследници довели у положај у каквом би били да им наследство није „истрашено“ таквим даровима.¹⁵³ Деца-поклонопримци не могу избећи урачунавање и евентуални повраћај поклона којима је повређен нужни део чак и ако би изјавила да су њихова наследна права поклоном намирена, те да стога не потражују ништа од заоставштине.¹⁵⁴

Иако се о томе експлицитно не говори у гр. 32. Прохирона, сматрамо да је Законоправило познавало и нужно наследно право оставиочевих родитеља. Таквом закључку води најпре одредба гл. 5. гр. 26. Прохирона, која је посвећена еманципацији („раздрешењу“) лица *alieni juris*. Цитирано правило завршава се напоменом да, „ако се догоди да дете које је бездетно завешта, завештање тога чврсто да буде, с тим да сачува, очевидно, *оцу законски део*“.¹⁵⁵ Правило 52. гл. 45. Законоправила, преузето из Новела цара Јустинијана, регулишући право свештених лица на уживање имовине, прописује да, уколико немају деце, „онда њихови родитељи примају законски део“.¹⁵⁶ Увек када се у гр. 32. Прохирона говори о *законском* делу, мисли се на нужни део, па је разумно претпоставити да цитиране одредбе предвиђају право родитеља на нужни део заоставштине своје деце.

Ипак, Прохирон не предвиђа изричито колики је нужни део оставиочевих родитеља.¹⁵⁷ Његови редактори, свесни правних празнина, у уводу напомињу да „ако је некеме потребно решење каквог (правног) проблема, које се не може наћи у Прохирону,

¹⁵² Законоправило не дефинише појам несразмерног дара, али се може претпоставити да је у питању поклон веће вредности. Шта је све могло бити предмет поклона, наведено је *exempli causa* у гр. 35. Прохирона, која се односи на дарове. То су све одреда ствари велике вредности – стадо, двор (у значењу дом, кућа), посед (у значењу имање, њива, поље, добро), итд. М. Петровић, *Законоправило II*, 179.

¹⁵³ Такав се закључак посредно може извући из наставка цитиране одредбе гл. 4. гр. 32, која предвиђа да поклонопримци „имају пак обавезу да се *на сваки начин изравнају са браћом* у ономе што је надаље, како рекосмо, припадајућа мера...“. М. Петровић, *Законоправило II*, 157. Оповиз поклона није непознат Законоправилу, напротив, цела 13. грана Градског закона односи се на „поништај дарова“. Правило 1. ове гране предвиђа оповиз поклона услед накнадног рођења поклонодавчевог детета („Ако ко, немајући сина, сву своју имовину или део од ње особно ослободи, односно разда на поклоне, а потом има децу, сав поклон да се поништи, и све опет да се врати даваоцу, опет да има власт да тиме управља како хоће.“). М. Петровић, *Законоправило II*, 101. Мишљења смо да је смисао овог правила управо у заштити наследних права деце од добротних располагања којима је њихов отац пре њиховог рођења умањео своју имовину.

¹⁵⁴ М. Петровић, *Законоправило II*, 157.

¹⁵⁵ Исто, 140.

¹⁵⁶ *Законоправило Светог Саве – превод сарајевског преписа*, 238.

¹⁵⁷ З. Лингентал је мишљења да су редактори Прохирона направили пропуст, јер и сами нису имали јасну представу о природи (јустинијановског) нужног наследног права. Тако непотпуне одредбе о нужним наследницима преузете су и у Епанагогу, па не чуди што су се у њеним преписима веома рано појавиле схолије које наглашавају да родитељи имају право на нужни део, те да исти такође износи 1/3. Z. v. Lingenthal, *Geschichte*, 151.

исти мора пажљиво претражити мноштво закона које смо недавно пречистили“. Притом се целокупно Јустинијаново законодавство које је остало на снази може наћи у 60 књига, док се његов аброгирани део налази у засебном издању, „како би свакоме била очигледна и јасна његова невалидност“. ¹⁵⁸ Јасно је да је посреди упућујућа норма, по којој се у конкретном случају имају применити Василике, које прописују да нужни наследни део предака износи 1/3. ¹⁵⁹

Очигледно под утицајем Еклоге, редактори Прохирона нису предвидели нужно наследно право побочних сродника, чиме је овај законски пропис значајно одступио од својих јустинијановских узора. ¹⁶⁰

Поред хришћанских назора о једнакости и љубави родитеља према (свој) деци, законодавац је исцрпним уређивањем нужног дела имао очигледну намеру да предупреди спорове међу наследницима, којих је у пракси вероватно било много. Томе говоре у прилог изрази употребљени у гл. 4. гр. 32, Прохирона, наиме да се наследници „неће више (*ex nunc*), за дарове тужити и жалити, имајући над свом очевом имовином оно што се на основу закона пак увећава по тој мери, колико и имаше очева имовина раније...“). ¹⁶¹

2.3.8. Наследноправни режим мираза и предбрачног дара

Поједине одредбе о законском наслеђивању крију се у гранама Градског закона које се тичу брачног имовинског права. ¹⁶² Брачно имовинско право Јустинијановог законодавства предвиђа потпуно различите режиме „брачног прибитка“ за време трајања брака и онда када брак престане смрћу једног од супружника. Док у браку миразна добра и предбрачни поклон чине јединствену имовинску целину, након смрти једног брачног друга они се третирају као да су за време брака представљали строго одвојену имовину супружника. ¹⁶³ Са друге стране, Законоправило је, преко Прохирона, усвојило мешовити систем у коме је ригидност Јустинијановог законодавства ублажена позакоњењем правних обичаја насталих вероватно под утицајем Еклоге.

¹⁵⁸ Z. Chitwood, "The Cleansing of the Ancient Laws" under Basil I and Leo VI, Byzantine Legal Culture and the Roman Legal Tradition 867-1056, Cambridge 2017, 27. Цитирана одредба имала је практични значај за средњовековне српске правнике, који су се, сасвим извесно, служили и Василикама. М. Kos, *Slovenski zapisi u rukopisu Basilika*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vol. 15. No. 1, Zagreb 1928, 276.

¹⁵⁹ Z. v. Lingenthal, *Geschichte*, 156.

¹⁶⁰ Исто, 148.

¹⁶¹ М. Петровић, *Законоправило II*, 157.

¹⁶² Најзаступљеније су у гр. 6, која носи наслов „О предбрачном дару“.

¹⁶³ Z. v. Lingenthal, *Geschichte*, 66.

У случају да се жена након смрти мужа преуда, предбрачни дар („контра мираз“) постаје власништво њене деце из првог брака, док се она обавезује да предметна добра „чува“ деци, док је у животу, или док деца не стекну пуну пословну способност.¹⁶⁴ Ако деца премину пре матере, њој следује део предбрачног дара који је у брачном уговору одређен као добит жене у случају бездетности, док остатак припада наследницима деце. У случају непостојања таквог споразума, жени ће припасти 1/4 предбрачног дара, што је последица сходне примене одредбе II, 4 Еклоге по којој жени у случају бездетности припада мужевљева заоставштина у вредности од 1/4 мираза.¹⁶⁵ Предбрачни дар ће у целости постати својина жене која је закључила нови брак једино уколико није имала деце из првог брака, или уколико су таква деца помрла пре ње не оставивши друге наследнике.¹⁶⁶ Жена која се по смрти мужа не преуда задржава право плодуживања на предбрачном дару, као и на делу заоставштине који одговара наследном делу детета као законског наследника оставиоца.¹⁶⁷ Иста права у погледу миразних добара има муж који се по смрти супруге не прежени.¹⁶⁸

И поред начелне забране уговорног наслеђивања, Законоправило допушта уговор којим муж наслеђује мираз у случају женине смрти. Међутим, како је такав споразум могао бити постигнут само између даваоца мираза (најчешће младиног оца) и младожење, то и није реч о уговорном наслеђивању у правом смислу речи, јер се потенцијални оставилац не јавља као уговорна страна.¹⁶⁹ У пракси, такав договор најчешће није имао облик самосталног уговора, већ само дела или клаузуле предбрачног уговора.¹⁷⁰ Мишљења смо да је такав

¹⁶⁴ М. Петровић, *Законоправило II*, 70.

¹⁶⁵ L. Burgmann, *Ecloga*, 173. И након формалног стављања ван снаге законодавства сиријске династије, ово правило је наставило да се примењује у форми правног обичаја, а у Византији је искорењено тек након новела цара Лава Мудрог. Z.v.Lingenthal, *Geschichte*, 72. Пре Еклоге, обудовелом брачном другу је у случају бездетности припадао део мираза, одн. предбрачног дара, али његова висина није била одређена законом, већ уговором (*pacta dotalia, instrumenta dotalia*). Исто, 66.

¹⁶⁶ М. Петровић, *Законоправило II*, 71. Цитиране одредбе Законоправила имају упориште у Новелама цара Лава VI Мудрог, којима је озакоњено постојеће обичајно право. Z. v. Liegenthal, *Geschichte*, 72-73.

¹⁶⁷ М. Петровић, *Законоправило II*, 69.

¹⁶⁸ Исто.

¹⁶⁹ „Ако се направи уговор да вено, уколико жена умре пре, остане мужу, ако је вено дао отац, уговор је чврст, и отац се искључује. Може уговор да нанесе штету вену онда када сам отац хоће да га потражује.“ М. Петровић, *Законоправило II*, 86. На први поглед нејасно је да ли употребљени израз „отац се искључује“ значи да за правну ваљаност уговора није потребна његова сагласност, у ком случају би се прихватила теза о супружницима као могућим уговарачима, или је посредни констатација да отац не наслеђује (искључује се из наслеђа), у ком случају се он сам јавља као уговарач. Склони смо да прихватимо друго мишљење, с обзиром на одредбу која се често јавља у каснијим правним изворима (нпр. Синтагма), и садржи познато правило византијског права да је неважећи уговор између супружника о наслеђивању мираза...

¹⁷⁰ Уговор о наслеђивању, као уосталом и брачни уговор, јавио се у Византији под утицајем грчко-хеленистичких правних схватања. Према Д. Симону, Византинци су из уважавања према римском праву у законима понављали његове забране које су се односиле на ове уговоре, али су их у пракси игнорисали или свесно погрешно тумачили. Према Евстатију Ромаиосу, знаменитом византијском судији из XI века, уговори овог типа имали су првенство чак и у односу на тестамент. У једном случају, који је као судија решавао Димитрије Хоматијан, јавио се уговор о међусобном наслеђивању супружника (*pactum mutuae successionis*),

уговор производио дејство само уколико би жена преминула не оставивши потомство. У супротном, миразна добра су *ipso iure* наслеђивала њена деца.¹⁷¹

2.3.9. Недостојност за наслеђивање

Грана 33. главе 50. Законоправила предвиђа околности које могу спречити једно лице да наследи друго, чији би наследник иначе било по уобичајеном току ствари. Ту су поменути разлози апсолутне неспособности за наслеђивање, затим недостојности (индигнитета) за наслеђивање, као и узроци због којих оставилац може лишити наследства своје законске наследнике. Неспособност за наслеђивање у ужем смислу (права неспособност) спречава онога кога погађа да наследи било које лице.¹⁷² Недостојност (неспособност за наслеђивање у ширем смислу) јесте (релативна) неспособност за наслеђивање заоставштине тачно одређеног оставиоца.¹⁷³ То је грађанскоправна санкција која наступа *ex lege* као последица одређених, најчешће противправних поступака према будућем оставиоцу.¹⁷⁴ Трећа група разлога (лишавање наследства) односи се превасходно на тестаментарно наслеђивање, али је на исте неопходно указати управо у циљу њиховог јасног разликовања у односу на прве две групе.¹⁷⁵

Редактори Градског закона су за наведене околности одвојили засебну грану по узору на Еклогу, која је разлоге за искључење из наслеђа објединила под одредбом VI, 13. Сви разлози наведени у знаменитом делу царева-иконобораца понављају се у најдуговечнијој творевини владара македонске династије. Међутим, док Еклога само сумарно набраја ове разлоге¹⁷⁶, Прохирон исцрпно уређује предметну материју, посвећујући јој чак тридесет

који Јустинијаново право није допуштало. Међутим, странке се у поступку нису позвале на ништавост таквог уговора, нити је суд о томе водио рачуна по службеној дужности. Хоматијан, иначе врстан практичар, није видео препреке да уговор остане на снази и поред законске забране, што значи да је исти у пракси био уобичајен и општеприхваћен. D. Simon, *Erbvertrag und Testament*, Зборник радова Византолошког института, XXIV/XXV, Београд 1986, 291 294.

¹⁷¹ Овакав закључак поткрепљује и одредба гл. 8. гр. 9. Прохирона, по којој „ако се ко договорио са својим тастом да се, уколико му се догоди да умре пошто склопи брак, а постоје деца, њима да само половина вена – уговор је бескористан“ (тј. ништаван). Исто, 85.

¹⁷² Ж. Перић, *Наследно право*, 12.

¹⁷³ Исто, 14.

¹⁷⁴ Исто. Глава 26. гране 33. Прохирона прописује да губитак наследних права не искључује кривичну одговорност, и да преступници имају „и друге казне да поднесу, које закони прописују“. М. Петровић, *Законоправило II*, 171.

¹⁷⁵ По свему судећи, редакторима Прохирона није била до краја јасна разлика између ексхередације и губитка наследних права услед индигнитета. Z. v. Lingenthal, *Geschichte*, 150.

¹⁷⁶ „Искључују се из реда законских наследника деца ако злостављају своје родитеље, ако им наносе тешке увреде, ако их оптужују за кривична дела или клеветају, ако се један од њих као врач(ар) дружи са врачарима,

правила (глава) у оквиру своје 33. гране.

Правило 1. налаже да буде лишен наслеђа онај ко „подигне руке на своје родитеље, или тешку и ружну увреду им нанесе, или их оклевета за кривичне узроке који нису против цара или против града, или као тровач живи са тровачима, или на живот својих родитеља отровом, или на други начин, покуша да вреба“.¹⁷⁷

Лишавање наследства у набројаним случајевима представља додатну санкцију за учиниоце одређених кривичних дела. Изузев бављења чаробњаштвом (врачарством), које очигледно узрокује неспособност за наслеђивање, у цитираној одредби говори се о разлозима недостојности за наслеђивање.¹⁷⁸ Законодавац не оставља слободу потенцијалном оставиоцу да одлучи хоће ли га такво лице наследити, напротив, он наређује („повелева“) да оно буде искључено из наследства.

Законоправило посебно штити породицу, детаљно регулишићу однос родитеља и деце, при чему су дужности деце према родитељима подигнуте на највиши пиједестал. Тако је за наступање недостојности за наслеђивање на страни деце довољно да постоји фаза припремања кривичног дела убиства родитеља („договор против живота родитеља“)¹⁷⁹.

У истом духу је и *ex lege* искључење детета које родитеља „оклевета“ да је учинио кривично дело. Мишљења смо да се овде ради о сваком оптужењу за извршење кривичног дела, а не само о умишљајном лажном пријављивању родитеља од стране деце.¹⁸⁰ Однос љубави, блискости и поверења, какав би требало да постоји између родитеља и деце, подразумева и међусобну оданост. Оптужење, а тиме и излагање родитеља кривичном

ако на било који начин ради против њиховог живота, ако неко од њих има полне односе са маћехом или љубавницом свога оца, ако мушка деца не јамче за затворене родитеље, премда се то тражи од њих, ако ћерка против воље својих родитеља не жели да ступи у законит брак, већ води срамотан живот, као и ако деца не желе да се старају о родитељима уколико они изгубе разум.“ Д. Николић, А. Ђорђевић, *Законски текстови старог и средњег века*, 95. За разлику од Јустинијановог права, Еклога познаје само могућност да деца буду искључена из наслеђа родитеља, али не и обратно. Осим тога, Еклога уопште не предвиђа разлоге због којих би родитељи децу могли да оставе без наследства завештањем (ексхередација), већ искључиво оне који би водили немогућности наслеђивања по сили закона (недостојност за наслеђивање). Z. v. Lingenthal, *Geschichte*, 148.

¹⁷⁷ М. Петровић, *Законоправило II*, 158.

¹⁷⁸ Тровање се сматрало за једну врсту магије и сврставало се у општеопасна кривична дела. А. Соловјев, *Историја словенских права*, 483. Мађиницима је, према одредбама гл. 20. и 21. гр. 39. Прохирона претила смртна казна. М. Петровић, *Законоправило II*, 202.

¹⁷⁹ Поређења ради, у византијском праву је фаза припремања дела била криминализована, тј. изједначена са свршеним делом само код најтежих дела против државе и владара. Тако гл. 10. гр. 39. Прохирона прописује смртну казну и конфискацију имовине за кривца који се „штетно припрема против царева спасења“. М. Петровић, *Законоправило II*, 201.

¹⁸⁰ Као разлоге за искључење детета из наслеђа, Еклога прописује и подизање кривичне оптужбе и лажно пријављивање родитеља. L. Burgmann, *Ecloga*, 197.

гоњењу и казни, било је са становишта хришћанског морала недопустиво.¹⁸¹ Законоправило не гледа благонаклоно ни на оптужење других блиских сродника, па се сходно гл. 47. гр. 39. Прохирона кажњава прогонством онај ко подигне „велику оптужбу“ против свог брата.¹⁸² Напослетку, и у савременом праву, сродник окривљеног по крви у правој линији ослобођен је дужности сведочења.¹⁸³ Ипак, пре привржености родитељу, од појединца се очекивала лојалност доброг поданика. Зато није било недостојно да наследи лице које би изложило родитеља кривичном гоњењу, ако би то значило спречавање кривичног дела против владара или државе, што се у римско-византијској правној традицији увек сматрало најтежом врстом престапа.¹⁸⁴

Правило 2. гране 33. предвиђа искључење из наследства као санкцију за сина који би ступио у интимне односе са маћехом или наложницом свога оца.¹⁸⁵ Међутим, аналогним тумачењем правила 69. гране 39. Прохирона може се закључити да ће таква последица погодити само сина који је знао да је у питању његова маћеха (или наложница његовог оца).¹⁸⁶

Правило 3. прописује исту санкцију за дете које „постане клеветник на родитеље своје, и својом оптужбом тешку им штету створи да претрпе“.¹⁸⁷ Ваља приметити да није довољно само да је дете лажно оптужило родитеља, или о њему пронело какав рђав глас, већ је неопходно наступање конкретне штетне последице, и то значајне штете на страни родитеља.

Према правилу (гл.) 4, дете ће се лишити наследства и када, и поред изричитог захтева родитеља, истом не пружи потребну помоћ у случају старости или дуге болести.¹⁸⁸ Наследства ће бити лишен и син који не пружи јемство или не исплати дугове родитеља који

¹⁸¹ Оптужење од стране лица која дугују оданост изједначавало се са издајом. Тако је према правилу 41. гране 39. Прохирона, слуги или робу који оптужи господара за кривично дело било забрањено смртном казном декапитацијом.. М. Петровић, *Законоправило II*, 205

¹⁸² Исто, 208.

¹⁸³ Чл. 94. ст. 1. тач. 2. Законика о кривичном поступку, *Сл. гласник РС*, бр. [72/2011](#), [101/2011](#), [121/2012](#), [32/2013](#), [45/2013](#), [55/2014](#), [35/2019](#), [27/2021](#) - Одлука УС РС и [62/2021](#) - Одлука УС РС.

¹⁸⁴ М. Петровић, *Законоправило II*, 158.

¹⁸⁵ Грана 7. Прохирона, посвећена недозвољеним браковима, на више места искључује могућност закључења брака са маћехом (правила 10, 12, 14.). Под наложницом се подразумева свака жена са којом отац ступи у интимне односе (правило 12. предвиђа: „Чак и ако мој отац имаше многе, ниједну од њих нећу узети.“). М. Петровић, *Законоправило II*, 81. Поред задовољења строгих стандарда вере и морала, интенција законодавца очигледно је било и спречавање штетног „мешања крви“ (*turbatio sanguinis*).

¹⁸⁶ Цитирана одредба предвиђа батинање и одсецање носа за сина и жену његовог оца који се „смијешају“ *знајући* за сродство. М. Петровић, *Законоправило II*, 212-213.

¹⁸⁷ Исто, 158.

¹⁸⁸ Исто. Међусобне социјалне обавезе родитеља и деце су у Прохирону подигнуте на највиши степен заштите. Чак ни под изговором побожности и подвижништва њима није било дозвољено да једни друге остављају незбринуте. М. Петровић, *Крмчија Светога Саве – о заштити обесправљених и социјално угрожених*, 28.

је допао у дужничко ропство, до износа који одговара висини наследног дела који би му следовао у случају смрти родитеља.¹⁸⁹

Дете које спречава родитеља да сачини завештање може бити лишено наследства вољом родитеља, ако овај и поред недозвољеног утицаја детета успе да тестамент сачини.¹⁹⁰ Уколико родитељ умре не сачинивши завештање, дете које га је у томе спречавало може бити лишено наследства одлуком надлежног органа. За то је потребно да трећа лица, која би тестаментом, да је био састављен, била одређена за наследнике, поднесу одштетни захтев против лица која су постала наследници *ab intestato*. На њима је био терет доказивања да би били тестаментарни наследници и да је оставилац био онемогућен да састави завештање.¹⁹¹

Вољом родитеља може бити лишено наследства син који се без родитељског благослова ода глумачком позиву, и исти не напусти и поред позива родитеља да то учини, изузев уколико су и сами родитељи глумци.¹⁹² По сили закона лишава се наследства женски потомак у правој линији (ћерка или унука), која одбије да пође за човека којег јој је породица изабрала, и почне да живи „срамним животом“.¹⁹³

Према гл. 10, лишава се наследства дете или други сродник који се оглуши о дужност пружања неопходног старања лицу у случају душевне болести или поремећености. Уколико оздрави, то лице је власно да лиши наследства сродника који се о ову дужност оглушио. Став други исте главе уводи институт који по циљу донекле одговара доживотном издржавању у савременом праву. Уколико се потенцијални законски или тестаментарни наследници неког лица не старају о њему у случају душевне болести, ту бригу може преузети било које лице изван круга наследника, а које то жели из хуманих побуда. Услов

¹⁸⁹ Тешко је отети се утиску да је састављач Законоправила желео да пропише обавезу детета да родитеља спаси удаве – самовласног хапшења за дуг, како је овај институт старог српског права дефинисао С. Новаковић. У гл. 2. гр. 37. Прохирона говори се о „затварању“ дужника. М. Петровић, *Законоправило II*, 182. Заиста, положај утамниченог родитеља из гл. 5. гр. 33. Прохирона неодољиво подсећа на Богишићев језгровит опис судбине ухапшеног за дуг: „Држи се у тамници док се или не намири са дужником, или га тко не изјамчи или исплати...“ С. Новаковић, *Васкрс државе српске и друге студије*, Београд 1986, 242.

¹⁹⁰ М. Петровић, *Законоправило II*, 159. Изгледа да је пре ексхередације родитељ морао да докаже (свакако у поступку пред надлежним органима јавне власти) да га дете омета у сачињавању завештања (Гл. 6. гр. 33. Прохирона говори о детету које је „разобличено“ да је забранило родитељима да сачине завештање). Исто.

¹⁹¹ Исто.

¹⁹² Исто, 160. Глума је још у античком Риму сматрана за нечасно занимање.

¹⁹³ Исто. Сама околност да је девојка одбила да закључи брак са изабраником њене породице није довољна да буде лишена наследства. Штавише, гл. 24. гр. 4. Прохирона изричито прописује да отац не може лишити наследства ћер која је, будући старија од 25 година, сама изабрала мужа. М. Петровић, *Законоправило II*, 65. Осим тога, гл. 3. гр. 4. Прохирона предвиђа да је за пуноважност брака неопходна како сагласност „оних који се спајају“, тако и оних који „имају власт над њима“. М. Петровић, *Законоправило II*, 62. Поред непотчињавања вољи породичног старешине, неопходно је да је девојка изабрала „сраман живот“. Иако Законоправило не дефинише појам срамног живота, јасно је да се у византијском и српском средњовековном праву на сваки полни однос ван брака гледало као на грешно и кажњиво дело. А. Соловјев, *Историја словенских права*, 485.

је да у писменој форми обавести потенцијалне наследнике о својој намери, и позове их да се прихвате старања о немоћном лицу. У том случају оно ће по сили закона постати наследник уколико докаже да се о оставиоцу заиста старало, и то сопственим средствима.¹⁹⁴

Родитељ који исповеда православну веру властан је лишити наследства дете које то не практикује. Да би лишавање било пуноважно, потребно је да дете у отпадништву од вере истрајава, тј. да „остаје у невјерју“ и оглушује се о захтев родитеља да се обожи. Такво поступање детета изједначава се по сили закона са неблагодарношћу према родитељима.¹⁹⁵ То значи да су православни родитељи могли (али нису морали) искључити из наслеђа децу која нису исповедала православље. Са друге стране, лица која су приклонила одређеним јересима постајала су апсолутно неспособна за наслеђивање.¹⁹⁶ Уколико су сами родитељи били „од Цркве одлучени“, могла су их наследити само деца која су исповедала православну веру. Ако такве деце не би било, право наслеђивања прелазило би на најближе правоверне сроднике, без обзира на пол.¹⁹⁷ Ако не би било ни даљих сродника, или би и они били јеретици, целокупна заоставштина је конфискована у корист цареве личне благајне, уколико је оставилац световно лице, или у корист Цркве, ако је у питању припадник клира.¹⁹⁸

Уколико је дете исповедало одређене јереси, као вид тежег отпадништва од Цркве, било је лишено наследства по сили закона, а његов наследни део прирастао би деловима правоверне деце, уколико их је било. Међутим, ово стицање од стране правоверне деце било је под неком врстом раскидног услова. Уколико би се дете до краја живота вратило под окриље Цркве, припадао му је сразмерни део заоставштине.¹⁹⁹ Ако се то не би догодило, његова православна браћа и сестре, као и њихови потомци, стицали су пуно право власништва на његовом делу.

¹⁹⁴ М. Петровић, *Законоправило II*, 161.

¹⁹⁵ Исто, 164.

¹⁹⁶ Према одредби гл. 34. гр. 39. Прохирона, „они који су одступили од правоверне (православне) вере и постали јеретици, или идолима принели жртве, или обећали да ће некоме принети жртву – не могу завештавати ни дарове давати, нити пак могу из завештања, ни из незавештања нешто узимати.“ Исто, 204.

¹⁹⁷ Исто.

¹⁹⁸ Исто, 166. Цитирано решење предвиђа други став гл. 16. гр. 33, али и гл. 29. гр. 39. Прохирона („о казнама“). Исто, 164, 203. Не треба да чуди што се одредбе о лишавању наслеђа јеретика налазе у одељку о казнама, будући да је у византијском и српском средњовековном праву исповедање јереси сматрано кривичним делом против вере. У том смислу Прохирон садржи две одредбе преузете из Јустинијановог Кодекса, прва предвиђа смртну казну за онога који из хришћанства пређе у незнабоштво, а друга лишава свих грађанских права онога који би прешао у некакву јерес. А. Соловјев, *Историја словенских права*, 470.

¹⁹⁹ Зато је правоверним наследницима било забрањено да за живота „отпадника“ уместо кога су ступили у наслеђе прометују његов део заоставштине. Међутим, они нису одговарали за евентуално умањење вредности тог дела, и нису били дужни да надокнаде вредност плодова или да враћају било какву имовинску корист стечену употребом таквих добара. Другим речима, нису били дужни да предметну имовину уступе наследнику који се вратио правој вери у стању у каквом су је примили. М. Петровић, *Законоправило II*, 166.

Дете које се не потруди²⁰⁰ да родитеља избави из заробљеништва, па заточени родитељ умре, по сили закона неће моћи да буде његов наследник.²⁰¹ Уколико заробљени оставилац нема деце, речено важи за сваког сродника који претендује на наследство *ab intestato*, као и за лице које је пре заробљавања тестаментом именовано за наследника. Уколико се нико од потенцијалних наследника заробљеног није показао довољно привржен и одан, заоставштина се пописује у јавном поступку, пред сведоцима²⁰². Потом се иста предаје Цркви, према месту порекла оставиоца, да би била употребљена у строго наменске сврхе – за ослобађање заробљеника. Важно је напоменути да је на описани начин без наследства могло остати само лице које је навршило 18 година живота.²⁰³ Такође, заробљеника *ex lege* није могао наследити сродник који се није старао о његовој имовини и управљао њоме.²⁰⁴

Иначе, у гл. 4. гр. 26. Прохирона уводи се правна фикција по којој се тренутком смрти

²⁰⁰ Иако Законоправило не даје значење појма „потрудити се“, његова садржина се може наслутити из гл. 14. Од потенцијалних наследника се свакако очекивало да плате откуп, и то најпре сопственим средствима. Уколико њих није било, морали су се узамити, а ако ни то није било могуће, заложити своју имовину. Тек када би све наведене могућности биле исцрпљене, могли су посегнути за имовином заробљеног и заложити је. По повратку из заробљеништва, потенцијални оставилац могао је од наследника да захтева да положи рачуне у вези поменутих послова, како би се утврдило да ли су предузети у циљу његовог избављења. Уколико јесу, он их је морао признати као пуноважне и као своје. Исто.

²⁰¹ Исто, 162. Уколико се родитељ сам или уз помоћ других лица спаси из заробљеништва, властан је лишити наследства дете које није посветило дужни напор његовом избављењу. Исто.

²⁰² Попис су вероватно вршиле заједнички световне и црквене власти. То се може закључити из 25. правила. 47. гл. Законоправила, која регулише ситуацију када се тестаментом завешта имовина заробљеним лицима, за потребе њиховог ослобађања. Такво наслеђе примају епископ и управитељ града у коме је завешталац имао последње пребивалиште. М. Петровић, *Крмчија Светога Саве – о заштити обесправљених и социјално угрожених*, 44. Занимљиво, таква је заоставштина прелазила у њихове руке ослобођена свих терета, и оставиочеви повериоци нису могли из ње намирити своја потраживања.

²⁰³ М. Петровић, *Законоправило II*, 163. Постоје одређене разлике код лишавања наследства због непружања помоћи утамниченом и заробљеном оставиоцу. Код утамничења, због ускраћивања помоћи могу бити лишена наследства само деца оставиоца, и то мушког пола, док код заробљавања то могу бити и други законски наследници, без обзира на пол. Са друге стране, код заробљавања могу се лишити наследства само лица старија од 18 година, док код утамничења није предвиђено слично ограничење. Међутим, и у том случају би се могло радити једино о потпуно пословно способном лицу, јер би само оно могло дати јемство неопходно да (потенцијални) оставилац буде пуштен на слободу.

²⁰⁴ Исто, 172. Византијско право установило је нарочиту заштиту заробљеника, о чему сведоче поједине одредбе Законоправила. Нпр, свештене сасуде, као сакралне ствари, налазиле су се ван промета, али су могле бити продате или заложене како би се прибавила средства за откуп заробљеника. Лице које напушта монашки живот не може потраживати имовину коју је пре ступања у манастир уступило за потребе избављења заробљеника. М. Петровић, *Крмчија Светога Саве – о заштити обесправљених и социјално угрожених*, 44. Већина одредаба о привилегованом статусу заробљеника у Законоправило је, преко Прохирона, преузета из новела цара Јустинијана. Познато је да је цела владавина великог цара била обележена непрекидним војевањем, па заробљеници свакако нису били ретка појава. Предвиђајући обавезу наследника, али и државе и Цркве, да учине све што је у њиховој моћи да избаве заробљенике, цар је вероватно желео да подигне морал својих трупа. Војник је лакше полазио у рат, и борио се хладније главе, ако је знао да постоје велике шансе за избављењем уколико буде заробљен. Друго, то је била и порука непријатељу да не убија заробљене ромејске војнике. Након откупа, војници су се могли вратити у састав својих формација, и наставити ратовање. Мишљења смо да су преузете обавезе наследника у погледу заробљеног родитеља одговарале стварним потребима у ондашњој Србији, која је такође водила честе и исцрпљујуће ратове.

лица преминулог у заробљеништву сматра тренутак када је то лице пало у заробљеништво.²⁰⁵

Према гл. 17, родитељи могу бити лишени наследства деце „ако предају своју децу на пагубу живота, изузев узрока оправдано наведених“.²⁰⁶ Аналогно одредби гл. 1, то би био случај уколико родитељ против детета подигне оптужбу за кривично дело за које је запрећена смртна казна, изузев ако се ради о делу против државе или владара.²⁰⁷ Даље, искључење родитеља из наследства могуће је уколико припремају дело против живота детета²⁰⁸; забране деци да сачине завештање²⁰⁹; занемаре старање о деци у случају душевне болести или поремећености²¹⁰; не пруже помоћ деци у заробљеништву²¹¹; не исповедају православну веру²¹² Осим тога, може бити лишен наследства свог сина отац који полно општи са снахом или синовљевом наложницом.²¹³

Посебан случај недостојности предвиђен је у гл. 3. гр. 6. Прохирона, која прописује да жена која се преуда пре истека једне године од смрти мужа, не може да наследи предбрачни дар, нити може да буде наследник своје деце.²¹⁴

У грани 33, посвећеној искључењу из наследства, место је нашла и одредба која прописује да се по закону има казнити супружник који, употребом отрова, или на било који други начин, угрожава живот другог супружника.²¹⁵ Иако се не предвиђа изричито да такво лице не може да наследи свог брачног друга, нема сумње да је управо то била интенција законодавца.

У складу са апостолским духом помоћи немоћнима, Законоправило прописује нарочиту заштиту лица која услед одређеног стања тела или духа, као и узраста, нису способна да се сама старају о себи. Такве одредбе срећу се у канонском²¹⁶, али и у грађанскоправном делу, где их, између осталог, налазимо и у грани која се односи на

²⁰⁵ М. Петровић, *Законоправило II*, 139-140

²⁰⁶ Исто, 168.

²⁰⁷ Да је тако види се из одговарајуће одредбе главе К-12 Синтагме, која је знатно одређенија и прописује да ће се родитељима ускратити наследство уколико дају да им се дете убије, *осим изнете оптужбе за издаје*. М. Властар, *Синтагма* (прев. Т. Суботин-Голубовић), САНУ Београд 2013, 252. (у даљем тексту: *Синтагма*)

²⁰⁸ Гл. 18. М. Петровић, *Законоправило II*, 168.

²⁰⁹ Гл. 22. Исто, 169.

²¹⁰ Гл. 23. Исто.

²¹¹ Гл. 24. Исто.

²¹² Гл. 25. Исто, 170.

²¹³ Гл. 19. Исто, 168.

²¹⁴ М. Петровић, *Законоправило II*, 72.

²¹⁵ Гл. 21. Исто, 169.

²¹⁶ Такво је 57. апостолско правило, садржано у гл. 23. гр. 9. Законоправила, које прети казном одлучења од Цркве припаднику клира који би се ругао особи са физичком маном („слепцу, глувом и хромом, или оболелом на другим удовима тела“). М. Петровић, *Крмчија Светога Саве-о заштити обесправљених и социјално угрожених*, 21.

лишавање наследства. Недостојни су за наслеђивање тих лица њихови сродници који се не старају о заштити њихових имовинских права. Према гл. 30. гране 33. Прохирона, „онај ко има сродника – или глуха или нема или безумна или бесна, ако не промишља или не управља њиховом имовином, не може их наследити...“²¹⁷ Осим тога, пунолетно лице које живи у истом домаћинству са малолетником није га могло наследити *ex lege* уколико се није „трудило“ око његове имовине.²¹⁸

Занимљиво је питање, да ли је недостојност за наслеђивање једног лица аутоматски значила и недостојност његових сопствених наследника у односу на оставиоца. Ако би се аналогно применила одредба главе 5. титула V Василика, одговор би био потврдан. Наиме, иста предвиђа да „наследник једног лица које је држало несавесно, иако сам држи савесно, не може стећи својину по пропису о одржају. Јер, недостаци умрлог прелазе и на наследника.“²¹⁹

2.3.10. Заштита наследника

Како је у римско-византијском праву на снази било начело *heres succedit in locum defuncti*, наследници су одговарали за дугове оставиоца. Законоправило прихвата овај принцип као универзалан, без обзира да ли је оставилац био световно лице или припадник клира, и да ли је обавезе преузео као главни или као споредни дужник.²²⁰

Повериоцима оставиоца (али и свим другим лицима) изричито је забрањено да на било који начин покушавају да од наследника наплате своја потраживања према оставиоцу, док не протекне рок од 9 дана, „у којима имају обичај да плачу“.²²¹ Иако се то изричито не

²¹⁷ М. Петровић, *Законоправило II*, 172. Лица ближе одређена у цитираној одредби морала су, сходно гл. 1. и 3. гране 35. Прохирона имати старатеље („приставнике“), који су једино могли управљати њиховом имовином. Како су према гл. 9. исте гране приставници били најближи сродници, цела грана 35. савршено се надовезује на цитирану одредбу, која предвиђа недостојност за наслеђивање *сродника* немоћних лица. Сматрамо да је прописивање овакве санкције требало, између осталог, да послужи као мотив старатељима да своју дужност обављају законито и савесно.

²¹⁸ Исто. По мишљењу М. Петровића, обавеза тог пунолетног лица – потенијалног законског наследника, није се исцрпљивала у обичном труду у виду одржавања фактичког стања имовине и спречавања њеног пропадања, већ се односила и на одбрану, заштиту имовинских права малолетника, најчешће пред судом. Очигледно такво иступање на суду има у виду гл. 28. гр. 33, која предвиђа да „онај ко има пун узраст не може наследити свог сродника из незавештања, од кога позван на одбрану своје ствари, не побрину се о њој без оправданог разлога“.

Исто.

²¹⁹ А. Соловјев, *Срби и византиско право у Скопљу почетком XIII века*, 33.

²²⁰ Сходно правилу 61. гл. 45. Законоправила, ако би припадник клира коме је поверена каква административна функција преминуо пре полагања рачуна епископу и измирења дугова (насталих у вези са службом), за исте ће одговарати његови наследници. М. Петровић, *Законоправило I*, 661. Гл. 10. гране 17. Прохирона предвиђа да поверилац који не може да се наплати од главног дужника, повраћај зајма може тражити од дужникових јемаца, па и од њихових наследника. М. Петровић, *Законоправило II*, 110.

²²¹ Исто, 182.

наводи, да се претпоставити да поменути рок тече од момента оставиочеве смрти, односно од тренутка када су за њу наследници сазнали. Цитирана одредба је у духу хришћанског милосрђа, и један од циљева њеног уношења у Законоправило био је да се ближњима преминулог остави неко време да га ожале и психички се изборе са губитком. Поред тога, иза наведене одредбе стоји и законодавчева побуда много прагматичније природе. Поменути рок од 9 дана пружао је прилику наследницима да се упознају са правима и обавезама који су на њих прешли, тј. да се утврди шта представља активу и пасиву заоставштине. Следствено томе, имали су времена да се припреме за евентуалне судске поступке или да исте избегну тако што ће добровољно измирити оставиочеве дугове.

У одређеним случајевима утврђивање састава заоставштине није била ствар добре воље наследника, већ изричита обавеза.²²² Византијско право није благонаклоно гледало на аутоматско, неформално ступање наследника у имовински положај оставиоца. Тако Еклога (VI, 8.) налаже наследнику који зна за постојеће дугове оставиоца да сачини попис заоставштине пред веродостојним сведоцима и утврди њену вредност, како би исплатио повериоце *оставиоца*, који имају првенство при намирењу из вредности заоставштине.²²³ Попис заоставштине посредно налаже и гл. 7. гр. 22. Прохирона, који предвиђа да се посебна имовина деце (*peculium*) издваја из заоставштине.²²⁴

Из стилизације гл. 2. гране 37. Прохирона може се закључити да су наследници презадуженог оставиоца били изузетно рањива категорија. Очигледно је била широко распрострањена и учестала пракса да се према њима предузимају разне принудне радње (хапшење за дуг, изнуђивање признања (дуга) или обећања (исплате), узимање залогe). То је разумљиво, ако се има у виду да се у улози презадуженог оставиоца најчешће јављао мушкарац, и то *pater familias*. Према његовим наследницима – често малолетној деци и удовици, повериоцима је било лако применити различите облике притиска користећи незавидну ситуацију у којој су се нашли.²²⁵ Све такве радње предузете, као и изјаве воље

²²² Напред су изложени случајеви обавезног пописивања заоставштине епископа и лица која би преминуло у заробљеништву..

²²³ Уколико би наследник преузео заоставштину без претходног пописа („лакомислено и неуредно“), за дугове оставиоца одговараће не само до висине вредности заоставштине (јер иста није ни утврђена), већ целокупном својом имовином. Д. Николић, А. Ђорђевић, *Законски текстови старог и средњег века*, 95.

²²⁴ М. Петровић, *Законоправило II*, 131.

²²⁵ Иако је таква злехуда срећа могла задесити и тестаментарног наследника, ипак је чешће погађала законске наследнике, који су у римско-византијској правној традицији *eo ipso* важили за оне који су се морали прихватити наслеђа (*necessarii heredes*), за разлику од тзв. добровољних наследника, који су могли одбити пријем наслеђа (*voluntarii heredes*). Корени изложеног схватања сежу у прве векове старог Рима, када се неприхватање наслеђа од стране најближих сродника оставиоца сматрало недопустивим, јер се тиме гасио породични култ, наносила тешка увреда прецима који су поштовани као божанства, и доводила у питање судбина породичне имовине. Ж. Бујуклић, *Римско приватно право*, 301.

изнуђене пре истека наведеног рока од 9 дана сматрају се ништавим.²²⁶

Након протеча рока наследници нису остајали без сваке заштите од насртљивих поверилаца. Напротив, повериоцима за наплату њихових потраживања остаје на располагању само редован судски поступак. Напред наведене облике принуде Законоправило забрањује и након девет дана од делације. Уместо тога, налаже се онима који потражују нешто од наследника да „то по закону објаве и суде се“.²²⁷ Дакле, никаква самопомоћ и слични облици ванинституционалног деловања не долазе у обзир. Ваља приметити и да је цитирано правило 2. гр. 37. по природи тзв. упућујућа норма, какве иначе нису реткост у Законоправилу, што сведочи о завидним номотехничким вештинама његових редактора.²²⁸

Иако су чиниле сигурнијим положај наследника – дужника, ове одредбе нису угрожавале интересе поверилаца, у складу са начелом сразмерности које прожима Законоправило. Поред судске заштите, повериоцима је био зајемчен застој рока застарелости потраживања у току поменутих девет дана, као и неповредивост моралног интегритета – нико их није могао изложити јавној осуди и стигматизовати зато што у законом предвиђеном поступку остварују своја легитимна права.²²⁹

Поред оставиочевих поверилаца, Законоправило штити интересе наследника и када су у питању радње које је предузео сам оставилац. Наследници којима су актима располагања оставиоца или на неки други начин повређена наследна права, могли су да захтевају судску заштиту у року од 30 година од када су постала самовласна.²³⁰

²²⁶ М. Петровић, *Законоправило II*, 182.

²²⁷ Исто, 114.

²²⁸ Упућујући повериоце да поступе „по закон“, цитирана одредба предвиђа сходну примену гране 16. Прохирона, и то њених одредаба које се односе на спор ради дуга из уговора о зајму.

²²⁹ М. Петровић, *Законоправило II*, 182.

²³⁰ Исто, 76; А. Соловјев, *Срби и византијско право у Скопљу почетком XIII века*, 41.

3. Законско наслеђивање од доношења Законоправила до Душанове кодификације

3.1. Уопштено о значају Законоправила за даљи развој наследног права у Србији

Све што је речено за старо словенско наследно право важило је и у младој средњовековној српској држави. Будући на уском географском простору и хомогена у етничком и верском смислу, уз бројне реликте родовско-племенског уређења и са рудиментарним државним апаратом, њој је у почетку сасвим одговарало архаично словенско обичајно право.

Међутим, српска држава се постепено мењала. Она је релативно брзо заменила родовско друштво феудалним, изградила органе власти и примила источно хришћанство. Ширећи државну територију, Срби су дошли у непосредни контакт са Грцима на југу, јадранским приморским градовима на западу и католичком феудалном Европом на северу.

Византијска правна схватања значајно су утицала на развој наследног права у младој српској држави, пре свега диктирајући изградњу својинских односа као *conditio sine qua non* за настанак наследноправних односа у правом смислу те речи. Римско-византијски концепт приватне својине (у првом реду приватно власништво на обрадивој земљи) почео је постепено да продире у друштвене односе Словена непосредно након њиховог насељавања на Балканско полуострво.²³¹ Индивидуализам грчко-римског права био је брзо прихваћен од стране владајуће словенске елите, будући да је штитио њене интересе у условима све већег друштвеног раслојавања.²³² Као такав, он је морао доћи у сукоб са прастарим словенским начелима колективизма и једнакости чланова рода и племена, над којима је однео превагу, премда их није сасвим потиснуо.

Ф. Зигел, који Скраћеној Синтагми негира карактер закона, истиче да је Прохирон, као саставни део Номоканона, имао обавезну снагу у Душановој Србији.²³³ Штавише, он тврди да су одредбе Прохирона, „које су улазиле у састав *српске Крмчије*“, биле извор права у рангу са самим Закоником. По њему, Законик упућује на примену Прохирона, тј. Законоправила не само када се позива на *Закон Светих Отаца*, већ у сваком случају када прописује да се нешто има учинити „по закону“.²³⁴

²³¹ М. Wlainatz, *Die agrar-rechtlichen Verhältnisse des mittelalterlichen Serbiens*, 8.

²³² Исто, 50.

²³³ А. Соловјев, *Историја словенских права*, 313.

²³⁴ Ф. Ф. Зигел, *Законникъ Стефана Душана*, Санкт Петербург 1872, 99 – 104.

Велики практични значај Законоправила наглашава и К. Јиричек. Он наводи како је до 1349. године Номоканон био једини закон у формалном смислу у српској држави.²³⁵ Поред Законика, „најраспрострањенији“ (најчешће примењивани) правни зборник био је Прохирон, *садржан у Номоканону*.²³⁶ Према виђењу К. Јиричека, српска редакција Синтагме представљала је само азбучни кључ за Номоканон и Прохирон.²³⁷ Она је требало да судијама олакша примену њихове обимне, и на појединим местима несистематизоване грађе, а на коју су они били нужно упућени због бројних празнина у Душановом Законику.²³⁸ Иначе, по Јиречеку је неспорно да су манастири имали своје судије (предстателе), који су у грађанским споровима судили по Прохирону, (а доцније) и Синтагми.²³⁹

Иако оспорава размере византијског утицаја на средњовековно српско право, Ј. Герасимовић истиче да је једини византијски правни зборник који је као закон у материјалном смислу важио у Душановој држави био управо Прохирон.²⁴⁰

С. Новаковић заступао је чак становиште да „законодавну радњу Душанова времена треба сматрати као додатке и исправке или као измене и допуне византијско-римским законима *који су још од Светог Саве уведени*“.²⁴¹ И он под *Законима Светих Отаца* подразумева управо Номоканон, и тврди да је византијско право у Србији „ступило у важност“, тј. стекло снагу закона *од времена Светог Саве*.²⁴² Према његовом мишљењу, цар Душан је наредио да се преведе Властарева Синтагма како би одредбе Светосавског Номоканона учинио прегледнијим и подеснијим за употребу од стране судова.²⁴³

С. Новаковић, чини се, као реалну види могућност да су се грађанскоправне одредбе Законоправила примењивале у пракси, и то од стране патримонијалних судова на црквеним и манастирским поседима.²⁴⁴ На истом становишту је и В. Намисловски, који српске

²³⁵ К. Јиречек, *Das Gesetzbuch des serbischen Caren Stephan Dušan*, Archiv für slavische Philologie, XXII 1-2, Berlin 1900, 146.

²³⁶ Разлог зашто Номоканон није изгубио на значају након доношења Законика посве је практичне природе. Како наводи К. Јиричек, „судије световних (властеоских) и црквених патримонијалних судова, с обзиром да су махом поступали у грађанскоправним стварима, били су упућени на преводе византијских правних зборника више него на Законик“. Исто, 157.

²³⁷ Исто.

²³⁸ Исто, 162.

²³⁹ К. Јиречек, Ј. Радонић, *Историја Срба II – културна историја*, Београд 1984, 414.

²⁴⁰ Ј. Герасимовић, *Старо српско право*, Београд 1925, 21. Ф. Зигел, иако налази да утицај византијског права на словенске народе није тако велик, истиче да породично и наследно право, „која су постајала посредством свештенства“, представљају изузетак. С. Ђорић, *Постанак домаћих компилација византијског права*, Архив за правне и друштвене науке, књ. IV, Београд 1909, 303.

²⁴¹ С. Новаковић, *Примери књижевности и језика српскога и српкословенскога*, Београд 1904, 304-305.

²⁴² С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског*, Београд 2004, 40.

²⁴³ Исто, 41.

²⁴⁴ С. Новаковић, *Правни списи*, Београд 2006, 146. Као доказ да је Црква активно примењивала Законоправило на грађанскоправне односе својих потчињених људи може послужити податак да је рашки митрополит Григорије II 1305 године (дакле више од 80 година од настанка Законоправила) дао да се изради један његов

манастире сматра пионирима у рецепцији византијског права, пре свега у смислу приближавања његових одредаба нижим слојевима становништва кроз њихову свакодневну примену на манастирским властелинствима.²⁴⁵ Исти аутор категорично тврди да је Градски закон из времена Светог Саве „попуњавао празнине у домаћем обичајном приватном праву“.²⁴⁶

Са друге стране, А. Соловјев истиче: „Можемо мислити да су *нарочиту* улогу у тој рецепцији (византијског права, прим. аут.) вршили атоски манастири (као Хиландар), који су још од Немањиног доба добијали земљопоседе у српским земљама *и служили се правом суда над својим сељацима*“.²⁴⁷ Према Соловјеву, и када су одлучивали у правним стварима у којима су странке биле словенског порекла, византијски црквени судови нису узимали у обзир неке месне обичаје, већ су се позивали искључиво на зборнике писаног права.²⁴⁸ Исти аутор наводи и да неке грчке повеље из XI и XII века, попут повеље цара Василија Охридској архиепископији, показују да епископи и манастири у српским земљама имају своје зависне сељаке – парике, чији је правни положај уређен нормама византијског права.²⁴⁹ По његовом мишљењу, изрека *ecclesia vivit lege Romana* односи се у пуној мери и на православну цркву.²⁵⁰ Када је реч о наследном праву, А. Соловјев категорично тврди да су многобројне наследноправне одредбе Законоправила „помоћу цркве, без сумње утицале да се унесу нова схватања о наследству између Срба“.²⁵¹

Напоследку, М. Миловановић у свом познатом чланку о праву наслеђа у старом српску праву на једном месту сасвим одбацује могућност да су наследноправне одредбе Законоправила имале било какву практичну примену. Међутим, одмах потом наводи да су

препис, и отпратио га манастиру Хиландару. Исто, 144. Како наводи Ф. Зигел, митрополит је том приликом вршио одређене исправке у тексту Законоправила („Исправих ове књиге, да нису инутоже криво“). Ф. Зигел, *Законникъ Стефана Душана*, 16. Законоправило, дакле, није преписивано као каква историјска грађа, већ ради његове практичне примене као правног зборника, у ком циљу су и вршене поменуте корекције.

²⁴⁵ L. Namyslowski, *Wege der Rezeption des byzantinischen Rechts in mittelalterlichen Serbien*, *Jarbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*, Neue Folge, Bd.1, H.2, Stuttgart 1925, 140.

²⁴⁶ W. Namyslowski, *Serbskie prawo sadowe w wiekach srednich*, Lwow 1926, 74.

²⁴⁷ А. Соловјев, *Историја словенских права*, 371.

²⁴⁸ А. Соловјев, *Срби и византијско право у Скопљу почетком XIII века*, 38. Византинци нису имали нарочитог обзира према страном праву, нарочито не према обичајним правилима покорених народа. Сходно становишту византијске судске праксе (*Peira*, XIV, 16), „ко се подвргава ромејској владавини, има да се придржава римског закона“. Проглашавајући одређена правила породичног и брачног права обавезним за Јермене, Јустинијан наглашава да се то односи и на оне који су „у ту владавину увучени против своје воље“ (*Nov.* 21.). Д. Симон, *Закон и обичај у Византији*, *Анали Правног факултета у Београду*, XXXV, 2, Београд 1987, 146.

²⁴⁹ А. Соловјев, *Историја словенских права*, 373.

²⁵⁰ А. Solovieff, *Le droit byzantin dans la codification d'Etienne Douchan*, *Revue historique de droit français et étranger*, Quatrième série, Vol. 7, Paris 1928, 387.

²⁵¹ А. Соловјев, *Историја словенских права*, 442.

се одређена питања, попут наслеђивања мајчине имовине и мираза, решавала према одредбама светосавске Крмчије.²⁵²

3.2. Посебно о односу Законоправила и обичајног наследног права

Након уопштене оцене утицаја Законоправила у сфери законског наслеђивања, неопходно је указати на конкретне његове сличности и разлике у односу на српско обичајно наследно право.

На првом месту, начело једнаких наследних права оба пола, које Законоправило уводи у српски правни систем, морало је представљати револуционарну новину. Српско обичајно право се сасвим извесно држало старог словенског принципа првенства мушких наследника над женским у истом степену сродства. Кћери су се у улози законских наследника могле наћи тек уколико преминули није имао мушких потомака. На такав закључак упућују одредбе правних зборника других словенских земаља, који су сви одреда укрепили постојеће обичајно право.²⁵³ Такво решење предвиђају чл. 90. и 91. Шире Руске Правде²⁵⁴, чл. 32. Винодолског²⁵⁵, и чл. 100. Пољичког статута²⁵⁶. Поменути начелом руководило се и старо чешко право, тачније статут Отоакара I.²⁵⁷

Посебно је питање, на који начин је описани систем наслеђивања доспео у словенско право, тј. да ли је реч о оригиналној словенској творевини или позајмљеници из германског права? Говорећи о наследноправној регулативи Корчуланског, Винодолског и Пољичког статута, која се базирају на овом систему, Л. Маргетић је истакао да је она „без сумње утемељена на реципираним одредбама лангобардског права“.²⁵⁸ Заиста, у лангобардско право је 713. године, за владе краља Лиутпранда, унета одредба по којој су кћери

²⁵² М. Миловановић, *Наследно право у старом праву српском*, Годишњица Николе Чупића, књига V, Београд 1883, 207-208.

²⁵³ Говорећи о законском наслеђивању код Салијских Франака, Монтеѕкје је истакао како се права варварских народа германског порекла дају тумачити једна помоћу других пре свега зато што све њих одликује заједнички дух. С. Montesquieu, *The Spirit of Laws*, 311.

²⁵⁴ Д. Николић, *Древноруско словенско право*, 221.

²⁵⁵ *Vinodolski zakon*, *Narodne novine*, Zagreb 1995, 87.

²⁵⁶ М. Pera, *Poljički statut*, 503.

²⁵⁷ А. В. Серегин, *Эволюция древнеславянского права*, Москва 2018, 96. Изузетак представља знаменита Елблоншка књига (Пољска правда), која је, узаконивши старо пољско обичајно право, предвиђала да, уколико је преминули племић иза себе оставио кћер и супругу, сва његова имовина припада супрузи-удовици, а после њене смрти – владару. Од милости владара зависило је да ли ће (неудартој) кћери умрлога из те имовине обезбедити мираз. В. А. Томсинов, *Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран*, Москва 2004, 458. Према А. Серегину, начело по коме кћери наслеђују у одсуству синова у законодавство Казимира Великог продрло је из права важећег у пољским областима под влашћу Тевтонског реда (*ius culmense*). А. В. Серегин, *Эволюция древнеславянского права*, 174.

²⁵⁸ L. Margetić, *O starom hrvatskom nasljednom pravu descendenta*, *Historijski zbornik*, (1972-73), (XV-XVI), Zagreb 1973, 278.

наслеђивале преминулог родитеља који није имао законите синове.²⁵⁹ Због географске блискости и неспорног утицаја лангобардског права у Истри и Далмацији, Маргетићева се тврдња на први поглед чини основаном. Међутим, тешко да се лангобардским утицајем може објаснити присуство овог система у правима словенских земаља које ни у простору, а ни у времену, нису могле имати додира са лангобардским краљевством из прве половине VIII века, попут Чешке, Пољске и Русије. Тачно је да је право поменутих земаља у раном средњем веку, а и доцније, било изложено упливу германских правних схватања. Са друге стране, права раногерманских држава, са изузетком визиготског краљевства, давала су у истом степену сродства предност мушким наследницима у односу на женске, у погледу целокупне заоставштине или њених одређених делова (као што је био случај са земљом код салијских и породичним имањем код рипуарских Франака).²⁶⁰ Међутим, овај систем наслеђивања се на одређеном ступњу развоја јавља код свих словенских народа без изузетка, па и код оних који, попут Срба, нису били изложени непосредном германском утицају.²⁶¹ Такође, он је код већине словенских народа присутан у њиховим најстаријим писаним изворима права, који су, како је напред наведено, у највећој мери узаконили старо обичајно право. Због наведеног, склони смо мишљењу да се тзв. десцендентни наследни систем у словенским правима јавља као производ словенског народног духа, резултат самосталног правног развоја на темељима старих словенских схватања.²⁶²

Наслеђивање на једнаке делове (*per capita*) у првом наследном реду постојало је у српском обичајном праву много пре доношења Законоправила. Још у Дукљи, првој српској средњовековној држави, државна територија се након владареве смрти делила између његових синова. А. Соловјев наводи пример Прелимира, који је поделио државу четворици својих синова – најстаријем је дао Зету, другом по реду Травунију, трећем Хум, а четвртм Подгорје.²⁶³ Такође, након смрти кнеза Властимира, земљу су поделила тројица његових

²⁵⁹ K.F. Drew, *The Lombard Laws*, Philadelphia 2010, 145.

²⁶⁰ R. Huebner, *A History of Germanic Private Law*, 729-730.

²⁶¹ По речима Ј. Хубеа, овај систем наслеђивања представља „типично словенску црту“. J. Hube, *Wywod praw spadkowych slowianskich*, 43.

²⁶² Према Савињију, већ у време када један народ почиње да оставља прве писане трагове свога постојања, његово грађанско право има формиран, том народу својствен карактер, баш као и његов језик, навике и уређење. F. K. v. Savigny, *Vom Beruf unsrer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*, Heidelberg 1814, 8.

²⁶³ А. Соловјев, *Историја словенских права*, 143. У првим вековима српске државности, наслеђивање трона није било уређено у складу са јавноправним концептом државе, који је у српско право продро касније из Ромејског царства. На снази је било патримонијално схватање, по коме је државна територија посматрана као својина („очина и дедина“) владара. Сходно томе, држава се наслеђивала исто као свака друга баштина. Због тога је наведени пример, премда се тиче престолонаслеђа, релевантан за доношење закључака о садржини обичајних правила која су регулисала материју наслеђивања у правом смислу речи. На повезаност правила о наслеђу престола, као установе државног права и наследноправних норми у смислу грађанског права у раном средњем веку указао је још Монтескје. Према праву Салијских Франака и Бургунда, где кћери нису могле

синова – Мутимир, Стројимир и Гојник. У овом периоду, а и доцније, српском праву остаје непознато решење по коме се приликом расправљања заоставштине фаворизује најмлађи или најстарији син.²⁶⁴ У том смислу се може повући јасна паралела са правом у сродним, словенским државама.²⁶⁵

Уколико се прихвати теза да је инокосна породица код Срба настала из задруге (деобом, опадањем или издвајањем), наслеђивање на једнаке делове од стране сродника истог степена сродства инхерентно је таквој породици. Задружна породица почивала је на начелу једнакости њених чланова, које се поштовало како при подели добара стечених заједничким радом, тако и приликом деобе задруге. Разумно је претпоставити да је изражени осећај за једнакост права био присутан и у инокосној породици која је постала из задруге. Римско-византијско правило о наслеђивању на једнаке делове у Законоправилу дошло је стога само као озакоњење једне творевине народног духа, типичне за већину Словена.

За разлику од наслеђивања по главама, извесно је да је право представљања било непознато старом словенском, а самим тим и најстаријем српском праву. Како је напоменуо Ј. Еверс, непосредни правни следбеници преминулог по најстаријем руском праву могли су бити само његови синови. У случају да неки од синова премине пре оца, његов наследни део је након очеве смрти прирастао деловима преживеле браће.²⁶⁶

наследити земљу уколико је оставилац имао синова, ни женски потомци владара нису могли наследити трон. Насупрот томе, у визиготском праву, које је предвиђало једнака наследна права оставиоцеве деце без обзира на пол, владареве кћери могле су наследити престо. С. Montesquieu, *The Spirit of Laws*, 312.

²⁶⁴ У другим словенским правима било је случајева примене ових установа. В. Богишић наводи да у хрватском Приморју у погледу очинства, или барем очеве куће, влада потпуни минорат, „јер кућа остаје вазда најмлађем сину“. В. Богишић, *Правни обичаји у Словена-приватно право*, Ниш 2022, 299. (у даљем тексту: *Правни обичаји у Словена*) Члан 100. Шире Правде се често тумачи тако да најмлађем сину припада очево домаћинство („двор“). У прилог таквој тврдњи говори запањујуће жилав обичај, за који је В. Богишић у XIX веку забележио да важи у целој Великорусији, а према коме се браћа након очеве смрти деле, али очева кућа остаје најмлађем брату. Исто, 301. Оправдање оваквог решења налазило се у чињеници да је најмлађи брат најкраће уживао и користио родитељска добра док су они били у животу. W.A. Maciejowski, *Slavische Rechtsgeschichte, I Theil*, 126. Са друге стране, принцип примогенитуре у потпуности је стран древном словенском праву. Спорадични случајеви његове примене, као код Балтичких Словена, јављају се као последица агресивног продора германских правних схватања. А. А. Котляревский, *Древности юридического быта балтийских славян*, 181.

²⁶⁵ Леп пример наследноправних схватања дубоко укоревених у широким народним масама среће се код Балтичких Словена у XI веку. Када је кнез Хајнрих умро, оставио је два сина, старијег Свјатополка и млађег Канута. Свјатополк није желео да дели кнежевску власт, што је произвело раздор међу браћом. Свјатополк је подигао војску и опсео утврду Плуњ у коју се Канут склонио. Канут се тада обратио братовљевој војсци, жалећи се како Свјатополк хоће да га лиши законског права да наследи свог оца, и позвао је ратнике да пресуде у спору, тако што ће њему (Кануту) дати оно што му по закону припада. Војници Свјатополка су овакав захтев препознали као оправдан, и одлучили да зараћена браћа треба да поделе власт над земљом. А. А. Котляревский, *Древности юридического быта балтийских славян*, 172. Принцип по коме синови заоставштину наслеђују на једнаке делове среће се и у „Пољској Правди“, али и у старом чешку праву, у чл. 17. Отоновог статута. Н. Jireček, *Slovanske pravo v Čechach a na Morave – Od počátku XI do konce XIII století*, Prag 1864, 278-279.

²⁶⁶ J.P.G.Ewers, *Das älteste Recht der Russen*, 17.

Наслеђивање од стране побочних сродника није било потпуна непознаница у Србији на прелазу из XII у XIII век.²⁶⁷ Пре доношења Законоправила, у повељи Стефана Немање из 1198/99 године, којом велики жупан дарује манастир Хиландар, наилази се на одредбу која гласи: „И сва јелико дах манастиреви у Свету Гору, да не требе ни мојему дететеву, ни мојему унучетеву, ни мојему *родиму*, ни иному никомуре“.²⁶⁸ Сродници дародавца, којима се на овај начин забрањивало да поклон оспоре, наведени су баш по редоследу наслеђивања важећем у Византији. Најпре се помињу деца, затим унучад, као сродници у правој линији другог степена, па „родим“ дародавца, што у овом контексту може да означава само побочног сродника.²⁶⁹

Идеја наслеђивања од стране побочних сродника никако није могла бити у супротности са схватањима једног друштва са још живим реликтима родовских односа. Међутим, тешко је одгонетнути да ли је већ у време Стефана Немање круг законских наследника редовно укључивао побочне сроднике, и уколико јесте, до ког степена сродства. Цитирана одредба је у даровно писмо можда унета као знак нарочите наклоности према манастиру Хиландару, који се, будући на грчкој земљи, морао владати по византијском праву. Познато је да су младе словенске државе многе установе и норме грчко-римског права усвојиле преко правних аката са елементом иностраности, углавном у правном саобраћају са Византијом.²⁷⁰

У одређеном броју словенских земаља у овом периоду наследна права даљих сродника била су изричито предвиђена. У старом чешком праву, уколико би брат који је живео у одељеном домаћинству умро без завештања, без синова, синовљевих директних потомака и без кћери, заоставштину су наслеђивала његова браћа или њихови потомци у правој линији.²⁷¹ Према статутима загребачке општине, уколико преминули није оставио

²⁶⁷ В. Мађејовски тврди да су још у стара времена, док су Словени још били пагани, добра уступљена од стране владара осим синова могла наследити и оставиочева браћа. W.A. Maciejowski, *Slavische Rechtsgeschichte, I Theil*, 126. Поређења ради, наслеђивање од стране побочних сродника је у Русији било познато већ почетком X века. У уговору кнеза Олега и Византије предвиђено је да се имовина Руса, који би у Византији преминуо без тестаментa и деце („својих“), имала послати његовим сродницима („ближникам“) у Русију. Исто, 239.

²⁶⁸ С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 385; Т. Тарановски, *Историја српског права*, 646.

²⁶⁹ У Пољској се у XIII веку држало да право сродника да побијају правне послове неког лица *inter vivos* извире управо из њиховог својства потенцијалних наследника. R. Hube, *Prawo polskie w wieku trzynastym*, Warszawa 1874, 83-84.

²⁷⁰ Говорећи о уговорима руских кнежева са Византијом у првој половини X века, А. Соловјев напомиње: „Ови уговори најбоље нам приказују како међународни односи утичу на национално право на првим ступњевима његова развитка. Настаје потреба узајамног прилагођавања између два правна система; у томе је напреднији систем без сумње утицао на примитивнији“. А. Соловјев, *Предавања из историје словенских права*, Београд 1939, 181.

²⁷¹ А. В. Серегин, *Эволюция древнеславянского права*, 96, А. Јовановић, *Историјски развитак српске задруге*, 34.

синове или жену, наслеђивали су га даљи сродници (свакако мушког пола).²⁷² У Пољској су у XIII веку потенцијални наследници баштине могли бити сви потомци њеног првог власника, тј. стицаоца, што је подразумевало широк круг побочних сродника.²⁷³

Међутим, уколико су у Србији поткрај XII и почетком XIII века побочни сродници позивани на наслеђе *ab intestato*, то није било правило у свим друштвеним слојевима. Вероватније је да је ова привилегија била резервисана за породицу владара и стару родовску аристократију, која своје алодијалне поседе није дуговала владаревој милости. Код ратничке аристократије која је порекло водила од војне дружине и од владара добијала лено, војничког слоја и масе сељачког становништва, које је највећим делом већ било везано за земљу, наслеђивање је у овом периоду било ограничено на потомке оставиоца.

Судбина „одумртне“ заоставштине у овом периоду била је диктирана социјалним статусом оставиоца. У крајевима где се још одржавала родовско-племенска организација ошасна имовина постајала је власништво рода или племена коме је преминули припадао.²⁷⁴ Заоставштина владаревих дружиника и припадника ратничког племства који би преминули без наследника припадала је владару.²⁷⁵ Последњи наследник слободних сељака у крајевима где племенска организација није постојала била је држава, тј. жупа, као њена најнижа територијална јединица.²⁷⁶ О судбини одумртне заоставштине зависних сељака, одлучивао је феудални господар оставиоца - манастир или припадник световне властеле, сталежа чије је формирање било у пуном замаху. У том смислу, могућност да се у улози наследника јави правно лице била је позната Србима пре Законоправила. Они су се са њом морали срести већ са оснивањем првих манастира и њихових властелинстава.²⁷⁷ Апсолутни новитет,

²⁷² А. В. Серегин 61.

²⁷³ R. Hube, *Prawo polskie w wieku trzynastym*, 83-84

²⁷⁴ На тај начин су се оранице и ливаде враћале роду, који их је онда могао поново расподелити, тј. уступити другим члановима који нису имали обрадиве земље, или је нису имали довољно. К. Жиречек, Ј. Радонић, *Историја Срба II-културна историја*, 61.

²⁷⁵ Тако је било у Кијевској Русији, где су чак и бољари, а не само кнез, после смрти својих дружиника без деце наслеђивали њихову имовину. Б. Греков, *Кијевска Русија*, Београд 2006, 252.

²⁷⁶ Према мишљењу А. Соловјева, у време Стефана Немање већина сељака била је још увек лично слободна, зависна директно од владара и непосредно потчињена држави. А. Соловјев, *Историја словенских права*, 229. Говорећи о турополској општини сељака-племића, чији се корени могу пратити од XIII века, А. Соловјев истиче да се врло значајна повластица Туропољаца састојала у томе да, уколико умрли не остави деце, његова баштина прелази на сроднике или на општину (жупу). Ако би цео дотични род изумро, земља није припадала краљу, него жупи. А. Соловјев, *Сељаци – племићи у историји југословенског права*, Архив за правне и друштвене науке, књ. XLVIII, Београд 1935, 457.

²⁷⁷ Поређења ради, према црквеном уставу Јарослава Мудрог, „безатшчина“, тј. имовина „црквених људи“ који немају директних мушких потомака „припада епископу“, тј. постаје власништво црквеног дома под чијом јурисдикцијом се преминули налазио. Б. Греков, *Кијевска Русија*, 251. Ко се све има сматрати црквеним човеком дефинисано је у црквеном уставу Јарослављевог претходника, светог кнеза Владимира. „Људи црквени“ су сви они који се налазе под влашћу и покровитељством Цркве – припадници клира са својим породицама, ходочасници, робови ослобођени за покој душе њихових власника (уколико се нису „уписали“

међутим, била је државна благајна (фиск) као наследник, уместо владаочеве личне ризнице. Ипак, иако се у Законоправилу детаљно расправља о разграничењу државне и владареве личне имовине, оно у средњовековној српској држави није стриктно поштовано, нарочито у њеним првим вековима.²⁷⁸

Мираз је, сасвим извесно, присутан у српским земљама и пре Законоправила. То се може видети из исправе месног жупана Конавла, Девезија, издате 1148. године, којом жупан на име мираза даје својој кћери цео један судски округ, док му зет заузврат даје штит, шлем и бачву вина.²⁷⁹ Међутим, Законоправило уводи потпуно нов наследноправни режим миразних добара. Док се по словенском обичајном праву мираз након женине смрти враћао њеној примарној породици, Законоправило предвиђа решење по коме миразна добра као „мајчевина“ аутоматски прелазе у руке њене деце.

Решење Законоправила по коме је удовица могла да наследи мужа уколико није имао сродника представљало је новину за српско обичајно право. У окружењу где је доминирало схватање јединства и неотуђивости породичне имовине, супруга оставиоца се није могла наћи у својству наследника непокретних добара. Како је она по правилу долазила из другог рода, признати јој право наслеђа у односу на мужа значило би опасност да оставиочев род трајно остане без вредне имовине. Говорећи о праву Северних Словена, А. Котларевскиј наводи да жена-удовица, као „туђеродна“, није наслеђивала. Остајући након мужевљеве смрти у заједници са синовима, она је задржавала доживотно право уживања на породичној имовини. У случају преудаје, са собом је могла понети само покретне ствари које је приликом удаје донела у мужевљеву кућу или примила као поклон за време трајања брака.

у неку општину), старци без породичне неге, удовице, сиротиња, хроми, слепи и други инвалиди. Д. Николић, *Древноруско словенско право*, 84.

²⁷⁸ Само схватање о владару (жупану) као носиоцу врховног права својине (*dominium eminens*) на целокупној жупској земљи јавља се много пре састављања Законоправила. То је последица вишевековног сложеног процеса који је, између осталог, подразумевао јачање централне власти, социјалну диференцијацију, и потискивање словенског концепта о роду и племену као носиоцима права на земљу. Према М. Влајинцу, врсном познаваоцу аграрних односа у српском средњем веку, тај процес је у великој мери био заокружен већ почетком X века. М. Wlainatz, *Die agrar-rechtlichen Verhältnisse des mittelalterlichen Serbiens*, 32.

²⁷⁹ А. Соловјев, *Историја словенских права*, 146. Наведени пример говори и о мешању грчко-римских и словенских правних схватања. С једне стране, господар Конавла за мираз своје кћери издваја земљу, и то веома пространу, што је уобичајено у Византији, а потпуно страно старим словенским обичајима. Са друге стране, његов зет не дарује своју супругу, већ таста, па се тешко може говорити о предбрачном дару. И врста дарованих покретних ствари води закључку да није у питању *propter nuptias donatio*. По природи, ово даривање највише подсећа на „ударје“, институт непознат византијском праву. Према А. Соловјеву, оно је израз старих словенских правних схватања, којима није било прихватљиво да се једна страна уговором обавезе да нешто да, а да заузврат не добије ништа. З. Мирковић, М. Ђурђевић, *Правила о поклону у српском средњовековном праву*, *Анали Правног факултета у Београду*, LIX, 2, Београд 2011, 76. Такође, ударје представља симболичну накнаду, јер је по вредности далеко мање од оног што је примљено, што је у конкретном случају очигледно. Према изричитој одредби Јустинијановог законодавства, мираз и предбрачни дар морали су бити једнаке вредности. Z. v. LINGENTHAL, *Geschichte*, 65.

У словенским земљама, право законског наслеђивања на страни преживеле супруге не среће се пре наступања последње фазе у развоју наследног права, у којој се јавља завештајно наслеђивање, „као израз потпуне, у мало чему ограничене слободе располагања имовином у власништву појединца“.²⁸⁰

Наследноправни режим припадника клира предвиђен Законоправилом морао је у српским земљама бити у примени много пре него што је оно угледало светлост дана. Како наводи А. Соловјев, сви манастири који су током XI и XII века подигнути у Македонији и скопској Старој Србији били су грчки, а и монаштво у манастирима у Рашкој (у долини Лима и Ибра) било је грчког типа.²⁸¹ Свештенство ових манастира било је под јурисдикцијом Охридске архиепископије, и на своје наследноправне односе је, сасвим извесно, поред црквених канона примењивало и норме византијског световног права.

Српско обичајно право вероватно није познавало недостојност за наслеђивање, а уколико је и било сличне установе, она свакако није била на степену развијености какав срећемо у Законоправилу. На њено формирање и обликове пресудно је утицао византијски узор, као у средњовековној Русији.²⁸² У том смислу, дух Номоканона осећа се чак и у руском обичајном праву XIX века. Тако В. Богишић пише о народном обичају који је владао у целој Великорусији, а по коме је губио наследство син који не би сахранио родитеље или им не би давао подушја. Уколико би то учинио неко други, макар био и туђинац, право наслеђа прелазило је на њега.²⁸³ Према А. Соловјеву, цела 115. Новела цара Јустинијана о 14 случајева ексередације деце чврсто је ушла у словенски живот, и унета је у Пољички статут и паштровски рукопис Душановог законика.²⁸⁴ Мишљења смо да да је поменута Новела постала део српског правног живота управо посредством Законоправила, и да се у истом укоренила захваљујући његовој континуираној практичној примени. Леп пример уплива

²⁸⁰ А. А. Котляревский, *Древности юридического быта балтийских славян*, 176.

²⁸¹ А. Соловјев, *Историја словенских права*, 373.

²⁸² Тако Шиша Правда у чл. 103. предвиђа да, уколико мајка умре без тестаментa, треба да је наследи син у *чијој кући је живела и који ју је хранио*, Д. Николић, *Древноруско словенско право*, 222. То значи да су синови који се не би старали о мајци били искључени из наслеђа њене заоставштине. Ипак, А. Соловјев истиче да се Шиша Правда никако се може безусловно узети за споменик прастарог словенског права, и као доказ очигледног византијског утицаја наводи управо њене одредбе о наследном положају удовице. А. Соловјев, *Историја словенских права*, 185. На истом становишту је и В.О. Ключевский, *Курс русской истории*, Москва 1908, 119. Псковска судна грамота садржи занимљиву одредбу о могућности лишавања наслеђа сина који се из заједнице издвојио још за живота оца, а касније се није старао о родитељима. Д. Николић, *Древноруско словенско право*, 106. Ипак, како је реч о правном извору из XIV – XV века, цитирана одредба се такође не би могла сматрати реликтом словенске старине.

²⁸³ В. Богишић, *Правни обичаји у Словена*, 301.

²⁸⁴ А. Соловјев, *Душанов законик код Паитровића*, Архив за правне и друштвене науке, књ. XLIV, Београд 1933, 27.

византијских схватања о ексхередацији је познато писмо војводе Стјепана Вукчића Косаче у коме прети синовима да ће своје имање дати другима, уколико му не буду послушни.²⁸⁵ Са друге стране, поједине одредбе Законоправила о недостојности за наслеђивање, пре свега због лошег опхођења према родитељима у старости, нису биле у супротности са словенским схватањима. Како је записао Константин Порфирогенит, Словени више него други народи поштују старе, и своје поглаваре увек бирају међу старијим људима.²⁸⁶

Словенском обичајном праву био је познат институт одговорности наследника за обавезе декујуса²⁸⁷, али не и њихова заштита од оставиочевих поверилаца. Мишљења смо да су састављачи Законоправила желели да макар неке од социјално најугроженијих заштите од суровог словенског обичаја самовласног хапшења за дуг, познатог као „удава“ или „изма“. Свесни да је генерална забрана самовласног хапшења за дуг у пракси тешко остварива, њихова намера је била да макар наследнике, као потенцијално рањиву групу, строгом забраном изузму из круга лица на које се ова установа може применити.²⁸⁸ Поређења ради, у грани 16. Прохирона, која представља *lex generalis* када је реч о односима из уговора о зајму, не срећемо изричиту забрану принудног деловања на дужника, какву садржи 2. правило 37. гране. Штавише, у њој се нпр. споредни дужници овлашћују да главног дужника доведу пред суд, како би избегли да уместо њега буду обавезани на исплату дуга.²⁸⁹

²⁸⁵ М. Миловановић, *Наследно право у старом праву српском*, 210.

²⁸⁶ J. Hube, *Wywod praw spadkowych slowianskich*, 15.

²⁸⁷ Д. Николић, *Древноруско словенско право*, 152.

²⁸⁸ Да је цитирана одредба била усмерена против удаве наследника, сликовито говори њена верзија из Сарајевског преписа, која забрањује да се хвата неко од наследника. *Законоправило – Сарајевски препис*, 327.

²⁸⁹ М. Петровић, *Законоправило II*, 110.

4. Интестатско наследно право у Српском царству

На врхунцу моћи, немањихка Србија је била етнички и конфесионално хетерогена сталешка монархија. Њен правни систем, укључујући наследно право, претрпео је у међувремену значајне преображаје. Од словенских обичаја, који су несумњиво важили по досељавању Срба на Балкан, наследно право српске државе се до средине XIV века развило у сложени систем и прави конгломерат наследноправних режима.

Диференцијација наследноправних режима у Српском царству била је пре свега последица сталешких разлика, етничке разноликости и географских прилика. Тако је властела, без обзира на порекло, уживала повољнији наследноправни статус у односу на потчињено становништво.²⁹⁰ Са друге стране, било је разлика и унутар самих сталежа. Режим наслеђивања зависног сељаштва у областима старог српског краљевства битно је различит у односу на права парика у областима освојеним од Византије. Иностранци елемент у градовима у унутрашњости највећим делом су чинили странци, у првом реду Дубровчани - трговци и Саси - рудари, који су наслеђивали по свом праву. Напоследку, приморски градови су имали статуте којима су наследноправне односе уређивали према својим потребама.

О високом степену развоја наследног права у средњовековној Србији у овом периоду говори и постојање тестамената.²⁹¹ Док је у почетку у примени било искључиво интестатско наслеђивање засновано на обичајима, након ширења државе на византијске и приморске крајеве, напореда са интестатским развијало се и наслеђивање по завештању.

Извори наследног права у Србији овог периода могу се најпре поделити на неписане и писане. Неписани извори огледају се пре свега у старом српском обичајном праву, коригованом захтевима феудалног друштвеног уређења. Оно је важило за зависно сељаштво у српском делу Царства. Од писаних извора, за наследноправни положај себара од нарочитог значаја су владарске повеље манастирима. У погледу наследноправног положаја властеле у

²⁹⁰ По мишљењу А. Соловјева, сталешка диференцијација у немањихкој Србији узроковала је постојање паралелних система наследног права. Повлашћени сталежи – световна властела, богати трговци, виши слој градског становништва, и сам владар служили су се писаним наследноправним нормама, садржаним у византијским и српским правним зборницима, законима и указима византијских и српских владара и статутима приморских градова. Насупрот томе, нижи сталеж – сељаштво, у својим наследноправним односима примењивао је углавном правила неписаног, обичајног права. А. Соловјев, *Историја словенских права*, 441.

²⁹¹ Нажалост, нису сачувани српски тестаменти из времена пре цара Душана, али нема сумње да су већ тада постојати, као што је био случај у Русији. У Далмацији су познати тестаменти већ од X века, од XIII века они се редовно сачињавају у форми нотарске исправе.. У Котору и у Дубровнику се у том погледу још у XIV веку налази на трагове византијског утицаја (у изразу *epitropi* за извршиоце тестамената). А. Соловјев, *Историја словенских права*, 441.

српском делу Царства релевантни су Душанов законик, „Скраћена Синтагма“ и тзв. Јустинијанов закон. Држимо да је у грчким областима на снази остало византијско наследно право, чији оквир чине Прохирон, Василике, Синтагма Матије Властара и Новела цара Андроника II из 1305. године. Мишљења смо да је ово право, које се највећим делом држало Јустинијановог законодавства, важило како за грчку властелу, тако и за зависно сељаштво грчког порекла, али у ограниченом обиму. Наиме, поједина његова решења, попут равноправног положаја мушких и женских потомака, морала су бити коригована потребама феудалног система.

Ипак, како каже А. Соловјев, није се могла извршити тачна подела на области српског и грчког права, јер се у српске земље рачунају и области као Призрен и Полог, још раније освојене од Грка, с јаким траговима грчког права и грчког живља по варошима и по метохијама. Ту се дају видети типичне византијске правне установе, попут номика и кефалије. Чак и у језгру старих српских земаља, као што је долина Ибра, вршио се вековима јак утицај грчког права (кроз Номоканон). Са друге стране, и „грчке“ земље имају врло много српског становништва, нарочито по селима, где се јавља и српска властела под именом жупана.²⁹² И „грчки“ живаљ Епира, Тесалије, Македоније и западне Тракије огромним делом био је словенског порекла, а његово осећање припадности грчком етносу последица је интензивне вишевековне хеленизације. Зато не треба искључити могућност да се и у грчким областима Царства наилазило на трагове старог словенског обичајног права.

Писаним изворима наследног права у Српском царству припадају и статуту приморских градова који су се нашли унутар његових граница – Будве, Котора, Бара и Скадра, који сви одреда обилују одредбама које се односе на интестатско наслеђивање.

²⁹² Исто, 384.

4.1. Душанов законик

Законик цара Стефана Душана представља најпознатији и најзначајнији правни споменик српског средњег века. Реч је о првој по реду од три велике словенске кодификације предузете средином XIV века, у размаку од свега неколико година. Наиме, Законик је обнародован на државном сабору у Скопљу на Спасов дан 21. маја 1349. године. Друга велика словенска законодавна радња јесте *Maiestas Carolina*, названа по свом иницијатору, чешком краљу Карлу IV, коју је нажалост одбио да одобри земаљски сталешки сабор одржан на дан св. Венцеслава 28. септембра 1355. године. Напослетку је 1368. године, након двадесет година отпора, пољски сталешки сабор у Вислици прихватио законодавни пројекат краља Казимира Великог, који је по месту обнародовања остао упамћен као Вислицки статут (*Statuta Vislicensia*).²⁹³ Одговарајуће допуне, за којима је у међувремену уочена потреба, унете су у Законик на сабору у Серу 1355. године. Поред немерљивог правног значаја, како за његове савременике, тако и за будуће генерације, Душанов законик је сведочанство високог степена културног развоја српског друштва у позном средњем веку, због чега се с правом назива „најлепшим културним делом средњег века српског“.²⁹⁴ Он је надживео цара Душана и државу коју је он створио, и „кроз читаве векове важио као закон за поробљене Србе, кад год су се могли сами између себе судити“.²⁹⁵ Законик је био једна од оних искри које су током дугог периода туђинског јарма одржавале пламен српског националног бића.

У Законику цара Стефана Душана преовлађују норме кривичног и статусног права и судског поступка. Грађанско право није у њему значајније заступљено, напротив, по речима М. Доленца, он има „једва неколико мрвица тог права“.²⁹⁶ Међутим, то никако не представља његов недостатак, с обзиром да намера законодавца није ни била кодификација грађанског права. Иако су расуте по Законику без систематизације и видљиве међусобне везе, ове одредбе се ту нису нашле захваљујући случају или произвољности законодавца. Њиховим брижљивим тумачењем закључује се да оне представљају разраду, допуну, а некад чак и измену постојећих правних обичаја и одредаба садржаних у византијским правним изворима који су се примењивали у Србији.²⁹⁷ Законик се у старим српским преписима

²⁹³ М. Костренчић, *Душанов законик као одраз стварности свога времена*, Зборник радова: Законик цара Стефана Душана 1349. и 1355. године, Београд 1960, 33-34.

²⁹⁴ Исто, 27.

²⁹⁵ Н. Радојчић, *Душанов законик и византијско право*, Зборник радова: Законик цара Стефана Душана 1349. и 1355. године, Београд 1960, 49.

²⁹⁶ А. Соловјев, *Историја словенских права*, 416.

²⁹⁷ У Хиландарском препису се након излагања садржаја Скраћене Синтагме налази напомена „Након овога тражи у Законику Јустинијана и Душановом законику“. Реч је о упутству судији да у та два зборника има да

никада не налази самостално, већ увек долази након скраћене верзије српског превода Синтагме Матије Властара и тзв. „Законика Јустинијана“ (српске компилације византијског права, махом преузетог из Земљорадничког закона).²⁹⁸ По речима А. Соловјева, „одломци грађанског права Душанова законика могу се проучити само у вези са целокупним грађанским правом Скраћене Синтагме и Законика Јустинијана“.²⁹⁹

У смислу наведеног, наследно право не представља изузетак. „Мада је јасно да се дешавало много више наследстава него злочина, Душанов законик доноси из наследног права само две мрвице чисто изнимног значаја“, каже М. Доленц³⁰⁰. То су одредбе чл. 41. и 48, које говоре о наследству *ab intestato* у инокосним³⁰¹ властеоским породицама.

4.1.1. Члан 41.

Према Призренском препису Законика, чл. 41. гласи: „Који властелин не и уз-има деце, али паки уз-има децу, тере умре, по јегове смрти баштина пуста остане догде се обрете от јегова рода до третијега братучеда; та-зи да има јегову баштину. На савремени језик С. Новаковић овај члан преводи овако: „Који властелин не имадне деце, или имадне деце, па му (иста) помру, баштина ће, по смрти његовој, остати пуста све докле се од рода му (когод) до трећега братучеда не нађе, и баштина ће томе припасти“.³⁰² Цитирана одредба односи се искључиво на властеоски сталеж, што се види не само из експлицитног означавања властеле као адресата норме, већ и из чињенице да се налази у делу Законика који уређује положај властеле, и то њена баштинска права.³⁰³

Сам израз „баштина“ потиче од речи „башча“, „бацја“ (отац), па се може превести као очевина, очинско наслеђе. У смислу Душановог законика, под властеоском баштином подразумевају се у првом реду непокретности, и то посед наслеђен или уступљен од владара, али и извесне покретне ствари, попут робова. Властелин као носилац права баштинске својине имао је пуно право власништва на баштини, уз обавезу плаћања соћа и војевања на позив владара. Баштинска добра нису му могла бити одузета, осим у случају најтежих

потражи оно што се не може наћи у Скраћеној Синтагми. А. Solovieff, *Le droit byzantin dans la codification d'Etienne Douchan*, 390.

²⁹⁸ Исто, 387.

²⁹⁹ А. Соловјев, *Историја словенских права*, 416.

³⁰⁰ М. Dolenc, *Dušanov Zakonik*, Ljubljana 1925, 106.

³⁰¹ Б. Петрановић, *О праву наслеђства код Срба на основу правних обичаја и писаних споменика*, 15.

³⁰² С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара Српског*, 172.

³⁰³ У Призренском препису овај члан носи назив „О баштине властеоској“, у Атонском, Бистричком и Ходошком „О властелах умрших“, Раковачком „О властелех умирајуштих“, а у Раваничком једноставно „О властелех“. Исто, 37-38.

кривичних дела против државе и владара.³⁰⁴

Властеоску баштину су у првом реду наслеђивали потомци оставиоца. Има много разлога за претпоставити да је по одредби чл. 41. Законика властелина могло наследити потомство оба пола. До овог закључка долази се најпре језичким тумачењем, јер законодавац употребљава родно неутрални израз „деца“.³⁰⁵ Такође, циљно тумачење ове норме доводи нас до истог становишта. Наиме, гаранција наследних права женског потомства у складу је са општом тенденцијом наследноправних, али и осталих норми Законика, а то је унапређење положаја властеле и учвршћивање њених привилегија.

Међутим, не може се сматрати да је Законик усвојио начело равноправности мушких и женских потомака у првом наследном реду. По речима Т. Тарановског, „може се тврдити да су браћа имала првенство, а да су кћери наслеђивале тек онда, када није било браће. Према томе, може се разложно мислити, да, кад је било и синова и кћери, важило је старо правило словенског обичајног права да сестре не наслеђују очево имање заједно са браћом, него су браћа дужна да их при удаји удоме“.³⁰⁶ Тек уколико није имао мушких потомака, оставиоца из редова властеле наслеђивали су његови женски потомци. Притом, држимо да су предност имале неударе кћери, зато што су њихове удате сестре раније већ добиле део очеве имовине у виду прикије (мираза).

Релативно повољан наследноправни положај властеоских кћери лако се да објаснити природом властеоске баштине и статусним правом припадника властеоског сталежа. Наслеђивањем властеоске баштине од стране оставиочевих кћери није била угрожена њена основна функција – војевање на позив и за рачун владара. Тако, у случају да су кћери наследнице биле удате, њихови мужеви су их природно замењивали у „војевању војске“. Ако нису биле удате, ту дужност је могао вршити неки рођак или чак неко изван породичног круга, по споразуму са поседницима властеоске баштине.³⁰⁷ Описани наследноправни положај женских потомака био је актуелан у већини земаља словенског света у развијеном

³⁰⁴ С. Ћирковић, Р. Михаљчић, *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999, 41.

³⁰⁵ Када се жели направити разлика међу децом по основу пола, Законик употребљава изразе „син“ и „кћер“ („даштер“). Такав је случај у чл. 46, који предвиђа да син може ослободити отрока, и чл. 48, који прописује да свиту и појас наслеђује син, а ако њега нема, кћер. С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара Српског*, 41-42.

³⁰⁶ Т. Тарановски, *Историја словенског права у немањихкој држави*. 663. Идентично је било у Кијевској Русији. Према чл. 91. Руске правде, код наслеђивања бојара и дружиника прелазак феудалног поседа преко кћери-наследнице у туђе руке није претио његовим „одвођењем“ изван кругова феудалаца, па је зато ово право њима признато у случају када немају брата, или када он није надживео оца. Када је умрли имао и синове и кћери, према чл. 95, наслеђују га само синови, уз обавезу да неударим сестрама из наслеђа обезбеде мираз. Д. Николић, А. Ђорђевић, *Законски текстови старог и средњег века*, 149.

³⁰⁷ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 663.

средњем веку, бар што се тиче племства као привилегованог друштвеног слоја.³⁰⁸

Поставља се питање, да ли је женско потомство властеле тек Закоником стекло наследна права на баштини, или их је уживало и раније? С. Новаковић је заступао становиште да властеоске кћери пре Душановог Законика нису могле наследити очеву баштину, што се може закључити из његове анализе Светостефанске хрисовуље. Објашњавајући значење појма „селиште“, он каже: „Крајмир је имао село, и немајући мушког порода остала је, по горе наведеном закону, главна му њива двома кћерима његовим. Мислимо да је та њива, по горе поменутом закону санстефанском, иза Крајмира, који није имао мушкога порода, остала кћерима његовим као останак од читавога села, које по закону о властеоском наследству није могло остати женској деци“.³⁰⁹ Ипак, сматрамо да се наследноправне одредбе светостефанске хрисовуље не могу аналогно применити на властеоски сталеж, јер су се односиле искључиво на меропхе, и то само на властелинству манастира Бањска. Са друге стране, немамо података да је у време издавања поменуте хрисовуље постојао „закон“ који је на општој основи уређивао односе наслеђивања међу властелом, па ни такав који би прописивао искључење из наследства властеоског женског потомства.

Једина сачувана повеља српских владара властели из времена пре Душановог доласка на престо, коју је краљ Милутина издао барској породици Жаретића 1316. године, као потенцијалне законске наследнике помиње само лица мушког пола. Тако се на самом почетку повеље наводи: „Пошто је видело краљевство ми запис и потврду светопочивших родитеља краљевства ми – шта су записали и потврдили Жарету и његовом сину архиепископу Марину и Ловрету и њиховим синовима и унуцима њиховим – потврдило је краљевство ми Ловретићима, Андрији са браћом, оно што им је држао отац и стриц им Марин код мајке краљевства ми, тако да и они држе са истом потврдом и заклетвом док год су верни Краљевству ми...“³¹⁰

³⁰⁸ Пада у очи сличност између Законика цара Душана и Статута пољског краља Казимира Великог, иначе Душановог савременика. На заједничке црте поменутих правних докумената у области интестатског наслеђивања први је указао В. Мађејовски. Он наводи да од свих словенских права једино малопољско и српско, а доцније и померанско, предвиђају да и кћери, поред синова оставиоца, могу наследити, и то како покретну, тако и непокретну заоставштину. Притом се позива на малопољски Статут Казимира Великог који, слично чл. 41. ДЗ, предвиђа да „цела очева имовина припада деци“. W.A. Maciejowski, *Slavische Rechtsgeschichte, I Theil*, 261. Више докумената чешког права, попут Конрадовог статута и *Maiestas Carolina* такође предвиђају да у одсуству мушких потомака *ab intestato* наслеђују неудати женски потомци оставиоца. V. Knoll, *Intestátní dědická posloupnost v českém středověkém právu zemském a městském*, Časopis pro právní vědu a praxi 3, Vrno 2012, 236-237.

³⁰⁹ С. Новаковић, *Село*, Београд, 1965, 113.

³¹⁰ С. Божанић, *Повеља краља Милутина барској породици Жаретића*, Стари Српски архив, књ. 6, Београд 2007, 12.

Међутим, издавалац повеље није изричито предвидео да породица Жаретић може наслеђивати само у мушкој лози. Он је поменуо само мушке потомке вероватно из разлога што су то, уопштено посматрано, били примарни и најчешћи наследници.³¹¹ Ваља приметити и да су Жаретићи баштину коју је добио њихов родоначелник Жаре (Petrus de Zare) већ две генерације уживали *pro indivisio*, као неподељену породичну имовину. Најпре су је на тај начин држала браћа Марин и Ловре Жаретић, а затим Андрија Ловретић са браћом. Очигледно је присуство елемената колективно-својинских схватања, типичних за зетско приморје у првој половини XIV века, када је настала предметна повеља. У јадранским комунама родитељи су заједно са децом чинили неку врсту кућне заједнице, у којој имовина припада родитељу и његовој деци на једнаке делове. Док је отац (*pater familias*) био жив, управљао је целокупном породичном имовином. Мушка деца која су се налазила под очевом влашћу имала су право на породичну имовину (тј. ону коју је њихов отац наследио од својих предака), још за очевог живота. То и није било неко право на туђу, искључиво очеву имовину, већ право на сопствени део породичне имовине. Синови су наслеђивањем само преузимали обавезу коју је имао њихов отац, да породичну имовину у целини, или бар њен највећи део, оставе својим потомцима.³¹² Међутим, према свим средњовековним комуналним статутима на јужном Јадрану, уколико није било синова, право на породичну имовину стицале су неудате кћери. Ако се ово има у виду, јасно је да повеља краља Милутина није искључивала женско потомство Жаретића, већ је само истицала првенство мушких потомака у наслеђивању. Осим тога, могуће је да у време издавања повеље у породици Жаретића уопште није било женских потомака, из ког разлога није било потребе говорити о њиховим наследним правима. Наиме, владари су приликом издавања повеља нарочито водили рачуна о породичним приликама адресата, и према њима прилагођавали текст повеље. Као добар пример могу послужити повеља цара Душана Иванку Пробиштитовићу из 1350. године и повеља кнеза Лазара Обраду Драгослалићу из 1387. године. Прва повеља издата је „Иванку са децом“, при чему треба поћи од претпоставке да је поменути властелин имао само мушку децу, јер се у тексту не помиње право дарованог да баштину да у мираз („прикисати“, „у прђију дати“).³¹³ У погледу другог властелина, А. Соловјев је мишљења да је исти имао синова само женске потомке, јер се нигде не помиње да он држи имање „са децом“, док је право „дати у прђију“ изричито споменуто.³¹⁴

³¹¹ Н. Кршљанин, *Српске средњовековне повеље као извор Душановог законика*, Београд 2013, 148.

³¹² Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, Београд 2014, 133-144.

³¹³ А. Соловјев, *Судбина једне властелске породице из средњовековне Србије*, Старица, књ. 8-9, Београд 1933-34, 70.

³¹⁴ Исто.

Да се властеоска баштина могла наслеђивати по женској линији пре Душановог законика, и то баш у време краља Милутина, може се закључити аналогним тумачењем одговарајућих примера наслеђивања проније. Један од њих среће се у повељи краља Милутина манастиру св. Ђорђа код Скопља из 1299/1300 године. Између осталог, краљ је манастиру потврдио право на село Речице, поклонивши му и парцелу („место“) извесног Драготе, која се налазила у атару тог села, уз констатацију да се не ради о баштини дотичног, него о царској пронији. Међутим, у време издавања повеље Драгота више није био жив и ту земљу је држао његов зет Манота. Да би задржао тастовљево пронију, Манота је добровољно ступио у службу манастира св. Ђорђа. Повељом је Маноти, његовој деци и унуцима зајемчено уживање предметне непокретности све док врше војну службу у корист манастира.³¹⁵ Очигледно је по Драготиној смрти ову земљу наследила његова кћер, и исту донела свом мужу Маноти у мираз. Штавише, по речима Г. Острогорског, „у Милутиновој повељи се прелаз Драготине проније у власништво његовог зета Маноте сматра као нешто што се само по себи разуме, Драготина пронија се просто посматра као Манотина „тастнина“.³¹⁶ Будући да је неспорно да је на прелазу из XIII у XIV век кћер могла пуноправно наследити пронијарски посед, разумно је тврдити да је већ у то време, ако не и раније, и властеоска баштина могла бити наслеђена по женској линији.³¹⁷ Тако је у истом периоду хумски кнез Андрија дао кћери Вукосави на име мираза извесну земљу у Оброву (данас предео у Затону), удајући је за Дубровчанина Барбу Крусића. Предметно земљиште

³¹⁵ „И Драготино место у Речицах обрете се царска пронија, а не баштина Драготина, и даде је краљевство ми цркви. И тога ради Манота, зет Драготин, видев ере отступит от ега тстна прикија, и предаде се цркви да си држи тстнину и да работа цркви у војнички закон, да му се коњ не товари и товара да не води. Ако ли Манота и егова детца и унучије отступет от цркве, да су лиси Драготина места, да си га држи цркви, јако е га и обрете краљевство ми у старих хрисовулех царске проније, а не Драготину баштину.“ С. Новаковић, *Законски споменици*, 614-615.

³¹⁶ Г. Острогорски, *Пронија-прилог историји феудализма у Византији и у јужнословенским земљама*, Београд 1951, 130. (у даљем тексту: *Пронија*) Примедба М. Бартусиса на изнету тврдњу Г. Острогорског, да из угла краља Милутина Манота није држао предметну земљу легално, из ког разлога је најпре уступљена манастиру, не коси се са становиштем да су властеоску баштину већ тада могле наслеђивале и кћери. М. С. Bartusis, *Serbian pronoiia and pronoiia in Serbia: the diffusion of an institution*, Зборник радова Византолошког института, XLVIII, Београд 2011, 184. Када је Милутин нашао да у конкретном случају постоји противправност, она се по њему није састојала у томе што је пронија наслеђена по женској линији, већ зато што је реч о државној земљи, која је могла бити наслеђена само под условом обављања војне службе. Када је Манота ступио у службу манастира, „по војничком закону“, према схватању српског владара свака препрека његовом легалном уживању поседа је нестала. *Argumentum a contratio*, да је којим случајем земља била Драготина баштина, краљ је не би покљонио манастиру, нити би Манота на било који други начин био узнемираван у свом поседу.

³¹⁷ У исто време се у Византији још увек сматрало недозвољеним да пронија по наследству пређе у посед жене. Тако је 1325. г. цар Андроник II обавештен да је пронија извесног Саракина после његове смрти остала у рукама његове супруге. Сматрајући такво стање противзаконитим, цар је наредио да се део проније уступи другом пронијару, Нићифору Мартину, а остатак врати држави. Г. Острогорски, *Пронија*, 100. Са друге стране, у Француској и норманској Енглеској су већ током XI века призната наследна права на лена и на друга добра кћерима уколико није било синова, па чак и рођакама, у одсуству сродника мушког пола у истом степену сродства. М. Bloch, *Feudalno društvo*, 241-242.

1316. године држала је Слава, кћи Барбе Крусића и Вукосаве.³¹⁸ Наведено доказује не само да је непокретности из властeosке баштине могло наследити и женско потомство, већ и да је мираз, по византијском обичају, након смрти жене припадао деци.³¹⁹

Колико пажљиво ваља тумачити повеље владара у контексту женског наследног говори пример из времена када оно ни на који начин није могло бити упитно. Потврђујући дар жупана Вукослава манастиру Хиландару, цар Урош у хрисовуљи издатој 1360. заповеда да „по смрти Вукослаља нико од синов или од рода Вукослаља не метеха ни облада црквом томзи, такмо да ном облада и метеха Хиландар...“³²⁰ Чињеница да кћери дародавца нису наведене не значи да оне нису улазиле у круг законских наследника³²¹, а још мање може значити да су имале већа наследна права од синова, и да су могле да опозову поклон. Наиме, у другом делу хрисовуље, где се право на повраћај поклона искључује чак и у случају да је њиме повређено право на нужни део, не говори се искључиво о синовима, већ о „деци“ Вукослава.³²²

Законик не предвиђа преферирање деце у наслеђивању с обзиром на узраст. Независно од тога да ли су на наслеђе позивани мушки или, у њиховом одсуству, женски потомци оставиоца, наследницима је заоставштина припадала на једнаке делове.³²³ Принципи попут примогенитуре и сениората, који су већ били дубоко укореењени на

³¹⁸ С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996, 49.

³¹⁹ Слава је имала два брата, Петра и Андрију, који су били без порода и по свему судећи преминули као млади, из ког разлога је вероватно она наследила предметна добра. Исто, 48.

³²⁰ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 614.

³²¹ Доласком Уроша на власт властeosке кћери свакако нису напрасно изгубиле право да наследе очеву баштину. То би се директно косило са императивном одредбом Законика, а опште је познато да је богобојажљиви и смерни цар Урош дубоко поштовао заоставштину и успомену на свог моћног оца. Осим тога, радило би се о захвату у сталешка права властеле, што цар Урош сигурно није намеравао, нити је објективно био у могућности да спроведе у дело.

³²² „Ако се божјим судом догоди да деца Вукослава изгубе остатак баштине, део (баштине) који је Вукослав дао цркви, што је записано у хрисовуљи царства ми, све то да је црквено, под хиландарском управом и да је тврдо и непромењиво док (постоји) црква та божанска.“ Р. Михаљчић, *О старом српском праву*, 203.

³²³ Потврду да су властeosки синови очевину наслеђивали на једнаке делове налазимо и у нашим народним епским песмама. Овде преносимо неколико стихова из песме покосовског циклуса „Диоба Јакшића“:

„Бе дијеле браћа очевину,
Јакшић Дмитар и Јакшић Богдане,
Лијепо се браћа погодише,
Очевину своју подјелише:
Дмитар узе земљу Каравлашку,
Каравлашку и Карабогданску,
И сав Банат до воде Дунава,
Богдан узе Сријем земљу равну,
Сријем земљу и равно Посавље,
И Србију до Ужица града;
Дмитар узе доњи крај од града
И Небојшу на Дунаву кулу;
Богдан узе горњи крај од града

И Ружицу цркву на сред града.“ В. С. Карацић, *Српске народне пјесме II*, Београд 1988, 691-692.

феудалном Западу, или минората из Руске правде и Пољичког статута по коме је у наслеђивању очинске куће фаворизован најмлађи син, у Законику, а ни касније, нису нашли примену.³²⁴ Чак ни околност да је један од браће обукао монашку ризу није умањивала његова наследна права у односу на осталу браћу, световњаке. Тако се црква Светог арханђела, подигнута од стране севастократора Бранка Младеновића, сматрала баштином свих његових синова – Гргура, Вука, и најстаријег, хиландарског монаха Романа. Отуда се у познатом „Слову браће Бранковића манастиру Хиландару“ наводи како су се браћа договорили да манастиру приложе поменути баштинску цркву, „са селом Трстеником и са свим правинама те цркве и села тога, с међама, отесима и са (селом) Тушилом“.³²⁵

Иако су у науци изнета мишљења да су према Законику право наслеђа уживала само нееманципована деца, тј. она који су у моменту смрти оставиоца живела са њим у истом домаћинству, то сасвим сигурно није био случај.³²⁶ Наиме, византијско наследно право које је било у примени у време доношења Законика, није правило никакву разлику у наследним правима еманциповане и нееманциповане властееоске деце.³²⁷ Осим тога, Законик предвиђа могућност да преминулог наследе сродници који не живе са њим под истим кровом, попут удатих кћери и даљих побочних сродника. Не би било оправдано претпоставити да је одељени син аутоматски бивао искључен из наслеђа, а баштина као пуста прелазила у руке даљих сродника који такође, по природи ствари, нису били укућани оставиоца.³²⁸

Другим делом одредбе чл. 41. регулисана је реална животна ситуација онога времена

³²⁴ „И не само имаовину, но и чин, па и власт очеву, делили су сви синови. Два сина Николе Радосављевића, Иваниш и Петар, звали су се у исто време оба војводама. Тако и Санковићи, Радиновићи, Храњићи, носе сви у исто доба чин и титулу отаца својих.“ М. Миловановић, *Наследно право у старом праву српском*, 203. Познато је писмо херцега Степана из 1458. године, у коме најављује да ће целокупну имовину још за живота равномерно поделити синовима Владиславу и Влатку. F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Vienna 1858, 461-462. Ипак, ни на Западу начело примогенитуре није увек и свуда суверено владало. Тако је у Немачкој 1158. Фридрих Барбароса допустио деобу лена по основу наслеђивања, 1255. године је чак дошло до деобе титуле и територије војводства Баварске. M. Bloch, *Feudalno društvo*, 245.

³²⁵ Р. Михаљчић, *О старом српском праву*, 228. Цар Урош је цркву под Петрусом, баштину жупана Вукослава, вратио његовим синовима Црепу и Држману у заједничку својину, без обзира на то што је овај други у време доношења пресуде већ био ступио у манастир, поневши монашко име Дионисије. С. Новаковић, *Законски споменици*, 437-438; Р. Михаљчић, *О старом српском праву*, 65.

³²⁶ Према Ј. Хубеу, који је полазио од претпоставке неприкосновености јединства српске средњовековне породице, право наслеђивања изводило се не само из крвне, родбинске везе, већ и из фактичког породичног заједништва, тј. живота под истим кровом. J. Hube, *Wywod praw spadkowych slowianskich*, 32.

³²⁷ Другачије је било нпр. у чешком праву, где је судска пракса почетком XIV века била на становишту да неудата кћер искључује из наслеђа одељеног сина. Међутим, већ је *Maiestas Carolina*, знаменити законодавни пројекат Душановог савременика, чешког краља Карла IV, предвидео изједначавање не одељене и одељене деце у наследним правима. V. Knoll, *Intestátní dědičká posloupnost v českém středověkém právu zemském a městském*, 238.

³²⁸ Забуну донекле може изазвати стилизација чл. 41. ДЗ, који помиње властелина који „оуз-има“ деце (има децу уз себе, узасе). Међутим, у случају смрти властелина чији су се синови оделили још за његовог живота, баштина ће можда накратко остати пуста, али ће право да је преузму свакако опет најпре имати синови.

– судбина баштине властелина који није имао деце, или их је надживео. У том случају, баштина ће остати пуста док се не нађе сродник преминулог „до третијега братучеда“, који ће је наследити. Под трећебратучедима разумеју се праунучад два рођена брата или сестре, који међусобно стоје у осмом степену сродства. Побочни сродници су имали право наслеђа без обзира на пол, с тим што су мушкарци увек искључивали жене у истом степену сродства.³²⁹ Међутим, како је приметио још наш велики историчар права Н. Крстић, цитирани члан не треба разумети тако да су наследно право уживали само потомци покојникових најближих побочних сродника, већ да се речју „трећебратучедо“ само опредељује степен сродства до којег се наслеђе најдаље може преносити, док притом „и остали сродници осем братучеди имађаху права на наслеђе“.³³⁰

Законик не даје одговор на питање ко ће бити наследник уколико *de cuius* има више побочних сродника који би могли бити истог, али и различитог степена сродства. За разлику од већине средњовековних права³³¹, Законик не предвиђа експлиците да се у недостатку потомака на наслеђе позива најближи побочни сродник (*propinquiores, proximatores*). Свакако је извесну предност фактички стицао сродник који би се први јавио, односно истакао своје право на баштину преминулог. То се може наслутити из стилизације члана 41. („догде се обрете“, тј. докле се не нађе наследник). Није тешко замислити да племић, пошто би до њега стигла вест да му је сродник преминуо без потомства, са пратњом одлази на његову баштину и проглашава се наследником. Овде се, наравно, не ради ни о каквој окупацији. Потенцијални наследник би морао имати ваљане доказе о родбинској вези са преминулим. У супротном, фактичко заузимање пуне баштине не само да не би било довољно за стицање права, већ би представљало противправну и кажњиву радњу. Близина сродства вероватно је била од одлучујућег значаја уколико би се истовремено јавила два или више претендента на наслеђе. У одсуству других критеријума, разумно је веровати да би тада баштина припала ближем сроднику. Међутим, ако се наследници не би јавили

³²⁹ М. Миловановић, *Наследно право у старом праву српском*, 205. Са друге стране, М. Влајинац заступа мишљење да су право наслеђивања уживали само побочни сродници мушког пола. Своју тврдњу поткрепљује напред наведеним примером властелинке Радославе, преведећи формулацију „ни кто од рода“, превише уско на немачки језик, као „нико од мушких сродника“ (*irgend ein Verwandter*). М. Wlajnatz, *Die agrar-rechtlichen Verhältnisse des mittelalterlichen Serbiens*, 71. Овакво тумачење косило би се са темељним принципима византијског наследног права. Не треба заборавити да Скраћена Синтагма, као интегрални део Душановог законодавства, не прави разлику у наследним правима с обзиром на пол. Постоје и конкретни примери наслеђивања од стране побочних сродника женског пола, па се тако сестре Мара и Јерина помињу као сироте „нлтлржк и нлследник“ војводе Вукаса Распудића. С. Ћирковић, Р. Михаљчић, *Лексикон српског средњег века*, 444.

³³⁰ А. Јовановић, *Историјски развитак српске задруге*, 33.

³³¹ R. Hube, *Prawo polskie w wieku trzynastym*, 82.

једновремено, од утицаја је могло бити фактичко стање, које Законик иначе на више места фаворизује.³³² Може бити да је наследник који би се први појавио на „лежећој“ баштини и запосео је, постајао њен коначни стицалац по принципу *prior tempore potior iure*. Примера ради, у ситуацији када два лица имају владаочеве даровне повеље за исту непокретност, чл. 83. Законика предвиђа да, „где се изнесета две књиге царева за једну ипотес за земљу, *кто сада држи*, до сијегат-зи доба саборнаго, тогова да јест, а милост да се не потвори“.³³³

Изнете претпоставке намећу логично питање – да ли је у средњовековној српској држави постојао оставински поступак, и ако јесте, како је изгледао?

4.1.2. Оставински поступак

Важно питање као што је наслеђивање властелина без потомства није могло остати ван сфере интересовања централне власти. У Душановој Србији свакако је постојао оставински поступак, премда сигурно не у облику карактеристичном за савремено право.

Најпре, требало би претпоставити да се у ситуацији када је баштина остала пушта није чекало да се наследник појави, већ да је он активно тражен у случају да није било познато где се налази, односно позиван уколико се знало место његовог боравка.³³⁴ Ваљало би указати да израз „пушта“ никако не значи и напуштена баштина. Властелинство, нарочито велико, било је организована целина, у неку руку „држава у држави“. У вршењу управне и судске власти, као и поверених му послова централне власти, властелину је помагао већи или мањи чиновнички апарат. Крупна властела имала је дворску организацију и хијерархију по угледу на владоаца. У случају из чл. 41, од смрти властелина до налажења наследника бригу о властелинству вероватно је преузимао његов највиши чиновник – логотет. *De facto*, он би тада иступао као својеврсни старатељ заоставштине. Мишљења смо да је овај

³³² По речима Т. Тарановског, није редак случај да Законик даје предност начелу опортунитета над принципом легалности. Т. Тарановски, *Историја српског права*, 629.

³³³ С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског*, 195-196. У случају да у спору око земље обе стране презентују суду владалачке даровнице, закон налаже да земља припада ономе ко ју је држао у време одржавања сабора. Ако је по Законнику фактичка власт на непокретности била релевантнија него пуноважност даровнице, није искључено да је код наслеђивања раније успостављена државина наследника даљег степена сродства односила превагу над ближим степеном сродства наследника који би се касније јавио, нарочито уколико би то учинио након дужег временског периода.

³³⁴ Централна власт је *ex officio* пазила да не дође до повреде баштинских права властеле. Тако је 1300. године краљ Милутин, желећи да запуштену земљу на левој обали Вардара дарује ћелији Св. Петке, најпре наредио да се истражи да ли се ради о нечијој баштини. Тек када се испоставило да је посед још у првој половини XIII века припадао протосевасту Прибу, да се није знало за његове наследнике, и да је у питању купљеница, а не баштина, краљ је земљу даровао манастиру. Т. Тарановски, 631. Ако је владар овако пажљиво поступао са поседом који је био напуштен више од пола века, основано се може претпоставити да није напречац приступао присвајању баштине у одсуству непосредних наследника, већ да се покретала истрага ради проналажења потенцијалних наследника.

службеник узимао активног учешћа у налажењу наследника, и то у два правца – обавештавајући представнике централне власти или сам двор о смрти властелина, и лично се ангажујући у потрази. Уколико на властелинству није било таквог службеника, бригу о заоставштини преузимао је представник централне власти. Из доступних извора можемо видети да је старање о заоставштини странаца преминулих на територији Царства (у првом реду дубровачких трговаца) било у надлежности кефалије, па није немогуће да је и пуста баштина домаће властеле долазила под његову заштиту.³³⁵

Законик не предвиђа рок у којем се потенцијални наследник могао јавити или пронаћи.³³⁶ Држимо да се пракса разликовала од случаја до случаја, а сигурно је зависила од локалних обичаја и ажурности централне власти. Можемо претпоставити да баштина умрлог војводе крајишника није дуго остајала пуста, јер су хитност поступања у том случају диктирале виталне државне потребе – заштита границе. Баштине у унутрашњости могле су остати пусте дуже време, али је то такође била штетна појава. Пуста баштина не даје феудалну војску и постаје примамљива за разбојнике, а самим тим и несигурно подручје. Зато је могуће да је централна власт реаговала онда када би пуста баштина бивала угрожена, ако би се на њој јавиле пљачке и разбојништва, или када би било потребно доделити феуд неком властелину или манастиру.

Који су органи спроводили оставински поступак, можемо само нагађати. Иако у обзир долазе судови, вероватније је да су то били представници извршне (управне) власти – кефалије. Ипак, уколико се прихвати теза о судској надлежности, стварно надлежни у првом степену били би редовни државни судови, аналогно одредбама ДЗ о надлежности у земљишним споровима.³³⁷ Потрагу за наследником они су могли да воде преко помоћних судских органа – највероватније пристава. Када би наследник био пронађен, суд га је, опет преко пристава, позивао, и то усмено („са печатом“), ако се ради о обичном властелину,

³³⁵ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 2001, 284.

³³⁶ Класично римско право такође није одређивало рок за прихватање наслеђа „лежеће оставине“, али се делатношћу претора то „време за размишљање“ (*spatium deliberandi*) svelo обично на 100 дана, а у Јустинијановом праву је трајало највише девет месеци. Ж. Бујуклић, *Римско приватно право*. 302.

³³⁷ Може се рећи да је *dominium directum* духовне властеле уживао „виши квалитет“ судске заштите у односу на земљишну својину световне властеле. Док су парнице око црквене земље биле резерват владаоачевог суда, као највише судске инстанце, по речима Т. Тарановског, „Законик за властеоска потраживања на земљу на основу „милости цареве“ (даровнице у хрисовуљи) предвиђа надлежност редовног државног суда, при томе баш у члану 79, који непосредно иде за оним чланом (78), у коме се за парнице због црквене земље прописује обавезна релација пред владаоачев суд“. Т. Тарановски, *Историја српског права*, 712. Да је у парницама о праву цркве на земљу у пракси одлучивао сам владар, сведоче примери Стефана Дечанског, који је судио у парници између Хиландара и своје властеле, и цара Душана, који је на сабору у Крупиштима пресудио у неколико парница око земље у којима је Хиландар био једна од странака. А. Соловјев, *Једно суђење из доба кнеза Лазара*, Архив за правне и друштвене науке, књ. XXXV, Београд 1929, 192.

или писаним путем („књига судијина“), ако је реч о велможи. Уз позив, налагано му је да поднесе суду ваљане доказе о односу сродства са оставиоцем. Држимо да се неодазивање позиву, супротно савременом праву, тумачило као одрицање од наслеђа, па би се или тражио други наследник, или би пушта баштина припала држави, тј. владару. Од доказних средстава највећу снагу су имале јавне исправе. То би у овом случају могла бити баштинска повеља у којој се потенцијални наследник помиње као сродник преминулог. Нису без значаја биле ни приватне исправе, нарочито ако су састављене и солемнизоване од стране номика. Код наслеђивања велику улогу су могли играти и родослови, које је брижљиво чувала свака племићка кућа.³³⁸

Пошто би у доказном поступку био утврђен идентитет и наследничко својство претендента, суд је доносио одлуку којом се утврђује да је то лице стварни и једини наследник оставиоца. Таква одлука морала би се сматрати конститутивном, за разлику од данашњег решења о наслеђивању које је декларативног карактера. Пресуда се извршавала тако што би наследник у пратњи пристава одлазио на баштину оставиоца и преузимао је, након што би логотету или другом чиновнику оставиоца задуженом за старање о заоставштини предочио одлуку суда.³³⁹

Друга могућност, да је оставински поступак код наслеђивања *ab intestato* из чл. 41. ДЗ био у надлежности управне власти, изгледа нам вероватније.³⁴⁰ У том случају, главни

³³⁸ По угледу на Византију, приватне исправе су писали номици, претеча данашњих нотара. Међутим, ни исправе писане од византијских табуларија, ни од грчко-српских номика нису уживале јавну веру попут јавних исправа, нпр. хрисовуља. Нису биле доказна средства од пресудног значаја, што се јасно види отуда, што нису *ex lege* искључивале саслушање сведока, него су само смањивале њихов број. По Властаревој Синтагми, „за доказ достаје пет сведока ако нема исправе; ако ли има исправа, тј. писама која су састављена по закону, достају и само тројица“. Т. Тарановски, *Историја српског права*, 770.

³³⁹ Иако изнета теза о судској надлежности изгледа готово немогућа, треба напоменути да учешће суда у оставинском поступку није потпуна непознаница у средњем веку. Према законодавству пољског краља Казимира Великог (чл. XVII 47. и XXXIX 108. Вислицког Статута), предлог деобе заоставштине састављају блиски рођаци наследника (*amici*) и предају га на одобрење краљу (краљевском суду). Наследници који су иницирали поделу могу, након што су остали санаследници три пута (безуспешно) позивани, у њиховом одсуству изложити суду предлог деобе. Уколико суд одобри деобу, његова одлука је коначна (*definitiva sententia*). R. Hube, *Ustawodawstwo Kazimierza Wielkiego*, Warszawa 1881, 122.

³⁴⁰ У савременом праву, наследноправни односи су углавном у надлежности судова опште надлежности, а понегде и посебних органа попут јавних бележника (нотара). У средњем веку, међутим, надлежност судова била је знатно ужа него данас, и махом се ограничавала на парницу. Као парница третирани су се не само грађанскоправни спорови, него и кривични поступци, који су редовно покретани на иницијативу странака, а само изузетно, у случају најтежих кривичних дела, по службеној дужности. Поређења ради ваља навести податак да су се заоставштином чији је наследник непознат, или за коју се претпоставља да нема наследника, у Византији бавили управни – порески органи. Тако у простагми епирског деспота Михаила II Комнена-Дуке Дубровнику из 1251, између осталог, стоји: „Деси ли се да неки Дубровчанин умре у било ком округу даваоачеве државе, не сме *практор* ставити своју руку на покојникову заоставштину, ма које врсте она била, као што је досад практиковано и уобичајено од давнина, него се та имовина има слати тамо куда је покојник тестаментом одредио, а ако је умро не оставивши тестамена – онда његовим наследницима и сродницима. *Ниједна пореска власт*, из било којег пореског округа, не сме прекршити ову владарску одлуку, ако не жели да на себе навуче владарев гнев“. М. Марковић, *Византиске повеље дубровачког архива*, Зборник радова

орган поступка био би кефалија – највиши управни службеник у градовима и жупама.³⁴¹ Локални кефалија је од свих царских службеника морао најбоље познавати месне прилике. Као орган надлежан у поступцима везаним за заоставштину кефалија се помиње у уговору кнеза Лазара са Дубровником из 1387. године, који предвиђа поступање са заоставштином поданика Републике Св. Влаха који би преминуо у Србији: „И ако се случи смрт кому Дубровчанину у земљи господства ми, што је његова имања, да за тои не има посла господство ми, *ни кефалија господства ми*, ни ин...тко су у земљи господства ми, такмо да си је, кому га да он-зи на смрти, Дубровчанину“.³⁴² Кефалија је по службеној дужности могао бити у обавези да у својој области упути јавни позив потенцијалним наследницима да се прихвате наслеђа пуне баштине, као и да обавести кефалије других области.³⁴³ Након што би се наследник јавио или био пронађен, кефалија лично, или неки његов службеник вршио би проверу његовог идентитета и наследничког својства. Држимо да би за доказе који су у том поступку били на располагању потенцијалном наследнику важило све што је речено за доказе у судском поступку. Уколико би нашао да су испуњени услови из чл. 41. ДЗ, кефалија би без доношења посебне одлуке, лично или посредством подређеног чиновника (отрока), уводио наследника у посед пуне баштине. Основа за ову тврдњу може бити аналогна примена одредбе чл. 108. ДЗ, која се, по. Т. Тарановском, односи на фактичку предају ствари („издава“) као последњи акт у извршавању уговора.³⁴⁴ Тако се нпр. Владоје кефалија јавља у својству издаваоца села Седларева, које је у првој половини XIV века извесни Исаха поконио манастиру Св. Богородице у Хтетову, „за свој постриг, и за својега подружја постриг“.³⁴⁵ Штавише, како запажа М. Благојевић, кефалија је у конкретном случају иступао као извршилац тестамена дотичног Исахе, из чега закључује да је једна од

Византолошког института, I, Београд 1952, 226. И на средњовековном Западу, нпр. у Енглеској, расправљањем заоставштине преминулих без тестамена бавили су се црквени или лаички управни органи. Ch. Gross, *The Medieval Law of Intestacy*, Harvard Law Review, Vol. 18, No. 2, Cambridge 1904, 128.

³⁴¹ Говорећи о византијској провинцијској управи у XIV и XV веку, Љ. Максимовић напомиње да је кефалија у једноставнијим случајевима следио поступак који би се могао назвати управним, у коме је чињенично стање утврђивано испитивањем сведока и увидом у расположиву документацију. Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога*, Београд 1972, 90-91. Сматрамо да је расправљање заоставштине у ситуацијама када међу наследницима није било спорних момената спадало управо у овакве поступке.

³⁴² Т. Тарановски, *Историја српског права*, 161. Кефалија је био надлежан и за спровођење посебног мандатног поступка који је искључивао контрадикторност („без суда и пре“) у случају повреде аграрне својине. Исто, 737.

³⁴³ У Византији Палеолога, локалне кефалије поступале су као истражни органи приликом утврђивања права својине на некој земљи. Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога*, 93.

³⁴⁴ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 645. А. Соловјев је мишљења да издава, као фактичка радња увођења у посед, није нужно била ограничена на случајеве када се својина стицала *ex contractu*, већ да је до њене примене једнако често долазило и *ex re iudicata*, у грађанском и у кривичном поступку. А. Соловјев, „Издава“ по средњовековном српском праву, Архив за правне и друштвене науке, књ. XXXVI 1/2, Београд 1938, 136.

³⁴⁵ Исто, 646.

дужности кефалије била да се побрине о заоставштини умрлих лица.³⁴⁶ Највероватније је у обављању те дужности приштински кефалија, односно његов помоћник, 1409. године на захтев и у присуству једног становника Приштине применом силе отворио просторије једног преминулог дубровачког трговца.³⁴⁷

Као други могући орган управне власти са надлежношћу за расправљање заоставштине у обзир долази логотет, тј. није искључено да се оставински поступак, на описани начин, спроводио на самом царевом двору. Наиме, чл. 134. Законика прописује: „И што записује цар баштине, кому запише село, да јест логофету 30 перпер од хрисовуљ, а кому жупу – од свакога села 30 перпер, а дијаку за писаније 6 перпер“.³⁴⁸ У надлежност логотета, као старешине царске канцеларије, спадали су сви послови попут састављања, оверавања и издавања јавноправних исправа, посебно оних којима владар ствара или чини неку „милост“.³⁴⁹ Као што се види из цитираног члана Законика, логотет није био пуки писар исправе о додељивању баштине (то је чинио дијак). Изузетно висока такса која се плаћала за поступање логотета указује на чињеницу да је његов посао био далеко сложенији. По нашем мишљењу, он је био дужан да се побрине да исправа која се издаје буде правно перфектна, а пре свега да утврди да ли адресат повеље испуњава све неопходне услове да му повеља буде издата.³⁵⁰ У том смислу, није немогуће да се потенцијални наследник за остваривање својих права обраћао директно дворској канцеларији, где би основаност његових претензија испитивао управо логотет. У сваком случају, и уколико је оставински поступак спроводио други орган (суд или кефалија), држимо да је о његовом исходу обавезно обавештавао дворску канцеларију.³⁵¹

Наиме, разумно је претпоставити да је формално увођење наследника у посед од стране представника централне власти представљало *conditio sine qua non* за пуноважно стицање баштине. Акт предаје права својине се у средњем веку везивао за одређене свечане

³⁴⁶ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 252-253.

³⁴⁷ Д. Ковачевић-Којић, *Приштина у средњем веку*, Историјски часопис, књ. XXII, Београд 1975, 69.

³⁴⁸ С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског*, 226.

³⁴⁹ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 184.

³⁵⁰ Како напомиње А. Соловјев, „дужност логотета је била да састави повељу и да провери тачност њеног издавања, што се у повељи изражава речима „логотет преручи, записа и потврди“. А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, Београд 1980, 285.

³⁵¹ У времену пре Душана, заштита пуне баштине и оставински поступак вероватно су спадали у делокруг велког тепчије, који је водио рачуна о владаревом и државном земљишном фонду и обављао одређене послове које у савремено доба врши служба за катастар непокретности. М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 25-26.

обреле, нарочито у погледу непокретности.³⁵² Примера ради, у старом пољском праву је увођење у посед (*wwia, zapie*) морало бити обављено јавно, пред сведоцима и под руководством судског пристава (*woznego*), кога може мењати друго службено лице, док се увођење у посед без присуства органа власти кажњавало посебном глобом.³⁵³ Душанов Законик је овој фактичкој радњи (издава) посветио чл. 108, стављајући је у надлежност пристава, и прописујући таксе које се плаћају за службену предају различитих ствари.³⁵⁴

Независно од питања надлежности за вођење оставинског поступка, не би се могла искључити могућност да је постојала обавеза сваког поданика Царства да о постојању наследника „пусте баштине“ обавести надлежне власти.³⁵⁵ У прилог овоме може се навести чл. 46. Винодолског статута, који предвиђа дужност пријављивања ошасне ствари, која по сили закона припада двору, тј. кнезу.³⁵⁶

Иако је извесно у томе узимала учешћа, држава није имала нарочитог интереса да се превише труди у проналажењу наследника. Баштина без наследника враћала се владару, који је могао уступити другом властелину или манастиру. Међутим, централна власт је штитила интегритет пуне баштине. То се може закључити из одредбе чл. 58. ДЗ, који предвиђа обавезу околине да надокнади штету која би паљевином или на други начин била проузрокована селу умрлог властелина „у жупи или међу жупама“.³⁵⁷

Пусту баштину не треба поистовећивати са ошасном (кадукарном) имовином. Код пуне баштине наследника има, али он треба да се јави или га ваља пронаћи. Тек уколико се наследник не нађе, пуста баштина се сматра имовином без наследника (ошасном), и припада владару. Као ни пуста баштина, ни ошасна имовина није третирана као ничија ствар. Напротив, њена окупација била је забрањена, често под претњом драконске казне.³⁵⁸

С обзиром на изнето, појам „пуне баштине“ највише би одговарао „лежећој

³⁵² Интересантан пример среће се у обичајном праву Саксоније и Вестфалије, где је судски орган, у присуству сведока, новом власнику предавао бусен (уводећи га у посед ливаде), грумен земље (за њиву), зелену грану (за врт или шуму) или грозд (за виноград). А. Соловјев, „Издава“ по средњовековном српском праву, 135.

³⁵³ Исто.

³⁵⁴ „О издаве сико-зи да буде: Издава от земље приставу 3 перпере; от села 3 перпере; от млина 3 перпере; от жупе од свакога села 3 перпере и од града коњ и свита; од винограда 3 перпере; от коња перперу; от кобиле 6 динари; от говедети 4 динари; от брава 6 динара.“ С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског*, 212.

³⁵⁵ Византијско право није изричито предвиђало овакву обавезу, али је према новели цара Алексија Комнина свако ко би пријавио постојање заоставштине без наследника као награду добијао 1/10 њене вредности. Z. v. Lingenthal, *Geschichte*, 115.

³⁵⁶ Д. Николић, А. Ђорђевић, *Законски текстови старог и средњег века*, 142.

³⁵⁷ С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског*, 182.

³⁵⁸ Тако Винодолски статут у чл. 33. предвиђа да лице које држи ошасну ствар која по сили закона има припасти двору мора платити кнезу седмоструки приход од те ствари за сваку годину њеног држања, кумулативно са фиксном новчаном казном од 40 солида, такође за сваку годину. Д. Николић, А. Ђорђевић, *Законски текстови старог и средњег века*, 140.

оставини“ (*hereditas jacens*), старом институту римског наследног права.³⁵⁹ Т. Тарановски је мишљења да законодавац у чл. 41. ДЗ одваја природне наследнике од осталих законитих наследника. Природни, „кућевни“ наследници, у које он поред деце убраја и унуке, преузимали су баштину непосредно по смрти оставиоца, јер скоро редовно живели са њим под истим кровом. У таквом случају, баштина није постајала пуста, а континуитет права на баштину оставиоца и његових наследника био је непрекинут. Побочни сродници, међутим, по правилу нису делили заједницу живота са оставиоцем. Они су наслеђивали посредно, јер нису били у могућности да преузму баштину у тренутку смрти *de cuius-a*.³⁶⁰ У томе је и највећа сличност српске пуне баштине и римске лежеће заоставштине. Римско право је познавало нужне наследнике (*necessarii heredes*), у које су спадали нееманципована деца оставиоца и жена из *manus* брака, и *voluntarii heredes* („добровољни“, одн „туђи“, „страни“ наследници – *extranei heredes*).³⁶¹ Нужни наследници, називани још и „наследници укућани“ (*domesticii heredes*), постајали су наследници у моменту смрти оставиоца, аутоматски (*ipso iure*) и без консултовања њихове воље. Код оваквог наслеђивања, лежећа заоставштина се није јављала. С друге стране, добровољни наследници имали су могућност да се изјасне да ли желе да приме наслеђе, па би постајали наследници тек у тренутку давања изјаве о прихватању наслеђа. Заоставштина је била лежећа од момента оставиоцеве смрти до момента прихватања наслеђа од стране добровољних наследника.³⁶²

По свој прилици, и у Византији су деца била одвојена и посебно истицана у односу на остале наследнике, одакле је ова пракса и преузета у српско право.³⁶³ Директни потомци

³⁵⁹ М. Dolenc, *Dušanov Zakonik*, 118. „Лежећа оставина“ је назив за заоставштину умрлога лица до тренутка док се наследници (позвани тестаментом или законом) не изјасне да ли се прихватају наслеђа (*aditio hereditatis*). Мада је била без титулара, имовина умрлог се третирао као самостални субјект права. Могла се увећавати или смањивати (доспелом закупнином, убраним плодовима, протеком рока за одржај), а уколико је неко оштети или физички узурпира, наследници су могли деликтним тужбама гонити лица која су повредила њихове интересе. Неовлашћено запоседање ствари из лежеће оставине санкционисано је касније као посебно кривично дело (*crimen expillatae hereditatis*). Ж. Бујуклић, *Римско приватно право*, Београд, 302.

³⁶⁰ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 120.

³⁶¹ У Византији је под утицајем обичаја и судске праксе такође уважавана разлика између наследника у ужем смислу – деца која су у моменту делације живела са оставиоцем и еманциповане деца без обзира на пол, која су закључењем брака изашла из породичног дома и добила део имовине на име мираза или предбрачног дара (*exoproikoi*). А. Laiou, *Family Structure and the Transmission of Property*, 66.

³⁶² Према другом схватању, које полази од претпоставке да је породица, а не појединац, била носилац права својине на баштини, потомци оставиоца ни не представљају наследнике у правом смислу. Они се још за живота оца (или другог претка) сматрају сувласницима на баштинским добрима, па им наследничко својство није ни нужно да добију имовину коју заправо већ имају, „којом је отац њихов за живота својега управљао као старешина и претставник породични...“. М. Миловановић, *Наследно право у старом праву српском*, 200.

³⁶³ Током целог XIV века византијски цареви су издавали хрисовуље којима је пронијарско власништво претварано у наследну својину, при чему је једна од незаобилазних одредаба била да је даривани властан стечена добра предати деци и наследницима (понекад „законитим наследницима“). Г. Острогорски, *Пронија*, 75-86. Примера ради, хрисовуљом из 1361. године цар Симеон Урош даровао је властелину Јовану Цафи Урсину Дуки одређена добра, „да им господари и влада према потпуном своме праву наслеђа, својине и

властелина стицали су наследничко својство у моменту делације, и никаква се наследничка изјава од њих није тражила.³⁶⁴ Њима није било потребно формално признање права на баштину како би након оставиоачеве смрти ступили у посед исте, јер су још за његовог живота практично сматрани за сувласнике.³⁶⁵ Међутим, у случају када је властелин имао само побочне сроднике, пуко сазнање о њиховом постојању није било довољно за стицање наследничког својства. Они би наследницима постајали у тренутку када се наслеђа на несумњив начин прихвате. Уколико се пође од претпоставке да није било оставинског поступка, то се најчешће дешавало одласком наследника на властелинство преминулог, слањем чиновника који би у његово име управљао заоставштином или опуномоћењем чиновника преминулог властелина да у име наследника преузме управу над властелинством. Ако би се прихватило наше становиште о обавезном оставинском поступку, пре напред наведених фактичких радњи било је неопходно да позвани на наслеђе дају позитивну наследничку изјаву пред органом поступка – судом или кефалијом.

Без обзира на врсту сродства са оставиоцем, наследник је по правилу од владара накнадно тражио да потврди његова баштинска права. Владар је то чинио повељом, која је у том случају била акт декларативног карактера и није утицала на наследничко својство, будући да се оно заснивало на самом закону, којем је и владар био дужан да се покорави.³⁶⁶

Баштина за коју дефинитивно није било законског наследника називала се одумртна.³⁶⁷ Коначна судбина одумртне баштине искључиво је зависила од воље владоаца.

власништва, и он сам и деца која ће му се родити *и наследници...*“ . А. Соловјев; В. Мошин, *Грчке повеље српских владара: Издање текстова, превод и коментар*, СКА, Београд 1936, 237. (у даљем тексту: *Грчке повеље српских владара*) И старо словенско право познавало је ову разлику. Тако су се у старом пољском и чешком праву деца-наследници означавали као *blizhy*, а остали као *przyrodzeni, przyaciele*, а у руском праву (уговор Олега са Византијом) разликовали су се „свои“ и „ближници“. W.A. Maciejowski, *Slavische Rechtsgeschichte, I Theil*, 205.

³⁶⁴ За Римљане је било незамисливо да се „кућни“ наследници не прихвате наслеђа, јер се тиме, осим очувања заједничке имовине, доводило у питање поштовање предака и одржавање породичног култа. У средњем веку баштина је поред грба била саставни део идентитета племићке породице. Многе племићке куће, нарочито у словенским земљама, изводиле су породично презиме из назива своје баштине или топонима садржаних у њему (нпр. кућа Потоцких у Пољској).

³⁶⁵ W. Namyslowski, *Zarys serbskiego prawa majatkowego w wiekach srednich*, Lwow 1925, 41.

³⁶⁶ Због опште несигурности која је владала у средњем веку није се много полагало на апстрактну снагу закона, већ се, кад год су то околности допуштале, тежило конкретизацији одређених гаранција путем појединачних правних аката, у првом реду владалачких повеља. Т. Тарановски, *Историја српског права*, 616. И деца оставиоца, као примарни и нужни наследници чија се права на заоставштину нису доводила у питање, тражила су потврду својих баштинских права од владара, што се понављало из генерације у генерацију. Адекватан пример такве праксе је стара властeosка породица Драгосалића. По заповести кнеза Лазара, његов властелин Обрад Драгосалић сазидао је на својој баштини цркву Ваведена у Ибру и приложио јој село Кукањ са засеоцима, *баштину своју и оца његова и деда*. Том приликом Обрад је кнезу дао на увид хрисовуље ранијих српских владара којима је потврђена баштина *његовим родитељима и прародитељима*. С. Новаковић, *Законски споменици, 775-776*; Р. Михаљчић, *О старом српском праву*, 67.

³⁶⁷ Израз „одумрти“ најпре се јавио у старом чешком праву, где је означавао право владоаца да присвоји баштину уколико није било законских наследника. А. Јовановић, *Историјски развитак српске задруге*, 34.

Он ју је могао дати другом феудалцу у баштину или промију, али је у време Царства такву баштину (или макар један њен део) најчешће даривао Цркви. Одговарајући пример је већ помињана „одумртна“ воденица Крајимира, коју је цар Душан у лесновској хрисовуљи приложио манастиру Св. Архангела.³⁶⁸ Сматрамо да, уколико се одумртна заоставштина већ вратила у руке владара, а наследник се појавио накнадно, исти није имао права тражити да му се баштина преда по основу наслеђа. Ово се посредно може закључити из садржине чл. 117. Законика, који предвиђа да је прелазак у царев домен баштина које су запустеле услед „размирија“ коначан и неопозив.³⁶⁹

Упечатљиво је да се преци оставиоца у Законнику не помињу као наследници.³⁷⁰ Међутим, то не значи да у Српском царству није било наслеђивања по усходној линији. Погодан пример среће се у Арханђеловској хрисовуљи: „И с милостију и хотенијем царства ми приложи мати Братослаља село баштино Плочицу с међами и правинами села тога за гроб Братослаља“.³⁷¹ Можемо претпоставити да је Братослаљ био ситни властелин који је као баштину, између осталог, држао село Плочицу. Како је преминуо без потомака, браће и сестара, баштину је наследила његова мајка, која је приложила поменуто село манастиру „за душу“ свог сина.

Будући да Законик не регулише такву ситуацију, намеће се питање на који начин се заоставштина расподељује онда када на њу истовремено конкуришу отац и рођена браћа

³⁶⁸ А. Јовановић је чак мишљења да је одумртна баштина директно постајала власништво цркве, по канонској одредби која предвиђа да „аште вас род умрет, и место останет – ниви и лоза, да јест цркви“. А. Јовановић, *Историјски развитак српске задруге*, 34. Међутим, из доступне дипломатичке грађе несумњиво се може утврдити да се одумртна заоставштина без изузетка враћала владару, док су цркве и манастири доцније на истој стицали право својине на деривативан начин, и то најчешће даривањем од стране владоца. Да владари нису увек уступали одумртну баштину Цркви сведочи пример из суседне Босне, чији је краљ Дабиша 1395. године уступио кћери Стани село Велијаке у Хуму, јер је "одумрто од Ђурђа (Јурја) Радивојевића". С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 74.

³⁶⁹ „Што јест кому прешло у цареву земљу, или из града или из жупе које, до пријетија господина цара, догде нест било цареву, но је било инога господара, от тога-зи времена што јест човек или ина правда, да се не иште.“ Д. Николић, А. Ђорђевић, *Законски текстови старог и средњег века*, 162. У питању је још једна одредба Законика којом је санкционисано фактичко стање. Наиме, услед српских освајања и грађанског рата у Византији, поједине јужне области које су ушле у састав Царства, биле су тешко погођене. Многи поседи су из различитих разлога остали празни и напуштени. Цитирана одредба легализовала је окупацију таквих имања од стране централне власти.

³⁷⁰ У средњем веку, а нарочито код Словена деца су по правилу живела у имовинској заједници са родитељима и стицала су значајнију имовину тек наслеђивањем родитељске заоставштине.. Уколико би преминула пре својих родитеља, по правилу не би ни било имовинских добара које би родитељи могли наследити. М. Миловановић, *Наследно право у старом праву српском*, 206-207. Изостављање родитеља из круга законских наследника у Душановом законнику јесте још једна у низу сличности са пољским средњовековним правом. Штавише, Вислицки статут је отишао и корак даље – ускратио је родитељима право наслеђивања, које су раније уживали. W.A. Maciejowski, *Slavische Rechtsgeschichte, I Theil*, 262. И у западној Европи је дуго било недопуштено да преминулог вазала наследи отац, јер земљишни посед оптерећен војном обавезом „није могао без парадоксалности прећи са младића на старца“. М. Bloch, *Feudalno društvo*, 241.

³⁷¹ С. Новаковић, *Законски споменици*, 696.

оставиоца? Б. Петрановић истиче како је заоставштина у недостатку деце одмах прелазила на „побочну лозу“, из чега би се могао извести закључак да је исти мишљења како су пунородна браћа и сестре имали предност над прецима оставиоца.³⁷² Насупрот томе, А. Јовановић напомиње како су након потомака на наслеђе позивани *отац и рођена браћа*, а потом мати са кћерима.³⁷³ У својој капиталној расправи о развоју српске задруге, исти аутор још одређеније наводи да бездетног оставиоца наслеђују отац и рођена браћа *по реду*, а потом мајка и сестре *на једнаке делове*.³⁷⁴ Ову своју тврдњу он изводи из редоследа наслеђивања одређеног од стране војводе Степана Вукчића Косаче, а у погледу извесне суме златног и сребрног новца и вредних покретнина депонованих у Дубровнику, које је војвода такође наследио, од свог стрица Сандаља Хранића.³⁷⁵

По нашем мишљењу, у разрешење ове дилеме требало би поћи од два важна начела српског обичајног права – принципа јединства породице и породичне имовине и правила које сам А. Јовановић цитира, према коме „наслеђе прелази на сроднике по роду и колону како ближња крв подаје“.³⁷⁶ Носиоцем права својине на баштинским добрима се у српским крајевима у ово време још увек претежно сматрала породица. Поред тога, будући да се близина сродства мерила коленима, отац и браћа су били подједнако блиски оставиоцу, с обзиром да су припадали истом колону. Из ових разлога сматрамо да су у изузетно реткој, готово хипотетичкој ситуацији када у инокосној властеоској породици на наслеђе конкуришу отац и рођена браћа оставиоца, наведени сродници наслеђивали на једнаке делове.³⁷⁷

Такође, Законик као могућег законског наследника не предвиђа ни преживелог

³⁷² Б. Петрановић, *О праву наслеђства код Срба на основу правног обичаја и писаних споменика*, 15.

³⁷³ А. Јовановић, *Прилог нашем старом наследном праву*, 305.

³⁷⁴ А. Јовановић, *Историјски развитак српске задруге*, 37.

³⁷⁵ Према наредби војводе Степана, предметни депозит имао је припасти на једнаке делове његовим малолетним синовима, кнежевима Владиславу и Влатку, а сваки од њих двојице могао је преузети свој део након што би навршио 14 година живота. Уколико би се десило да један од њих умре пре тог узраста, његова половина прирастала је делу другог брата. Међутим, ако обојица умру пре наведеног доба, или један од њих или обојица премину након навршених 14 година, а оставу пре тога нису подигли, она је, у целини или једна њена половина, припадала њиховом оцу, војводи Степану. Ако војвода не би био у животу, предметна добра требало је да припадну његовим синовима, односно њихом потомству, без ближе напомене да ли је реч само о потомцима мушког пола. У недостатку синова и њихових сродника у правој нисходној линији, остава је следовала војводиној супрузи Јелени и његовим кћеркама, а уколико ни њих не би било – „четирима кућама племена господина Степана и њих останку по мушком колону“. F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, 394-395.

³⁷⁶ А. Јовановић, *Прилог нашем старом наследном праву*, 306.

³⁷⁷ Уосталом, такво решење било је предвиђено и реципираним византијским правом. Напред изложена наредба херцега Степана не предвиђа апсолутно првенство оца у односу на брата оставиоца, штавише, уколико потенцијални оставилац премине у доби до 14. година, његов преживели брат у потпуности искључује оца.

брачног друга.³⁷⁸ Међутим, погрешно би било закључити да обудовели супружник властеоског порекла није уживао наследна права, нарочито уколико није било деце или су она била малодобна. Тако је након смрти кесара Прељуба, Душановог управитеља Тесалије, цар Урош повељом из 1357. године потврдио Прељубовој удовици, кесариси Ирени и њеном сину Томи права на баштину у близини Прилепа, при чему се кесариса у два наврата помиње на првом месту, испред свог (и Прељубовог) сина.³⁷⁹

За расветљавање проблема међусобног наслеђивања супружника у овом периоду може послужити и повеља краља Милутина манастиру Св. Ђорђа у Скопљу, где се међу поклонима учињеним адресату наводи: „И Драгослав казнац даде от тастнине си виноградиште Маврово у Бутели“.³⁸⁰ Т. Тарановски овај чин наводи као пример располагања имањем од стране појединца без икаквог учешћа или пристанка других чланова породице.³⁸¹ С обзиром да се означава као „тастнина“, предметни виноград је супруга казнаца Драгослава добила на име мираза. Како је она, по свему судећи, преминула без потомака који би мираз наследили и сродника којима би, у недостатку потомака, исти био враћен, мираз је припао Драгославу као преживелом брачном другу. То је једини „сценарио“ у коме би он, без изричитог пристанка супруге или даваоца мираза, могао да располаже миразним добрима на описани начин.

4.1.3. Члан 48.

Члан 48. Законика у Призренском препису гласи овако: „Када умре властелин, коњ добри и оружије да се даје цару, а свита велика бисерна и злати појас да има син му и да му цар не узме; ако ли не уз-има сина, на има даштер, да јест тем-зи вољна дашти и продати или одати свободно“.³⁸² Цитирани члан регулише наслеђивање тачно одређених покретних ствари велике (и реалне и симболичке) вредности и главних спољашњих обележја властеоског достојанства – коња племените пасмине, оружја, раскошног огртача опточеног

³⁷⁸ Према речима М. Блока, у феудално доба жена је тек упола припадала мужевљевом роду, где ју је судбина можда увела за сасвим кратко време. „Ћутите“, сурово је одбрусио Гарин од Лорене удовици свог убијеног брата, која је плакала и јадиковала над његовим телом, „вас ће опет одвести какав племенити витез...на мени је, да останем у дубокој жалости“. М. Bloch, *Feudalno društvo*, 169.

³⁷⁹ С. Новаковић, *Законски споменици*, 313-314.

³⁸⁰ Исто, 592.

³⁸¹ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 592.

³⁸² С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског*. 176. Цитирани члан се, са незнатним разликама, среће и у Атонском и Бистричком препису, док га у нешто другачијем облику, али са непромењеном суштином садрже и Раванички, Раковачки и Софијски препис. Исто, 42-43.

бисерима и златног појаса.³⁸³

Низу властеостих привилегија законодавац додаје и право потомака на велику „свиту“ опточену бисерима³⁸⁴ и златни појас умрлога, као неку врсту неформалних властеоских инсигнија. Наиме, владар је властелу редовно даривао златним појасевима које су израђивали његови златари.³⁸⁵ Свиту и појас имао је наследити син умрлог властелина, а уколико њега не би било, кћер. Пре доношења Законика ове ствари су се, сасвим извесно, по смрти властелина враћале владару, попут бојног коња и оружја.³⁸⁶ То се да закључити самим језичким тумачењем одредбе чл. 48, која изричито забрањује владару да присвоји свиту и појас преминулог („да му цар не узме“). Сматрамо да није основано тврђење А. Соловјева да је ово право било новина само за кћери, док су га синови уживали и пре³⁸⁷, с обзиром да Законик забрањује цару да свиту и појас узме управо сину. Таква забрана била би излишна да је право сина на поменуте ствари било неспорно у време доношења Законика.³⁸⁸

Будући да се побочни сродници не помињу као могући наследници предметних ствари, које очигледно нису потпадале под општи режим наслеђивања баштине из чл. 41, са приличном сигурношћу се да претпоставити да су оне припадале владару уколико *desi jus* није имао потомака. Зашто је право наслеђивања свите и појаса остало ограничено само на

³⁸³ Ђ. Бубало, *Душанов Законик*, Београд 2010, 166.

³⁸⁴ Свитом се уопштено називала одећа високог племства, док се конкретном случају мисли на огртач, тзв. кавад или контуш, који се копчао спреда и био опшивен траком целом дужином. Исто.

³⁸⁵ А. Соловјев, *Једна српска жупа за време царства*, Гласник Скопског научног друштва, III, Скопље 1928, 36.

³⁸⁶ Иако на први поглед не изгледа тако, у питању је био велики уступак властели. Поред јаке симболике и несумњиве афекционе вредности које су ове ствари имале за властелинску децу, радило се о правим драгоценостима. Отмене властеоске хаљине и кафтани од свиле могле су вредети читаво богатство, а златни појасеви су били толико цењени, да су их дубровачки трговци радо примали као залогу за позамашне зајмове које су давали српским великашима. Ово последње је било толико узело маха да је уговором између Српског царства и Дубровника од 20. септембра 1349. предвиђено да се од тог датума има укинати свако узимање залога Дубровчана од Душанових поданика. Ако је залога већ узета, морала је да се поврати, а ако је предата у треће руке, та продаја не важи. Међутим, колико је у пракси дужнику било тешко да откупи своју залогу, види се из Душановог писма у Дубровник 30. марта 1352, у коме се сам цар заузима да се кнезу Вратку врати његов појас заложен за 118 перпера код Марина Бунића. А. Соловјев, *Историја словенских права*, 433.

³⁸⁷ Исто, 444.

³⁸⁸ Док А. Соловјев овај уступак властели посматра као последицу утицаја страних правних схватања –учења римског права о перфектности сваког поклона (осим случајева опозивања тачно опредељених у закону), склонији смо да верујемо да је исти пре узрокован околностима фактичке природе, у првом реду порастом властеоске моћи и утицаја. Да је властела и те како била заинтересована за наследноправне одредбе Законика и да је у том смислу вршила одређени утицај на законодавца мисли и сам А. Соловјев, када каже како је могуће да је Душан увео ромејски наследни ред на тражење властеле. А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354. године*, 207. Нарочито назначење да владару не припада неки део заоставштине племића по правилу значи да је пре доношења дотичног прописа важило супротно. То не мора представљати искључиво револуционарну промену, већ може бити и нова етапа једног поступног, континуираног процеса. Тако је један од корака у прерастању владареве дружине у племићки сталез у Кијевској Русији представљао члан 91. Шире Правде, који прописује да заоставштина бојара и дружиника *не иде кнезу* ако преминули нема синова, већ да ће је наследити кћери преминулог. Д. Николић, *Древноруско словенско право*, 221.

потомке оставиоца, лако је објаснити. Уступањем ових инсигнија властеоској деци, њима се није преносило само пуко право својине, већ и потврда племићког достојанства. Са друге стране, побочни сродници су своје племићко достојанство и титулу деривирали од сопствених предака у правој линији, па није било потребе да се на њих прошири право наслеђивања ових властеоских знамења.

По смрти властелина, одређене ствари – коњ и оружје, изузимали су се из оставинске масе и предавали владару. Под овим свакако треба подразумевати бојног коња (отуда „коњ добри“) и лично наоружање властелина. С. Новаковић је у поменутом чину видео знак потчињености владару, као врховном господару.³⁸⁹ Према Т. Тарановском, ова одредба указује на дружиничко порекло српске властеле. Наиме, у раном средњем веку војна моћ владара почивала је на дружини, скупини пратилаца коју је владар сам окупљао, на оружавао и издржавао.³⁹⁰ Владарев двор није био ништа више од обичне дрвене куће окружене војним логором дружиника. Тек касније се усталила пракса да владар дружинику даје земљу која би га издржавала и опремала за рат, и то најпре само на коришћење. Прошли су векови пре него што се племство настало из дружине изборило за право својине на додељеном поседу. Враћање коња и оружја владару био је траг и преживљај древних дружинских односа – остатак некадашњег владаревог права да наслеђује заоставштину својих дружиника.³⁹¹ По И. Божићу, чин предаје коња и оружја преминулог властелина није био ништа друго до давање које се на феудалном Западу називало *relevium*, и у периоду развијеног феудализма представљало неку врсту наследне таксе. Да би преузели очев феуд, синови су сениору морали предати очевог коња и ратну опрему, или њихов еквивалент у новцу.³⁹² Независно од порекла овог обичаја, ваља напоменути да је реч о чину снажне симболике и доказу политичке далековидости српских средњовековних владара.³⁹³ Полагањем права на симболички највредније личне ствари умрлог властелина, владар је стално подсећао властелу, и ону најкрупнију, одакле извире њена моћ и ко је врховни господар земље. Наследник је имао обавезу да предметне ствари преда владару, а то се вероватно одиграло тако што је наследник одлазио на двор и предавао коња и оружје уз изјаве покорности и верности владару, молећи га притом за издавање баштинске повеље.

³⁸⁹ С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског*, 176.

³⁹⁰ А. Соловјев наглашава да нема сумње да је владар у прво време давао коње припадницима своје дружине. А. Соловјев, *Једна српска жупа за време царства*, 29.

³⁹¹ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 76.

³⁹² И. Божић, *Коњ добри и оружје – уз чл. 48. Душановог законика*, Зборник Матице српске за друштвене науке, 13-14, Нови Сад 1952, 88.

³⁹³ У правима осталих словенских земаља средњег века није било познато правило по коме би један део заоставштине преминулог који је оставио директне потомке припао владару. W.A. Maciejowski, *Slavische Rechtsgeschichte, I Theil*, 270.

Да су ствари којима се бави чл. 48. заиста заузимале посебно место доказује сведочење архиепископа Данила о дежевском сабору и Драгутиновом уступању престола Милутину. Приповеда се како је Драгутин Милутину, уз многе друге лепе поклоне, поклонио и скупоцене златом ткане хаљине, коња и "оружије што га је сам на себи носио".³⁹⁴ Како наводи Ј. Ковачевић, на великом броју портрета властеле, по правилу ктитора, уочљиви су појасеви од злата.³⁹⁵ И у епској песми „Диоба Јакшића“ браћа су се завадила око тога коме ће припасти очеви бојни коњ и соко, као знаци старешинства („Дмитар иште коња, старјешинство, врана коња и сива сокола...“). У којој мери је одежа била важан део заоставштине племства широм феудалне Европе, сликовито говори пример из Француске – препирка Жоенвила и професора Робера де Сорбона пред краљем Лујем IX Светим: „Треба Вас кудити јер сте обучени кићеније од краља, јер се облачите у фино крзно и светли гримиз, што краљ не чини. – Магистре Робере, да прости Ваша милост, не треба ме кудити што се облачим у гримиз и крзно, *јер су ми то одело оставили отац и мати*. Вас треба кудити, јер сте Ви син сељака и сељанке, а носите богатију тканину од мене“.³⁹⁶

4.1.4. Посебно о наследноправном статусу побочних сродника

Питање које захтева нарочиту пажњу и посебан приступ у проучавању јесте проблем генезе наследног права Душановог законика. Чија правна схватања су утицала на формирање одредаба садржаних у чл. 41. и 48, који међусобно стоје у органској вези?

Ограничење наследних права побочних сродника осмим степеном сродства не може бити резултат утицаја старе словенске правне традиције. Словенско обичајно право, настало на темељима родовског друштва, као сопственике, а самим тим и наследнике одређене имовине посматрало је све припаднике рода. Заоставштину је могао наследити и најдаљи припадник оставиочевог рода, а уколико је оставилац био последњи његов изданак, наслеђивало је племе. Дакле, ограничење какво срећемо у чл. 41. ДЗ у супротности је са духом словенског права, прожетим колективистичким схватањима. Са друге стране,

³⁹⁴ С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског*, 176. Чињница да је краљ Драгутин свом брату, поред коња и наоружања, предао и одело, говори у прилог напред изнетој тези да су се пре доношења Законика свита и појас у сваком случају враћали владару, па и када је преминули имао мушких потомака.

³⁹⁵ „Севастократор Калојан у Бојани 1259, Урошиц у Ариљу, крај XIII и почетак XIV века, жупан Брајан у Карану, 1332-1337; деспот Оливер у Леснову, 1346-1349; сви мушки ликови у Псачи: Влатко, Паскач и син Влатков, 1366-1371; ћесар Новак и син му Амирал у Малом Граду на Преспи, 1369; Остоја Рајаковић у св. Клименту, 1379; жупан Прибац и синови, као и протовестијар Константин у Добруну, око 1383; Оливер, Богдан, Братан и Константин у Велућу, крај XIV века...“ Ј. Ковачевић, *Чл. 48. Душановог законика и инсигније*, *Историјски часопис*, књ. III, Београд 1952, 468.

³⁹⁶ Ж. ле Гоф, *Средњовековна цивилизација Западне Европе*, 441.

ограничења наследних права сродника даљег степена сродства нису била ретка у Византији, што ће бити предмет детаљне анализе у одељку о наслеђивању у „грчким земљама“. Међутим, када су увођени у византијски правни систем, поменути лимити су се увек тицали дела заоставштине који могу наследити даљи сродници, а не потпуног ускраћивања даљим степенима сродства да наследе *ab intestato*. Осим тога, ова ограничења су по правилу увођена актима обавезујуће правне снаге – законским зборницима и царским новелама. За разлику од тога, ограничење наследних права до тачно одређеног степена сродства није садржано ни у једном византијском правном документу који је имао карактер и снагу закона. Како сликовито истиче З. ф. Лингентал, „идеја о ограничењу сродничког наслеђивања само је понекад лебдела пред византијским правницима“.³⁹⁷

Ограничење права законског наслеђивања одређеним степеном сродства са оставиоцем је плод праксе виших византијских судских инстанци или, слободније речено, византијског прецедентног права. Такво ограничење наследних права побочних сродника први пут се среће у *Peiri*, колекцији фрагмената из пресуда и правних мишљења, састављеној у Константинопољу између 1040. и 1050. године.³⁹⁸

У *Peiri* се осми степен сродства у контексту наслеђивања *ab intestato* помиње на три места (XLVIII, 6; XLIX, 30; LIV, 9), на којима се наглашава да сродници овог степена имају право законског наслеђивања.³⁹⁹ Одредбе XLVIII, 6. и LIV, 9. изричито предвиђају да сродници осмог степена, уколико се не одрекну наслеђа, наслеђују *ab intestato* свој наследни део у складу са законом.⁴⁰⁰ Израз „у складу са законом“ може се разумети као позивање на законско ограничење у погледу дела заоставштине који побочни сродник може да наследи, а који је у време састављања *Peire* износио 1/3. Одредба XLIX, 30. прописује да „закон штити“ наследна права сродника осмог степена (трећебратучеда).⁴⁰¹ Дакле, *Peira* не предвиђа стриктно да је осми степен уједно и последњи када је реч о праву на законско наслеђивање. Међутим, како се на три места трећебратучедима јемчи наследно право, тумачењем *a contrario* може се наслутити да даљим степенима сродства оно није било

³⁹⁷ Z. v. Lingenthal, *Geschichte*, 146.

³⁹⁸ Редактор овог зборника је непознати судија, који је сакупио правна мишљења и извештаје о пресудама (нижих судова), састављене и коришћене од знаменитог правника Евстатија Ромаиоса, председавајућег царског суда. Намена зборника била је да помогне млађим судијама виших инстанци да адекватно образложе одлуке којима се важеће право прилагођавало променљивим друштвеним односима и околностима. S. Troianos, *Die Quellen des byzantinischen Rechts*, Berlin/Boston 2017, 240.

³⁹⁹ Z. v. Lingenthal, *Geschichte*, 146.

⁴⁰⁰ A. d'Emilia, *L'applicazione pratica del diritto ereditario bizantino secondo la c.d. 'Peira d'Eustazio Romano'*, *Rivista di studi bizantini e neo ellenici*, XIV, Roma 1967, 77.

⁴⁰¹ Z. v. Lingenthal, *Jus graeco-romanum, Pars I, Practica ex actis Eustahii Romani*, Leipzig 1856, 235.

гарантовано.⁴⁰² Пошто сродници даљи од осмог степена никада нису били искључени неким званичним, законским прописом, мишљења смо да је такво решење створено у византијском неписаном, обичајном праву.⁴⁰³ Оно није дошло као резултат неког револуционарног заокрета у судској пракси. Напротив, очигледно је да су византијски судови кроз дужи временски период настојали да, у циљу правне сигурности, изграде уједначену праксу наспрам обичаја који се колебао између седмог и осмог степена као последњег.⁴⁰⁴

Наведеном тумачењу иде у прилог и формулација одговарајуће одредбе у Хексабиблосу (V, 8, 17.), коју због значаја за наш предмет наводимо *in extenso*: „Чак и рођак осмог степена, у одсуству ближних сродника, позива се на наслеђивање према закону који каже: „Чак и ако рођак осмог степена не наслеђује, има правну заштиту према закону“.⁴⁰⁵ Мишљења смо да су редактори Душановог законика идеју о ограничавању законског наслеђивања осмим степеном сродства преузели управно из Хексабиблоса, приватне компилације која им је била јако добро позната.⁴⁰⁶ С обзиром на садржину цитираних одредаба Peire и Хексабиблоса, држимо да се са приличном сигурношћу може дати одговор на питање које је у науци поставио још С. Троицки⁴⁰⁷, наиме, да ли се израз „до третијега братучеда“ има разумети укључно или искључно у односу на осми степен сродства. Поменути израз треба тумачити *inclusive*, тј. тако да је треће братучедо последњи степен сродства који се позива да наследи властеоску баштину.⁴⁰⁸

Ваља напоменути да се Синтагма Матије Властара на више места служи изразом

⁴⁰² Нарочито је занимљив случај изложен у Peiri, XLIX, 30, о расправљању заоставшите жене која је преминула без завештања и деце, оставивши само двојицу рођака осмог степена сродства, од којих је један био њен супруг. Према одлуци суда, овај последњи је оставиљу требало да наследи у својству побочног сродника, а не као преживели брачни друг. Наиме, уколико би за наслеђе конкурисао у својству супружника, дакле из последњег наследног реда, био би у потпуности искључен од стране другог рођака осмог степена сродства. A. d'Emilia, *L'applicazione pratica del diritto ereditario bizantino secondo la c.d. 'Peira d'Eustazio Romano*, 76-77.

⁴⁰³ А. Соловјев, *Историја словенских права*, 444; Т. Тарановски, *Историја српског права*, 665. Чини се да је реч о једном од оних ретких обичајних правила у Византији која су стекла ранг *nomosa*. Оно није било у супротности ни са једним законом, напротив, може се рећи да је његов настанак „подстакнут законом“ (Peira, XVI, 12), тј. новелама о ограничавању наследних права побочних сродника у погледу припадајућег дела заоставштине, које се у континуитету доносе још од цара Лава VI. Осим тога, византијски судови су га очигледно сматрали *разумним*, што је, поред сагласности са законом, био неопходан услов да један обичај у Византији стекне обавезујућу снагу. Д. Симон, *Закон и обичај у Византији*, 147.

⁴⁰⁴ Схватања о томе до ког степена сродства се тачно протеже род (*genos*) такође су лавирала између седмог и осмог степена. N. Leidholm, *Elite Byzantine Kinship ca. 950-1204*, Leeds 2019, 103.

⁴⁰⁵ С. Нарменопули, *Manuale legum sive Hexabiblos cum appendicibus et legibus agrarius*, Leipzig 1851, 629-630.

⁴⁰⁶ На такав закључак, између осталог, упућује и кратка временска дистанца од настанка Арменопулосовог Шестокњижја до доношења првог дела Законика. Коначна верзија Хексабиблоса угледала је светлост дана свега четири до пет година пре сабора у Скопљу, негде у периоду од септембра 1344. до августа 1345. године. S. Troianos, *Die Quellen des byzantinischen Rechts*, 317.

⁴⁰⁷ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 665.

⁴⁰⁸ Један од највећих ауторитета у савременој византологији, А. Laiou, наводи да су право законског наслеђивања у Византији уживали сродници закључно са седмим степеном сродства, али се притом нажалост не позива ни на један извор. А. Laiou, *Family Structure and The Transmission of Property*, 52.

„трећебратучедо“, али ниједном у контексту законског наслеђивања. Тако се у гл. В-8 само констатује да трећи братучеди чине осми степен сродства⁴⁰⁹, док се на другом месту у истој глави наводи да је у осмом степену крвног сродства брак допуштен, те да није забрањено узети за жену трећу братучеду или унуку другобратучеда.⁴¹⁰ Цитиране одредбе су без измена преузете у састав гл. В-2 Скраћене Синтагме.⁴¹¹

Ако се изузме Душанов законик, први законски пропис из византијског правног круга који предвиђа да колатерали могу наслеђивати до осмог степена сродства је тек Влашки Законик.⁴¹² Међутим, у њему се осми степен изгледа узима искључно, па је последњи степен сродства који има право наслеђивања заправо седми. Како наводи З. фон Лингентал, његове наследноправне одредбе обилују специфичностима и одступањима од римско-византијског права⁴¹³, који једним делом потичу из влашког обичајног права, делом подсећају на решења из Еклоге, а делимично представљају резултат погрешног тумачења византијског права.⁴¹⁴ Исти аутор је очигледно мишљења да ограничење наследних права до осмог степена *exclusive* у Влашком законнику има узрок у погрешној интерпретацији византијских решења. Међутим, он оставља отвореним питање да ли су погрешно истумачене цитиране наследноправне одредбама Peire и Хексабиблоса или правила о сродству као брачној сметњи.⁴¹⁵

Још једно од отворених питања у науци јесте да ли су наследна права побочних сродника новина уведена Душановим закоником. Т. Тарановски, полазећи од стилизације чл. 41, тврди да су постојала два стадијума у развоју наслеђивања властеоских баштина, и то претходни, када се наслеђивање ограничавало само на кућу *de cuius-a*, и потоњи, када се оно проширило и на побочне сроднике. Отуда, он изводи закључак да је „проширивање наслеђивања на побочне сроднике дошло тек у Законнику, или за мало време пре Законика“.⁴¹⁶ На истом становишту је и А. Соловјев, када тврди: „То је проширење било у корист феудалног сталежа и поклопило се са остацима гентилног уређења, по коме су

⁴⁰⁹ М. Властар, *Синтагма*, 93.

⁴¹⁰ Исто, 95.

⁴¹¹ Т. Флоринский, *Памятники законодательной деятельности Душана, царя сербов и греков*, Киев 1888, 122, 125.

⁴¹² Од словенских земаља изван византијског комонвелта, наслеђивање до осмог степена било је признато побочним сродницима магната и шљахтича у Пољској у XVI веку. Пре тога, они су могли наслеђивати само до четвртог степена сродства. J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia państwa i prawa polskiego*, Warszawa 1976, 133.

⁴¹³ Између осталог, наслеђивање искључиво по мушкој линији.

⁴¹⁴ Z. v. Lingenthal, *Geschichte*, 144.

⁴¹⁵ Исто.

⁴¹⁶ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 664.

чланови братства полагали право на баштину осталу после братственика“.⁴¹⁷ Међутим, управо цитирајући ову мисао А. Соловјева, Н. Кршљанин с правом позива на опрез, наводећи да је „могао постојати и други начин осим ромејског права на који је наслеђивање побочних сродника могло ући у српски правни систем, што значи да је могло ући и у време раније од Душановог“.⁴¹⁸

Сматрамо да се на питање да ли је наслеђивање побочних сродника до осмог степена представљало проширење или ограничење дотадашњих права српске властеле не може дати јединствен одговор. За решавање ове загонетке од пресудног би значаја било утврђивање порекла властеле на српском етничком простору у средњем веку, што је изазов који у сваком погледу превазилази оквире овог рада.⁴¹⁹ Из тог разлога ослонићемо се на помоћни, али по нашем мишљењу ништа мање поуздани критеријум, а то је породична организација властеоског сталежа у земљама старе српске краљевине.

У источним крајевима немањих државе, на више равничарском поднебљу, сама природа није била погодна за опстанак и развој племенске организације. Како наводи К. Лиречек, за ове се области у изворима не везује ниједно племе, па се у њима не може утврдити ни груписање властеле по племенима.⁴²⁰ У погледу тамошње властеле могла би се прихватити теза Т. Тарановског о њеном искључиво дружиничком пореклу.⁴²¹ Реч је о правом феудалном племству, појединцима који су властеоски положај и посед дуговали владаревој наклоности или милости. У тим крајевима, где је родовско уређење припадало далекој прошлости, наслеђивање од стране побочних сродника се пре доношења Законика вероватно више јављало као изузетак него као правило.⁴²² Уколико га је и било, оно се извесно није протезало чак до осмог степена сродства. Стога се оправдано може претпоставити да је за властелу у овим областима Царства чл. 41. Законика заиста дошао као крупан уступак и унапређење дотадашњег положаја.⁴²³

⁴¹⁷ А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, 208.

⁴¹⁸ Н. Кршљанин, *Српске средњовековне повеље као извор Душановог законика*, 147-148

⁴¹⁹ Како се сликовито изразио М. Динић, „упуштање у питање постанка властеле значило би загазити у тамни вилајет из кога још немамо коња да би нас могао извести на светлост дана“. М. Динић, *Хумско-требињска властела*, Београд 1967, 1-2.

⁴²⁰ К. Лиречек, Ј. Радонић, *Историја Срба II-културна историја*, 49.

⁴²¹ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 76.

⁴²² Идентично је било на феудалном Западу, где је право наслеђивања лена од стране побочних сродника дуго морало бити изричито предвиђено у уговору између сениора и вазала. Примера ради, у Немачкој побочно наслеђивања никада није уведено као опште правило, па тамошњи сениори нису били у обавези да дају инвестиру било коме осим директних потомака вазала, али су то често чинили као концесију, чин милости или захвалности. М. Bloch, *Feudalno društvo*, 240.

⁴²³ Према М. Блоку, признање побочног наслеђивања по значају далеко превазилази оквире наследног права, и пружа „непатворену и потпуну слику о величини преобразбе некадашњег „бенефиција“ у патримониј“. Исто, 240.

Међутим, ствари су битно другачије стајале на западним ободима српске државе, у Хуму, Травунији и Зети, где су планинске врлети представљале погодно тле за развој родовско-племенског уређења. Племена су у овим крајевима веома рано сасвим превладали над старим жупским уређењем. Примера ради, племе Зупци у Врсињу (предео између Требиња и Новог) помиње се већ од 1305. године, Бањани се срећу од 1319, а Дробњаке на Дурмитору можемо пратити од 1354. године.⁴²⁴ У требињској области у XIV-XV веку по угледу и старини издвајало се властeosко племе Љубибратића, које се временом поделило у неколико кућа.⁴²⁵ Говорећи о властели у средњовековној Црној Гори, Ј. Ердељановић напомиње: „У Црној Гори, као и по суседним динарским крајевима породице и родови појединих немањићких властелина били су се развили у читава, често врло разграната братства и сви чланови тих братстава сматрани су и називани властелом, а несумњиво су имали и властелинска права. У старим листинама се често неки српски властелин из тих крајева помиње заједно са својом браћом или са својим „племеницима“ или рођацима (братственицима), са чијим пристанком или са којима у договору он прима какве обавезе или склапа уговоре и сл, што очевидно показује да су сви они сматрани као властела. Отуд у народу успомене о целим селима или братствима, које су понегде чинили многобројни „властеличићи“ или „властелиновићи“, „кнежевићи“ и „војводићи“ из доба старе српске државе“.⁴²⁶ Познато је да у условима племенске организације круг потенцијалних наследника није ограничен, и законско наслеђивање може ићи све до најдаљег саплеменика. Примера ради, у наредби војводе Сандаља Хранића о редоследу наслеђивања ствари датих у оставу код Дубровачке републике, наилазимо на следеће: „У случају преминућа свију (напред) именованих лица, остава припада четири кућама племена господина Степана, и њих останку по мушком колону“. Куће су именоване као задружне јединице по браћи, као мушким представницима уже породице, с тим „тер би која кућа полипсала без натрашка

⁴²⁴ К. Јиречек, Ј. Радонић, *Историја Срба II-културна историја*, 45.

⁴²⁵ Колико дуго су Љубибратићи као племе уживали баштинске поседе најбоље сведочи догађај из времена рата око Конавала 1430-1432. Дубровчани су, држећи Љубибратиће за непријатеље, ургирали код босанског краља да их уклони из њиховог залеђа. Међутим, краљ није хтео да *са наследне баштине* протера такву „племениту господу старога порекла“ (*nobili e antichi homeni de loro patrimonio*) Исто, 40; М. Динић, *Хумско-требињска властела*, 16.

⁴²⁶ Ј. Ердељановић, *Стара Црна Гора-етничка прошлост и формирање црногорских племена*, Београд 1978, 758-759. Цар Душан поставио је 1355. Ђураша Илијића за свога кастелана у Скрадину. „Када је стигао глас о царевј смрти, обећао је *dominus Jurases, filius quondam Helie de Raxia, castellanus in castro Scardone pro domino imperatore Raxie* да ће предати град Млечанима *pro se et eius filiis et familia ac vice et nomine Nicolai et Blandini eius fratrum et filiorum ipsorum*. Ако би међутим цар био у животу и противио се томе, Млечани обећавају Ђурашу да ће *dominum castellanum cum filiis et familia eius acdictos eius fratres cum filiis et familiis eorum* примити к себи и дати им средства за живот.“ К. Јиречек, Ј. Радонић, *Историја Срба II-културна историја*, 41.

мушкога, да су вољне остале куће всем покладом“.⁴²⁷ Дакле, тек када би се и последња кућа једног властеоског племена угасила, могло би његово „племенито“ припасти владару као врховном господару земље. Узевши у обзир наведено, јасно је да за бројну властелу из српских западних крајева одредба чл. 41. ДЗ о наслеђивању побочних сродника није могла значити никакво проширење дотадашњих права.⁴²⁸ Напротив, она је представљала крупан захват у њихов стари, обичајним правом уређен наследни ред по коме је, између осталог, одумртна баштина припадала братству или племену преминулог, а не владару. Како истиче М. Динић, овде је феудално племство било у мањини, а доминирала је родовска аристократија. Корен и подлога ове властеле била је и остала њихова „племенита земља“, као полазна тачка уздицања појединца уз друштвену лествицу.⁴²⁹ То унутрашње уређење месне властеле, по свим обележјима родовско-племенско, показало је запањујућу жилавост, стабилност и снагу, и одолело тешким кризама и превирањима кроз које су ове области вековима пролазиле.⁴³⁰ Због тога је јако упитно да ли се ограничење до осмог степена сродства икада примењивало у Зети, Травунији и Хуму, нарочито с обзиром на сепаратистички дух ових области и отпор тежњама српских владара ка учвршћивању централне власти.⁴³¹

Разлике у оквиру властеоског сталежа у погледу наследноправног режима под којим су живеле поједине племићке куће није изузетак у средњовековној Европи. Оне су имале корена у пореклу властеле, њеном породичном и родбинском устројству и режиму земљишне својине. Одличан пример дуалитета система наслеђивања у властеоском сталежу постојао је у суседној Угарској. Ту се разликовао начин наслеђивања алодијалних поседа старе родовске аристократије (*primae occupationis*) и феудалних земљопоседа које је владар уступао појединцима у замену за војну службу. Док су поседи прве врсте након смрти имаоца остајали племенитом роду (право авицитета), други су се враћали владару уколико преминули није оставио директне потомке мушког пола.⁴³² Како се временом разлика

⁴²⁷ А. Јовановић, *Прилог нашем старом наследном праву*, Архив за правне и друштвене науке, књ. I, Београд 1906, 306.

⁴²⁸ Византијско схватање рода (*genos*), по коме се исти протеже до 7. или 8. степена сродства за њих је морало бити изузетно ограничавајуће. Примера ради, Херцеговци су се сматрали крвним сродницима све до 20. степена сродства. К. Јиричек, Ј. Радонић, *Историја Срба II-културна историја*, 49

⁴²⁹ М. Динић, *Хумско-требињска властела*, 100. И сам назив за властеоска добра у овим деловима српске средњовековне државе – „племенита земља“, „племенито“ много говоре о њиховом својинском и наследноправном режиму. За разлику од тога, за поседе на простору данашње Србије употребљаван је термин „баштина“ – очинско наслеђе, од „башта“–отац. К. Јиричек, Ј. Радонић *Историја Срба II-културна историја*, 54.

⁴³⁰ М. Динић, *Хумско-требињска властела*, 99.

⁴³¹ К. Јиричек, Ј. Радонић, *Историја Срба II-културна историја*, 49.

⁴³² И. Божић, *Коњ добри и оружје*, 90.

између родовске и војничке аристократије све више губила, наметнуо се императив хармонизације њеног наследноправног третмана. Напоследку је краљ Лудвиг I 1351. године прогласио начело наслеђивања у оквиру племенитог рода (*avicitas*) важећим за све типове властеоских баштина. Племића преминулог без наследника (мушких потомака) имала су наследити редом његова браћа, даљи побочни сродници и саплеменици.⁴³³

Можемо претпоставити да је намера цара Душана такође била уједначавање наследних права властеле, и то не само између грчких и српских области, већ и у оквирима саме српске краљевине. Прихватајући византијско решење о наслеђивању до осмог степена законодавац је нашао „златну средину“ између (по владара неповољног) неограниченог наследног права братственика и саплеменика по начелу авицитета, и за ојачалу српску властелу неприхватљиво рестриктивног режима по коме се баштина аутоматски враћала владару у одсуству директних потомака.⁴³⁴ Такво тумачење одговара духу и циљу Законика, који је тежио унификацији различитих правних режима. Примера ради, чл. 174. изједначава наследствена добра (баштину) и стечену имовину (купљеницу) у погледу овлашћења којима располаже њихов ималац.⁴³⁵

Упориште за теорију да пре Законика побочни сродници нису могли наслеђивати, њени поборници нашли су у једином сачуваном документу из времена пре Душана који се непосредно дотиче питања законског наслеђивања властеоске баштине. Реч је о помињаној повељи краља Милутина барској породици Жаретића, где су као наследници баштиника изричито предвиђени само његови мушки потомци (његови синови и њихови синови и унуци). Међутим, како примећује Н. Кршљанин, „повеља Жаретићима-Ловретићима није била акт у којем се нужно морао наћи комплетан систем интестатског наслеђивања. За потребе властеоске повеље је било довољно да се подвуче наследност баштине и њена припадност целој породици тако што ће се нагласити први – у пракси редовни и најчешћи –

⁴³³ Исто; J. M. Bak, *Online Decreta Regni Mediaevalis Hungariae-The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary*, Logan 2019, 278. Ипак, владари су настојали да наведено начело избегну кад год је то било могуће. Тако је исте 1351. године краљ Лудвиг баштину „племенитих Драгинића недавно умрлих без законитих синова“ уступио извесном Фрањи Стефани из Задра. T. Smičiklas, *Diplomatički zbornik kraljevina Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, sv. XII*, Zagreb 1914, 29-30. Дакле, чим је баштиник преминуо без мушког порода, краљ је нашао да му припада право да предметном баштином располаже како жели.

⁴³⁴ „Здруживши наслеђене земље с територијама које су се правно и социјално разликовале, али су биле више уједначене него што су то биле старе земље Немањића, Душан је прегао да смањи разлике тиме што ће наслеђене земље приближити и изједначити са онима које су недавно освојене од Византијског царства. У том правцу је деловало законодавство, настојећи да рашири византијски правни поредак.“ Б. Ферјанчић; С. Ђирковић, *Стефан Душан – краљ и цар 1331-1355*, Београд 2005, 214. Како сугерише Р. Михалчић, сврха Душанове кодификације била је да уједначи разнородне одредбе, и то не само византијског с једне и српског правног система са друге стране, „већ и разнородно феудално право из доба првих Немањића“. Р. Михалчић, *О старом српском праву*, 45.

⁴³⁵ С. Нованковић, *Законик Стефана Душана цара српског*, 250.

наследни ред; све и да су после потомака на ред већ тада долазили побочни сродници, сасвим је могуће да не би били поменути“.⁴³⁶ Штавише, спремни смо да идемо корак даље, и тврдимо како се баш у повељи Жаретићима крије чврст доказ да је наслеђивање властеоских баштина од стране побочних сродника било актуелно и пре Законика. У цитираном документу краљ Милутин потврђује Ловретићима, Андрији са браћом, „оно што им је држао отац, и *стриц* им Марин“, за време краљице Јелене.⁴³⁷ Марин Жаретић био је барски надбискуп (*Marinus episcopus Antibarensis*) у периоду од 1301. до 1307. године, када је вероватно преминуо.⁴³⁸ Због свог положаја, разумљиво, он није могао имати директних потомака. Девет година након његове смрти, у време издавања повеље, баштина коју је поседовао са братом налази се у рукама његових синоваца, Андрије Ловретића и његове браће. Очигледно је, дакле, да је Маринов удео у баштини наследио неко од његових побочних сродника. То је могао бити брат Ловре, уколико га је надживео, да би, када је и он умро, целокупна баштина припала Ловриним синовима, или су они може бити наследили стричев удео директно од њега, уколико је Ловре преминуо пре Марина. На овакав закључак не утиче околност да су браћа Ловре и Марин баштинска добра означена у повељи по свему судећи држали као неподељену породичну својину. Према праву приморских комуна којима је припадао и Бар, у сувласничким заједницама таквог типа удео сваког сувласника је био унапред познат, и по правилу једнак осталима. Осим тога, сваки је од сувласника у сваком тренутку могао тражити развргнуће сувласничке заједнице.⁴³⁹

Најпоузданији доказ да се наслеђивање у побочној линији практиковало и пре Законика јесте хрисовуља краља Стефана Душана из периода 1332 – 1337. године, коју Т. Тарановски доводи у везу са експропријацијом у српском средњовековном праву.⁴⁴⁰ У првом делу хрисовуље констатује се да је још краљ Милутин властелинки Радослави даровао манастир св. Георгија и село Утилишта, те да су овај поклон потврдили краљ Стефан Дечански и сам краљ Стефан Душан. У наставку, међутим, краљ прилаже поменути

⁴³⁶ Н. Кршљанин, *Српске средњовековне повеље као извор Душановог законика*, 147-148.

⁴³⁷ С. Божанић, *Повеља краља Милутина барској породици Жаретића*, 13.

⁴³⁸ Исто.

⁴³⁹ До деобе је врло вероватно дошло непосредно након издавања повеље, када су се један или више чланова породице Жаретић преселили у Дубровник. Тако је одлуком Малог већа већ од 17. јуна 1319. године Грубе Жаретић (вероватно Андријин брат) добио дубровачко грађанство. Током прве половине XIV века у Дубровнику је боравио и пословао Скањ Жаретић, вероватно Грубин брат или ближи рођак. Деоба није утицала на баштинска права Жаретића у погледу непокретности обухваћених повељом. Земљишни поседи у околини Бара, добијени у време српских владара, почетком XV века још су били у њиховом поседу. Њих је тестаментом од 30. децембра 1421. године дон Андрија Жаретић, опат бенедиктинског манастира на Мљету, завештао свом рођаку Марину Жаретићу. Р. Ћук, *Дубровачка породица Жаретић пореклом из Бара у средњем веку*, Историјски часопис, књ. XLVIII, Београд 2001, 51-56.

⁴⁴⁰ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 634.

манастир и село Хиландару, а у корист Радославе установљава доживотно право уживања на тим добрима.⁴⁴¹ Напослетку, издавалац повеље заповеда да, након њене смрти, манастиром и селом „не облада ни син, ни дшти, *ни кто од рода*...но да облада игумен хиландарски“. ⁴⁴²

Као разлог навођења Радославиних даљих сродника најпре се може искључити право прече куповине, јер посреди није реч о купопродајном уговору. Такође, не ради се ни о њиховом одрицању од права да опозову поклон, јер исти није учинила Радослава, него владар, као носилац *dominium eminens* на предметним добрима. Цитираном одредбом искључују се управо наследна права Радославиних побочних сродника, која би им припадала по основу законског наслеђивања да централна власт није извршила експропријацију. Томе у прилог говори околност да се наведеном одредбом предвиђа правна судбина предметних непокретности *mortis causa*. Другим речима, да краљ није приложио манастир и село Хиландару, они би, као више пута потврђена, „сушта“ баштина, остали у власништву властелинке Радославе до њене смрти. Након тога, уколико не би било тестаментa, активирао би се законски ред наслеђивања, баш како је и наведен у хрисовуљи. Радославу би наследио син, у његовом одсуству кћер, а уколико ни ње не би било, неко од даљих сродника. Употребљена формулација „ни кто од рода“ не може се разумети другачије него као „ни било ко од рода“. С тим у вези, намеће се закључак да би, да није било описаног захвата владара у имовинска права властелинке, њу могао наследити било који од сродника, без обзира на врсту и степен сродства.

Чињеница је, међутим, да се у документима из времена доношења Законика, као и након тога, побочни сродници чешће помињу као имаоци одређених права на баштини оставиоца. Пример се може наћи у једном акту замене поседа, садржаном у повељи цара Душана манастиру Светих арханђела код Призрена, негде између 1348. и 1353. године. Како би заокружио посед своје задужбине, цар јој је поклонио цркву Светог Спаса са поседима и свим правинама, баштину призренског властелина Младена Владојевића. Младен и његова мати добили су као правичну замену поседе у Охриду: „цркву за цркву, села за села, винограде за винограде, млинове за млинове“. ⁴⁴³ За поменућу замену поседа цар је прибавио сагласност Младена, његове мајке *и целог његовог родства*. Важно је напоменути да његова мајка своје право на баштинску цркву није стекла наслеђивањем од свог супруга,

⁴⁴¹ Исто; С. Новаковић, *Законски споменици*, 405.

⁴⁴² Исто.

⁴⁴³ Р. Михаљчић, *О старом српском праву*, 57.

Младеновог оца, већ оригинарним путем – ктиторством.⁴⁴⁴ Међутим, „родство“ Владојевића не помиње се зато што је имало нека ктиторска права, већ због тога што би, у случају смрти ктитора, било позвано на наслеђе. Нова баштинска црква у Охриду, „Андричја“, записана је у баштину само Младену и мајци, не и њиховом роду. Ипак, изричито је наглашено да Младен, *ни његов родим*, немају права да захтевају натраг цркву Светог Спаса и поседе у Призрену.⁴⁴⁵ *Argumentum a contrario* доводи до закључка да би Младенови сродници имали пуно право да након његове смрти „поишту“ цркву коју је добио у Охриду. Очигледно је да Младен није имао потомака, јер се у повељи уопште не помињу његова деца, којима би, да их је било, повељом било признато баштинско право.

Преостала два примера потичу из времена владавине цара Уроша, и показују да се у том периоду право законског наслеђивања побочних сродника само по себи разумело. Први се среће у царевој хрисовуљи манастиру Хиландару из 1360. године, којом је потврђен дар жупана Вукослава том светогорском манастиру у виду баштинске цркве под Петрусом, са припадајућим поседима. Хрисовуља изричито забрањује опозив поклона од стране поклонодавчевих наследника и предвиђа да „по смрти Вукослаља нико од синов *или од рода* Вукослаља да не метеха ни облада црквом томзи...“.⁴⁴⁶ Сличну наредбу садржи повеља цара Уроша из 1366. године, којом се потврђује поклон, такође баштинска црква са поседима, коју је велики војвода Никола Стањевић приложио манастиру Хиландару. Повеља налаже да после војводине смрти „не метеха ни облада с ними нико разве светаја и божествнаја цркв ни да је вољан кто что однети от цркви сије више писанних, ни дете војеводино, *ни родим*, ни кто мал ни велик...“.⁴⁴⁷

⁴⁴⁴ Младен Владојевић је цркву Светог Спаса подигао заједно са родитељима тридесетих година XIV века, као породичну задужбину. *Српски биографски речник*, књ. 7, Матица српска, Нови Сад 2018, 33.

⁴⁴⁵ С. Новаковић, *Законски споменици*, 683-684.

⁴⁴⁶ Исто, 437-438; Р. Михаљчић, *О старом српском праву*, 204.

⁴⁴⁷ С. Новаковић, *Законски споменици*, 445; Р. Михаљчић, *О старом српском праву*, 66.

4.2. Синтагма

Поред *Prochiron auctum*-а и *Hexabiblos*-а Константина Арменопулоса, *Синтагма* Матије Властара представља најважнију правну компилацију последње, иначе веома плодне фазе византијске правне историје.⁴⁴⁸ То је уједно и најзначајнија црквена правна збирка у поменутом периоду.⁴⁴⁹ Атонски јеромонах Матија Властар успео је да у један зборник систематизује главне одредбе канонског права и световног законодавства (грађанског и кривичног права и судског поступка), и тако створи својеврсну правну енциклопедију, која је савршено одговарала организацији византијских судова у XIV веку.⁴⁵⁰ Наиме, како је правосудном реформом Андроника II вишим припадницима клира у надлежност било стављено и решавање грађанских парница, њима је био неопходан зборник који би обједињавао државно и црквено право.⁴⁵¹

Непосредно након њеног настанка Синтагма је у целости преведена на словенски језик који је био у употреби у српској држави. Ипак, поменути превод није био без недостатака. Према С. Новаковићу, „преводник, који је израђивао превод знао је доста добро грчки и словенски, али, осим тога, могло би се казати, није знао ништа друго. Он није имао ни општег образовања, ни знања стила, нити му је на висини старање да јасно на свој језик преведе оно што је у грчком оригиналу“.⁴⁵² Тешкоће су преводиоцу стварали уско стручна материја, апстрактни појмови грчког језика, који нису имали пандан у младом словенском језику и институције и појаве недовољно познате Србима XIV века. Све то узроковало је да су делови текста (углавном догматског карактера) понекад тако лоше преведени, да се без

⁴⁴⁸ P. Angelini, *The Serbian version of the Syntagma of Blastares, the Lex Romana Serborum*, Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis, 86, Leiden 2018, 274.

⁴⁴⁹ S. Troianos, *Die Quellen des byzantinischen Rechts*, 329.

⁴⁵⁰ При састављању Синтагме, од црквених извора коришћени су Номоканон у XIV глава и коментари Јована Зонаре и Теодора Валсамона, док се од световних прописа редактор највише служио законодавством Македонске династије (*Eisagoge*, Прохирон, Новеле Лава Мудрог, Василике), у мањој мери Еклогом, као и прерадама из IX и X века (*Ecloga privata aucta*, *Ecloga ad Prochiron mutata*, *Prochiron auctum* и сл.). Не мали број одредаба преузет је директно из Јустинијанове кодификације, највише из Институција и Новела, а мање из Пандекта. Исто, 330.

⁴⁵¹ J. Panev, *La reception du Syntagma de Matthieu Blastares en Serbie*, 4. Наводи се да је Властар саставио Синтагму на молбу извесног архиепископа, који је био именован за васељенског судију. S. Troianos, *Die Quellen des byzantinischen Rechts*, 329.

⁴⁵² С. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат: азбучни зборник византијских црквених и државних закона и правила, словенски превод времена Душанова, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, прво одељење: споменици на српском језику, књига IV, LXIV-LXV.* (у даљем тексту: *Матије Властара Синтагмат*) Излажући наведену критику С. Новаковића, Ж. Панев наводи како је могуће да је „српски“ превод Потпуне Синтагме настао у Византији, а за српске потребе, и то из пера грчког преводиоца. Као аргументе истиче околност да преводилац у раду није користио текст Законоправила, те да је превођено „реч по реч“, и у дословном значењу, *La reception du Syntagma de Matthieu Blastares en Serbie*. 6.

грчког предлошка не може разумети о чему је реч.⁴⁵³ Познато је укупно 19 српских преписа Потпуне Синтагме (од XIV до XVII века).⁴⁵⁴

Поред превода Потпуне Синтагме, који се срећу и у другим словенским земљама, Срби су једини успели да створе сопствену редакцију Синтагме⁴⁵⁵, што је још једна потврда њихове оригиналности када је реч о рецепцији грчко-римског права. Најважнији и најисцрпнији писани извор наследног права у Србији позног средњег века управо је прерада Синтагме сачињена од стране српских редактора, највероватније на захтев самог цара Душана – „Скраћена Синтагма“. У свим преписима, Душанов законик никада не долази сам, већ у целини са Скраћеном Синтагмом и Законом Јустинијана, са којима се његова садржина допуњује. Са једне стране, Законик обилује статусним и кривичноправним одредбама и правилима о судском поступку. Са друге, сфера приватног права највећим делом остала је изван Законика, па Скраћена Синтагма, у којој доминирају одредбе цивилног права, заједно са њим и тзв. Законом Јустинијана чини заокружену целину правног система Српског царства. За разлику од Скраћене, „Потпуна Синтагма“ у српском преводу увек долази сама, уз њу никада не иду ни ДЗ ни ЗЈ, већ само Правила Јована Посника.⁴⁵⁶ Ова околност, као и чињеница да су редактори Скраћене Синтагме изоставили највећи део црквених правила, навела је А. Соловјева на претпоставку да је превод Потпуне Синтагме био намењен црквеним судовима, док је *Codex Tripartitus* (Душанов законик, Скраћена Синтагма и Закон Јустинијана) требало да користи царско правосуђе.⁴⁵⁷

Већи део наследноправних одредаба у Властаревој Синтагми скупљен је у једну главу, К – 12. Редактори Скраћене Синтагме поделили су ову главу на три нове – К – 4, К – 5 и К – 6. У првој се налазе најважније одредбе византијског права о интестатском наслеђивању. Редактори су избрисали само једну одредбу (Proch. XXX, 8), али су додали 12 наслова „закон“ и унели одредбу из 20. Новеле цара Лава Философа о наслеђивању прикије и „подлога“. У наведену главу инкорпорирана је и цела Новела цара Андроника II, о којој ће бити више речи у засебном одељку.⁴⁵⁸

⁴⁵³ Т. Суботин-Голубовић, *Српскословенски превод Синтагме Матије Властара*, Средњовековно право у огледалу историјских извора, САНУ, Одељење друштвених наука, Извори српског права XVI, Београд 2009,10.

⁴⁵⁴ А. Соловјев, *Историја словенских права*, 360.

⁴⁵⁵ J. Panev, *La reception du Syntagma de Matthieu Blastares en Serbie*, 4.

⁴⁵⁶ А. Соловјев, *Историја словенских права*, 360.

⁴⁵⁷ Исто.

⁴⁵⁸ Исто, 443.

4.2.1. Круг наследника и наследни редови

Одредбе наследног права у Синтагми преузете су највећим делом из Прохирона, који је за непосредни узор имао Јустинијаново законодавство. Као наследници умрлога без завештања могу се јавити његови крвни сродници и брачни друг. Сродници оставиоца се деле на директне и побочне, при чему директни имају првенство у наслеђивању. Код директних сродника се разликују они у силазној („нисходној“) линији – потомци, и узлазној („усходној“) линији – преци, који наслеђују само ако оставилац није имао потомака.

У најповољнијем положају су потомци оставиоца (*descendentes*). У Синтагми су лако уочљиви наследни редови, и принцип да постојање наследника из ближег наследног реда искључује могућност да они из даљих редова наследе било шта (*successio ordinum*). У првом реду, оставиоца наслеђују деца, без обзира да ли су еманципована.⁴⁵⁹ Прво правило („закон“) главе К-12 Синтагме не предвиђа експлиците да су синови и кћери једнаки у наследним правима, већ само да потомци, било мушког, било женског пола, имају предност над прецима и побочним сродницима.⁴⁶⁰

Да Синтагма ипак усваја начело једнаких наследних права мушких и женских потомака може се закључити из садржине 12. правила гл. К-12. Ту се понавља одредба Прохирона о миразу, коју Т. Суботин-Голубовић преводи на следећи начин: „Ако се отац, дајући мираз својој кћери, договори с њом да ће се (она) задовољити миразом датим уз њу и да неће имати део његовог наследства, овај договор није ваљан, и није јој забрањено да га наследи када он умре без завештања, када уноси мираз својој подвласној браћи која су остала. Али, када давалац овога умре без завештања, било да су то мајка или отац, или било који сродник по усходној линији, било по оцу, било по мајци, не треба уносити и предбрачни дар и мираз“.⁴⁶¹ Први део одредбе је недвосмислен, и предвиђа да је ништав уговор између оца и кћери, којим би се кћер одрекла наследних права у замену за мираз. Међутим, већ на први поглед јасно је да је други део у потпуности противречан првом, што чини да цела одредба у цитираном преводу нема баш много смисла. Супротно наведеном преводу, други део ове одредбе и у грчком препису Потпуне Синтагме и у Скраћеној Синтагми прописује да се предбрачни дар, баш као и мираз, мора урачунати онда када је његов давалац умро без

⁴⁵⁹ С. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, 342.

⁴⁶⁰ Исто.

⁴⁶¹ М. Властар, *Синтагма*, 250.

завештања, било да је то отац, мати или било ко од предака, по очевој или мајчиној линији.⁴⁶²

Привилегован наследноправни положај односи се само на брачну („закониту“) децу оставиоца.⁴⁶³ Теоретски, ванбрачна деца нису била у потпуности лишена наследних права, али су ретко долазила у прилику да их остваре. Она су имала најнеповољнији положај и чинила су последњи ред законских наследника. Према одредби К-12, 10. Синтагме, „деца рођена од различитих наложница не наслеђују ако постоје законита деца, или супруге, или други његови (тј. очеви) наследници“.⁴⁶⁴ Према следећој одредби К-12, 11, чак ни ванбрачно дете које би отац накнадно „позаконио“, признавши га као своје, није стицало пуно наследно право. Сматрало се да је оно у односу сродства само са оцем, а не и са његовим сродницима, па исте није могло да наследи *ab intestato*, нити су они на тај начин могли наследити њега, већ само на основу завештања.⁴⁶⁵ Сходно одредби гл. П-17, заоставштина ванбрачно рођеног детета не припада очевим сродницима, већ га наслеђују мајка и браћа по мајци.⁴⁶⁶ Са друге стране, према гл. П-18, ванбрачно дете наслеђује не само мајку, већ и сроднике по мајчиној линији. У случају постојања брачне деце, мајка ванбрачној деци није могла ништа завештати, и она су је могла наследити само интестатски.⁴⁶⁷ Овакав третман ванбрачне деце лако се објашњава владајућим верским схватањима и чињеницом да су брачни и породични односи били под будним надзором Цркве. Ванбрачност је сматрана неморалом и штетном друштвеном појавом, коју је ваљало искоренити.⁴⁶⁸ За разлику од ванбрачне деце, деца рођена из недопуштених бракова уопште нису имала наследно право. Према одредби гл. В-8, она „не наслеђују ништа од имовине свога оца“.⁴⁶⁹ Цитирано правило је, по свему судећи, из Синтагме преузето у Хексабиблос.⁴⁷⁰

⁴⁶² Т. Флорински, *Памятники законодательной деятельности Душана, царя сербов и греков 175-176*; Г. А. Ράλλη, М. Потлџ, *Σύνταγμα κατά στοιχείων των εμπειριλημμένων απασών υποθέσεων τοις ιεροίς και θείοις κανόσι, ποιθέν τε άμα και συντεθέν τω εν ιερομονάχοις ελαχίστω Ματθαίω τω Βλαστάρει*, Αθήνα 1859, 325.

⁴⁶³ Према одредби гл. В-8 која говори о подели сродства, „природно сродство дели се на двоје: на оне који су рођени у законитом браку и на оне који су рођени из блуда“. М. Властар, *Синтаγμα*, 94.

⁴⁶⁴ Исто. Понекад је могућност да ванбрачна деца нешто наследе била изричито искључена даровном повељом. Тако се у хрисовуљи Јована V Палеолога стратопедарху монокавала Јовану Хумну од новембра 1344. године дарују одређени поседи у околини Сера, уз напомену да их може предати *законитој* деци и наследницима, који ће их поседовати под истим условима. Г. Острогорски, *Пронија*, 82.

⁴⁶⁵ М. Властар, *Синтаγμα*, 250; С. Harmenopuli, *Manuale legum sive Hexabiblos cum appendicibus et legibus agrarius*, 648. Међутим, према одредби гл. В-8 Синтагме, дете које је рођено у дуготрајној и јавној заједници живота ванбрачних партнера („конкубинату“), изједначава се у наследноправном положају са брачном децом. М. Властар, *Синтаγμα*, 96. Одредбом П-17, 5. Синтагме конкубинат се дефинише као допуштена, законом призната заједница живота. Исто, 337.

⁴⁶⁶ Исто.

⁴⁶⁷ Исто, 336.

⁴⁶⁸ Ма колико изгледао неповољан, наследноправни положај ванбрачне деце у Синтагми представља напредак у односу на Законоправило, где се она уопште не помињу као могући законски наследници.

⁴⁶⁹ Исто, 104.

⁴⁷⁰ С. Harmenopuli, *Manuale legum sive Hexabiblos cum appendicibus et legibus agrarius*, 498.

Уколико су иза оставиоца остала деца и унуци од раније преминулог детета, унуци ће наследити оно што би припало њиховом родитељу да је био жив у тренутку делације. Вредно је помена да су српски редактори Синтагме обогатили и прецизирали оригинални грчки текст предметних одредаба, у циљу његовог прилагођавања словенском схватању родбинских веза.⁴⁷¹

Други наследни ред чине родитељи оставиоца и други сродници у правој усходној линији, као и пунородна браћа и сестре и њихова деца. Иако се то изричито не наглашава, може се основано претпоставити да родитељи и пунородна браћа и сестре наслеђују једнаке делове заоставштине, *per capita*. Овом тврђењу иде у прилог правило преузето из Прохирона, које прописује да „мајка, у случају смрти своје деце наслеђује заједно са својом (живом) децом, а браћом покојних, део једног брата“.⁴⁷² Редактори Скраћене Синтагме свесно су изоставили гл. 8. гр. 30. Прохирона, која говори о јачем наследном праву пунородне браће и сестара и њихове деце у односу на полуродну браћу и сестре.⁴⁷³ То је вероватно учињено како би се избегло понављање, с обзиром да наредна гл. 9. садржи идентична правила, само јасније и концизније формулисана.⁴⁷⁴ Поменути „интервенција“ је још један показатељ напора које су састављачи Скраћене Синтагме уложили како би своје

⁴⁷¹ „Ако умре дед при сину и унуцима од другог детета, унуци замењују свога оца и заједно са сином, то јест својим стрицем или ујаком наслеђују дедову имовину, добијајући оно што би добио њихов отац да је жив, било да су мушког, било женског пола, било да су подвласни, било самовласни.“ М. Властар *Синтагма*, 249. Словенски превод прилагођен је систему развијених родбинских односа, који прати одговарајућа терминологија (отуда „стриц или ујак“). Цитирана одредба српског превода Синтагме богатија је чак и од одговарајуће одредбе Законоправила, која помиње стрица, али не и ујака. М. Петровић, *Законоправило II*, 151. Ова разлика може бити и индиција да се у периоду између састављања Законоправила и превода Синтагме побољшао наследноправни положај женске деце. Чињеница да према српској верзији Синтагме унуци наслеђују деду равноправно са ујаком (мајчиним братом) доводи до закључка да би њихова мајка, да је жива, наследила очеву заоставштину равноправно са својим братом (ујаком њене деце). Посредан доказ ове наше хипотезе може бити одредба чл. 58. ст. 1. Јустинијановог закона, који у Борђошком рукопису гласи: „Ако деда умре поред сина и унука од другог *чеда*, унуци заступају свога оца и заједно са сином, односно са својим стрицем или ујаком наслеђују дедову имовину, примајући оно што би примила њихова *мати* или (њихов отац), било да су (наследници) мушког или женског пола, (било да су подвласни), било да су самовласни“. Б. Марковић, *Јустинијанов закон – средњовековна византијско српска правна компилација*, Београд 2007, 125. (у даљем тексту: *Јустинијанов закон*)

⁴⁷² М. Властар *Синтагма*, 250.

⁴⁷³ У светосавском преводу Прохирона цитирана глава гласи: „Они који су од истих родитеља, односно од једног оца и матере рођена браћа, први ред имају у томе да наследе свог брата, испред друге браће која нису од истог оца и матере. Међутим, ако постоје деца од другог брата њиховог, који је од једног оца и матере, и та се скупа позивају, што ће рећи браћа и деца присног брата на имовину скончалог њиховог брата, стрица пак њиховог. Ако пак не постоје браћа или деца такве браће, то јест постоје браћа од различитих родитеља, тада ови наслеђују умрлог брата“. М. Петровић, *Законоправило II*, 151.

⁴⁷⁴ „Ако сконча неко ко има брата од различитих родитеља (тј. полубрата) и има синове од брата који је од једног оца и једне матере (тј. синовце) деца тог брата се пре деце онога брата убрајају у његово наслеђе. Јер стричеви од истих родитеља у предности су од браће која су од различитих родитеља. Познато је пак да уколико не буде присне (тј. рођене) браће, ни деце такве браће, тада браћа која су од различитих родитеља наслеђују онога који им је брат од једног родитеља“ Исто.

дело унапредили у односу на Властарев оригинал. Полубраћа и полусестре оставиоца (и њихова деца) могу наследити само ако нема сродника у правој усходној линији, ни пунородне браће и сестара. Полуродну браћу и сестре из наслеђа искључује и постојање оставиочевих синоваца и синовица, деце пунородне браће и сестара.⁴⁷⁵

Уколико преминули није оставио никога из другог наследног реда, заоставштина припада побочним сродницима, без обзира на пол. Предност имају они ближег степена сродства, а уколико их је више истог степена, наслеђују на једнаке делове.⁴⁷⁶

Последњи наследни ред чини преживели брачни друг оставиоца, који наслеђује само уколико оставилац уопште нема сродника, ни директних ни побочних.⁴⁷⁷ Његов наследноправни статус карактерише и специфична одредба, која предвиђа да „ако се муж сагласн са женом да је по њеној смрти наследи, писана сагласност није потребна“.⁴⁷⁸ На први поглед чини се да византијско право овде допушта закључивање уговора о наслеђивању између супружника, и предвиђа да је за његову пуноважност довољна усмена форма. Међутим, много је вероватније да је цитирана одредба плод погрешног преписивања или тумачења (можда и једног и другог) правила 9. гр. 9. Прохирона, које у гласи: „Ако се муж сагласи са својом женом да сам буде њен наследник кад она умре, таква сагласност је *бескорисна*. Уговором се не може узаконити оно што се односи на наше наслеђе“.⁴⁷⁹ И у грчком препису Синтагме се о таквом уговору говори као о бескорисном у смислу неважећег, а не непотребном у смислу сувишног.⁴⁸⁰ Већ у гл. П-20 Синтагме која уређује мираз (одредбе П-3 и 6. Скраћене Синтагме), прописано је да је ништав уговор између супружника који предвиђа да муж наслеђује мираз након женине смрти. Иста одредба допушта такав споразум између зета и таста у склопу предбрачног уговора, јер право

⁴⁷⁵ М. Властар, *Синтагма*, 104.

⁴⁷⁶ Исто, 250.

⁴⁷⁷ Исто. Поређења ради, према одредби I, XIII, 34. Хексабиблоса, удовица је била у обавези да сачини попис мираза, предбрачног дара и остале мужевљеве имовине у року од три месеца од његове смрти. Након тога могла је задржати добра из мираза и предбрачног дара, и са децом учествовати у наслеђивању заоставштине. Њој је тада припадао наследни део једнак делу детета, под условом да се не преуда. А. Е. Laiou - Thomadakis, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire*, Princeton 1977, 90.

⁴⁷⁸ М. Властар, *Синтагма*, 250.

⁴⁷⁹ *О Прохеирос Номос – imperatorum Basili, Constantini et Leonis Prochiron*, 63; М. Петровић, *Законоправило II*, 69. Израз „сагласност“ не односи се дакле на евентуалну сагласност неког трећег лица на уговор супружника о наслеђивању, већ на сам уговор у смислу сагласности воља, која је у овом случају „непотребна“, у значењу: бескорисна, невалидна, неважећа у правном промету.

⁴⁸⁰ А. Ράλλη, М. Ποτλῆ, *Σύνταγμα κατά στοιχείων των επιτελειμένων απασών υποθέσεων τοις γεροίς και θείοις κανόσι, ποιθέν τε άμα και συντεθέν τω εν γερομονάχοις ελαχίστω Ματθαίω τω Βλαστάρει*, 325-326. У нашем праву уговорно наслеђивање предвиђено је први пут тек у Српском грађанском законнику. М. Станковић, *Уговорно наслеђивање између супружника*, Београд 2015, 69.

располагања прикијом по правилу припада оцу невесте.⁴⁸¹ С обзиром на наведено, сматрамо да је, уколико је ипак било уговорног наслеђивања између супружника, оно обухватало само ванмиразну (параферналну) имовину жене. Ипак, удовац који се не би оженио по други пут има право да захтева део мираза који одговара наследном делу детета.⁴⁸² Према Новели 20. цара Лава VI, која је инкорпорирана у гл Y-5 Синтагме, уколико муж премине бездетан, а ништа друго није уговорено, жени треба да припадну само мираз и предбрачни дар.⁴⁸³ У случају да жена умре без деце, мираз ће наследити њени наследници, док се предбрачни дар има вратити мужу.⁴⁸⁴ Цитирана правила нису сагласна са одредбом гл. К-20, према којој у случају смрти једног супружника преживели брачни друг наслеђује само 1/3 заоставштине. Међутим, предметна одредба, преузета из Новеле цара Андроника II, односи се само на наслеђивање зависних сељака (парика).

Уколико оставилац није имао никаквих сродника, ни супружника, половина његове заоставштине припада државној благајни, а друга половина Цркви.⁴⁸⁵

4.2.2. Лишавање наследства и остале одредбе

Синтагма предвиђа могућност да деца буду лишена родитељског наследства, али и да родитељи буду лишени наследства своје деце.

Деца се лишавају наследства пре свега због недоличног – грубог и неблагодарног односа према родитељима. На првом месту је случај када дете дигне руку на родитеље, ако

⁴⁸¹ „Ако се муж договори са женом да је наследи у случају (њене) смрти, договор не важи; уколико одмах у почетку буде договорено да, ако жена умре прва, мираз остане мужу, чак и ако отац даје мираз, договор важи, а отац се искључује (из наследства)“. М. Властар, *Синтагма*, 337-338. А. Соловјев, *Историја словенских права*, 438.

⁴⁸² М. Властар, *Синтагма*, 250. Синтагма не предвиђа таква права удовице у погледу имовине преминулог супруга. То је значајно одступање од решења предвиђеног Законоправилу, према коме жена која се по смрти мужа не преуда задржава право плодуживања на предбрачном дару, као и на делу заоставштине који одговара наследном делу детета као законског наследника оставиоца.

⁴⁸³ Z.v.Lingenthal, *Geschichte*, 73. Ако би се преудала, жена је морала да врати мужевљев иметак његовим сродницима. Мираз је свакако односила са собом, што се види на примеру Јелене Балшић, која је свој мираз унела у брак са Сандаљем Хранићем. С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, Београд 2019, 167. Ипак, жена која се преуда пре истека времена жалости (годину дана од смрти мужа) или роди дете након једанаестог месеца од смрти мужа чини блуд, губи грађанску част, одузима јој се мираз и не наслеђује ништа од имовине мужа из првог брака. У том случају, само уколико нема деце из првог брака, она може другом мужу у мираз донети највише трећину своје имовине. М. Властар *Синтагма*, 105. Према одредби гл. Г-4, њену имовину која није подобна за завештање наслеђују интестатски њени сродници само до трећег колена. Исто, 119.

⁴⁸⁴ М. Властар, *Синтагма*, 250. Наведено решење на први поглед представља осетно погоршање наследних права бездетне удовице, која је по Законоправилу имала право на 1/4 мужевљеве заоставштине. Међутим, док Законоправило прописује да супрузи у случају бездетности припада 1/4 предбрачног дара, према Синтагми удовица у таквој ситуацији задржава цели предбрачни дар.

⁴⁸⁵ Исто, 251.

им нанесе тешку и ружну увреду, оптужи их за измишљене преступе против цара или државе⁴⁸⁶, лажно их оптужи за нешто, услед чега претрпе велику штету, ако као травар општи са траварима, ако покуша да родитеље усмрти отровима или на који други начин, спречи их да сачине завештање, или одбије да им буде јемац, при чему се последњи случај односи само на синове.⁴⁸⁷ Деца ће бити лишена наследства и ако занемарују родитеље - ако не воде рачуна о њима у старости, у случају физичке или душевне болести⁴⁸⁸ и уколико се не потруде да ослободе (откупе) оца из заробљеништва, с тим што последњу обавезу немају малодобна деца⁴⁸⁹ Основи за лишавање наследства деце постоје и у случају отпадништва од православља⁴⁹⁰, просјачења⁴⁹¹, као и када пасторак полно општи са маћехом или очевом посадницом. Дете ће се лишити наследства и ако се противно вољи родитеља придружи скомрасима (глумцима) и остане у том послу.⁴⁹²

Родитељи не могу наследити децу у случају да су покушали да их убију, навели треће лице да их убије или дозволили да буду убијена, осим у случају извршења осуде за кривично дело издаје. Осим тога, лишавали су се наследства ако би децу лажно оптужили, спречили да изјаве последњу вољу или занемарили у случају болести или заробљавања. Отац није могао наследити сина уколико је полно општио са снахом или синовљевом наложницом.⁴⁹³

Такође, побочни сродник је губио право да наследи пословно неспособно лице

⁴⁸⁶ У овом делу, иста одредба Прохирона потпуно супротно је интерпретирана у Законоправилу, које предвиђа да се лишава наследства дете које оптужи (не нужно лажно) родитеља за кривично дело, *изузев дела против цара и града*. Сматрамо да је светосавски превод вернији оригиналу, с обзиром да у потпуности одговара духу византијског права.

⁴⁸⁷ М. Властар *Синтагма*, 251.

⁴⁸⁸ „Ако један од родитеља буде неурачунљив, а деца, или они који имају право да их наследе без завештања, не буду хтели да се о њему старају – дозвољено му је да их, пошто оздрави од болести, искључи из наследства. Ако болест потраје до смрти, а неко други се смилује, па се о свом трошку постара за њега, пошто (тај) писменим путем позове наследнике, а они не буду хтели да дођу да се побрину за неурачунљивог болесника, онај који га је примио може се до краја старати о њему и мора да има право да уђе у његово наследство пошто се оно ускрати наследницима онога (болесника).“ Исто.

⁴⁸⁹ „Ако један од родитеља буде заробљен, а деца се не потруде да га ослободе. Пошто се избави из заточеништва, допуштено му је да забележи њихову незахвалност и да их искључи из наследства. Ако се догоди да (родитељ), због небриге деце, умре у заточеништву, а наследници траже наслеђе, не допуштамо да сви они наследе његову имовину, него његово имање треба да се приложи цркви онога града из кога је био (родом), и то да се троши само за ослобађање заробљеника, а не за друге потребе. Ако је пре заробљеништва саставио тестамент и њих уписао као наследнике, поништавамо такав уговор и заповедамо да се тако казне они који су напунили осамнаест година.“ Исто, 252.

⁴⁹⁰ „Они који напусте православну веру и постану јеретици, или приносе жртве, или обећају да ће коме принети жртву, не могу сачинити завештање нити даривати, нити могу наследити завештањем или на основу закона.“ С. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, 59. У Законоправилу се наводе и конкретни облици јереси који узрокују губитак наследних права: несторијанци, безглави, јаковити, једновољници, иконоборци, итд. М. Петровић, *Законоправило II*, 164. Међутим, како су наведене јереси у време састављања Синтагме представљале далеку прошлост, оне нису поименце навођене. Забрана јерeticима да наслеђују како духовна, тако и световна лица, понавља се у глави А-2, посвећеној јересима.

⁴⁹¹ Законоправило не познаје просјачење као разлог за искључење из наслеђа.

⁴⁹² М. Властар *Синтагма*, 252.

⁴⁹³ Исто, 252-253.

уколико за његовог живота није преузео бригу о његовој имовини.⁴⁹⁴ Овакво решење најбољи је доказ да Синтагма поред ексхередације познаје и институт недостојности за наслеђивање. Иако се у науци среће мишљење да је искључење из наслеђа било искључиво у власти оставиоца (тестатора)⁴⁹⁵, сматрамо да је у одређеним случајевима о томе, по самој природи ствари, морао одлучивати неко други. Тако, душевно растројени оставилац не би могао искључити из наслеђа рођака који не води рачуна о његовој имовини из простог разлога што лице у таквом стању не може да сачини пуноважно завештање.⁴⁹⁶ Родитељ који је умро у заробљеништву, логично, не може лишити наследства дете које се није потрудило да га избави, али ће оно по самом закону бити недостојно да га наследи.⁴⁹⁷

Поред неспособности за наслеђивање Синтагма у одређеним случајевима предвиђа специфична ограничења или искључења наследних права. Сходно одредби гл. М-14, мушкарца осуђеног за прељубу могли су да наследе сродници у правој линији до трећег степена сродства, али не и побочни сродници. Уколико није имао директне сроднике, имовина таквог оставиоца припадала је државној благајни, изузев мираза и предбрачног дара, које је наслеђивала супруга.⁴⁹⁸ Осим тога, према првом „закону“ гл. В-12, преузетом из Василика, имовина лица које је извршило или покушало самоубиство како би избело кривичну одговорност није могла бити наслеђена, већ се конфисковала у корист државне благајне.⁴⁹⁹

Поред биолошких потомака, наследна права уживали су и усвојеници. Штавише, Синтагма као главни циљ установе усвојења наводи управо наслеђивање.⁵⁰⁰ Притом се прави јасна разлика између усиновљења (усвојења у ужем смислу) и усвојења које настаје

⁴⁹⁴ Исто, 253.

⁴⁹⁵ Н. Кршљанин, *Изузимање (искључивање) из наслеђа и питање намене Душанове кодификације*, *Анали Правног факултета у Београду*, LVIII, 2, Београд 2010, 284.

⁴⁹⁶ Према одредби главе Д-4,2 Потпуне Синтагме, преузетој из Василика, онај који саставља завештање мора бити здравог ума, а „поседнути“ не може да састави завештање. М. Властар *Синтагма*, 157-158.

⁴⁹⁷ Исто, 253. За разлику од Законоправила, Синтагма предвиђа да ће завештање које је преминули сачинио пре заробљавања, а којим су као наследници оглашена овако неблагодарна лица бити поништено *ex offio*. Јасно је да је посредни случај недостојности за наслеђивање, јер искључење из наслеђа не зависи од воље оставиоца. Исто, 252. Такође, одредба гл. А-2 понавља правило из ранијих зборника према коме јеретици по самом закону немају право никога да наследе, чак ни своје родитеље. Исто, 52.

⁴⁹⁸ Исто, 290.

⁴⁹⁹ Исто, 113.

⁵⁰⁰ Тако се у одредби гл. В-8 која прописује забрану побратимства истиче како су „они који немају деце смислили усиновљење због наслеђивања имања“ и да „усиновљење улази у наслеђивање, јер је због тога и настало“. М. Властар *Синтагма*, 94. У другим византијским изворима тога доба наследноправни статус биолошке и усвојене деце није био у потпуности изједначен. Према одредби Хексабиблоса V, VIII, 75. усвојеник није имао права да оспори очев тестамент у коме није поменут. Constantine Harmenopoulos, *Manuale legum sive Hexabiblos*, 652.

као последица примања светог крштења (кумство). Поређења ради, Савино Законоправило не садржи одредбе о наследним правима усвојеника. Према одредби гл. В-8 Синтагме која регулише усвојење, усвојена деца су у наследним правима изједначена са биолошком.⁵⁰¹

Попут Законоправила, Синтагма у гл. Д-9 садржи одредбу о забрани узнемиравања наследника од стране оставиочевих поверилаца у периоду деветодневне жалости. Међутим, за несавесне и насртљиве повериоце предвиђена је санкција које нема у Номоканону – тужба коју је поверилац поднео пре истека наведеног рока се одбија, чиме се исти трајно лишава могућности да наплати своје потраживање.⁵⁰²

У гл. Д-12 Синтагме садржана је одредба о урачунавању поклона⁵⁰³ а у гл. Ф-1 правило о заштити нужног дела, слично ономе у Законоправилу.⁵⁰⁴

Гл. М-14 регулише наследноправни положај монашког потомства на идентичан начин као у Законоправилу.⁵⁰⁵ Наследноправни положај припадника клира исти је као у Номоканону, са том разликом што Синтагма у гл. Д-4 са већим степеном одређености ограничава њихово право да интестатски наслеђују. Након хиротонисања, они су могли наследити своје сроднике само до четвртог степена сродства. Такође, док је по Законоправилу имовина клирика без наследника припадала црквеном дому у коме је оставилац службовао, Синтагма предвиђа да таква заоставштина следује цркви у којој је преминули хиротонисан.⁵⁰⁶

4.2.3. Однос наследноправних одредаба Душановог законика и Скраћене Синтагме

Проблем међусобног односа Душановог законика и Скраћене Синтагме јесте питање које је у српској правној историографији изазвало приличне полемике. У којој мери је реч о комплексној релацији најбоље се види на терену интестатског наслеђивања. Ту је јасно

⁵⁰¹ „Усиновљење које бива ради примања, то јест ради наслеђивања треба, јер су нас тако научила црквена правила и благочастиви закони, поштовати као да је то крвно сродство у односу према брачним степенима и наслеђивању родитеља.“ М. Властар *Синтагма*, 101. Са друге стране, усвајање које настаје као последица примања светог крштења (кумство) не даје право на наслеђе, него се разматра само у оквиру степена брака. Исто, 102.

⁵⁰² Исто, 167.

⁵⁰³ Исто, 373.

⁵⁰⁴ Исто, 182. Једина новина је одредба преузета из Епанагоге и Василика, према којој се располагањем у корист манастира не може повредити право на нужни део. Међутим, одредбе о фалкидији изостављене су из састава Скраћене Синтагме. Н. Кршљнин, *Изузимање (искључивање) из наслеђа и питање намене Душанове кодификације*, 289.

⁵⁰⁵ Исто, 304.

⁵⁰⁶ Исто, 157.

уочљива не само спољашња, већ и органска веза ова два извора и њихова суштинска компатибилност, иако на први поглед међу њима постоје оштре противуречности.

Однос наследноправних одредаба Законика и Скраћене Синтагме најбоље објашњава мисао С. Новаковића: „Што се тиче значења Душанова законика – кад се узме на ум садржина Фотијева Номоканона, који је још Свети Сава увео и у коме има и грађанских закона, кад се, потом, обрати пажња, да и Душанов законик у рукописима долази увек као додатак тим законима и да у њему нигде наредбе цео предмет не исцрпљују нити се у каквом самосталном карактеру показују, онда изгледа као најзгодније да законодавну радњу Душанова времена треба сматрати као *додатке и исправке* или као *измене и допуне* византијско-римским законима који су још од Светог Саве уведени“.⁵⁰⁷ И заиста, и чл. 41. и чл. 48. Законика могу се посматрати као коректив одређених начела Скраћене Синтагме која нису одговарала простору и времену у којима је овај зборник ваљало примењивати. Како је напоменуто, док Скраћена Синтагма у начелу предвиђа равноправност полова у наслеђивању, Законик изричито даје првенство мушким потомцима. Истини за вољу, ни Скраћена Синтагма не прописује експлицитно да синови и кћери имају једнака наследна права. Прво правило гл. К-12 предвиђа само да сродници по нисходној линији, без обзира на пол, имају предност над прецима и побочним сродницима, што је компатибилно чл. 41. Законика, који прописује да се побочни сродници позивају на наслеђе тек уколико оставилац нема (мушких или женских) потомака. Треће правило гл. К-12 Синтагме наизглед је у колизији са Закоником, јер прописује да сродници по усходној линији имају предност над свим побочним сродницима изузев пунородних сиблинга, док Законик не предвиђа изричито претке за наследнике, и у недостатку потомака на наслеђе наизглед одмах позива побочне сроднике. Међутим, преци по Законнику нису били искључени из наслеђа, само су се у пракси ретко могли јавити у улози наследника, па се зато као такви експлиците не помињу. Напоследку, док Законик наследно право побочних сродника изричито ограничава осмим степеном сродства, девето правило гл. К-12 само прећутно допушта могућност да они наслеђују *in finitum*, па се ни у овом погледу не може рећи да два извора стоје у међусобној опреци.

Имајући наведено у виду, сматрамо да се у погледу интестатског наслеђивања Законик може посматрати као нека врста допунског и корективног закона у односу на опште право Скраћене Синтагме. На такав закључак упућује и реченица која у најстаријим преписима XV века (Ходошком, Хиландарском, Бистричком и Атоском) долази на почетку

⁵⁰⁷ С. Новаковић, *Примери књижевности и језика српскога и српкословенскога*, 304-305.

Codex Tripartitus-a, након прегледа садржаја Скраћене Синтагме и гласи: „По сих напрѣд ици законъ благовѣрнаго и хстолюбиваго цара Јоустиниана и законъ бговрнаго цра Стефана“.⁵⁰⁸

4.3. Закон цара Јустинијана

Српски средњовековни правни споменик загонетног назива „Јустинијанов закон“ саставни је део и старијих и млађих редакција Душановог законодавства. У старијим редакцијама он представља други део *Codex Tripartitus-a*, и смештен је између Скраћене Синтагме и Душановог законика. Према накнадно уведеној нумерацији, прихваћеној у науци, сви рукописи ЈЗ старије редакције имају 33 члана. Такође, сви рукописи старије редакције, са изузетком Раковачког, имају једнаку садржину, редослед материје и степен систематизације.⁵⁰⁹ Како је констатовао још Р. Хубе, извори Јустинијановог закона су византијског порекла.⁵¹⁰ То су у првом реду Земљораднички закон, Еклога, Прохирон и Василике, али и новеле византијских царева, *Corpus iuris civilis* и *Prochiron auctum*.⁵¹¹ Закон је обухватио разноврсну материју, највише из области аграрних, својинских и суседских односа, али и норме кривичног и наследног права.

У рукописима старије редакције Закона налази се свега неколико одредаба наследног права – о тестаментарном наслеђивању говоре чл. 1. до 3. и чл. 32, док наслеђивање *ab intestato* регулише само чл. 31.⁵¹² Предметни члан носи назив *Закон о женама* и тиче се наслеђивања мираза и предбрачног дара супружника без деце. Први став цитираног члана прописује да бездетна жена у случају мужевљеве смрти, поред тога што јој се враћа мираз уколико га је било, наслеђује 1/4 предбрачног поклона.⁵¹³ Мираз је могао бити дат, а ако није, то никако није утицало на право жене да наследи део мужевљеве имовине.⁵¹⁴

⁵⁰⁸ Оно што се не налази у Скраћеној Синтагми, судија треба да тражи у Законику Јустинијановом и Законику Душановом. А. Соловјев, *Историја словенских права*, 363.

⁵⁰⁹ Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 25-26.

⁵¹⁰ R. Hube, *O značenju prava rimskoga i rimsko bizantinskoga kod slavjanskih naroda*, 23.

⁵¹¹ Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 32.

⁵¹² Исто, 26; Б. Марковић, *Наследно право у Душановом законику и Закону цара Јустинијана*, Законик цара Стефана Душана – Зборник радова са научног скупа одржаног 3. октобра 2000, поводом 650 година од проглашења, Београд 2005, 70.

⁵¹³ „Ако ко жену узме по закону или с прђијом или без прђије, и умре муж, а жена остане бешчедна, да се дода њој, поред свега њеног, и од мужевљеве прђије четврти део.“ Б. Марковић, *Закон цара Јустинијана*, 70.

⁵¹⁴ Б. Марковић, *Наследно право у Душановом законику и Закону цара Јустинијана*, 70. Поређења ради, према Законоправилу жена није могла наследити предбрачни дар уколико вено (мираз) предвиђено писаним уговором није дато мужу до његове смрти. Ако мираз није дат у целости, жена је могла потраживати само део предбрачног дара сразмеран предатом делу мираза. М. Петровић, *Законоправило II*, 86-87.

Предметно решење иде у прилог тврдњама аутора попут Ф. Зитеља, да постоје противуречности између Синтагме и Законика Јустинијана, с обзиром да је по Синтагми бездетна жена у случају мужевљеве смрти добијала цео предбрачни дар. Наредни став предвиђа да у случају смрти супруге бездетни муж не наслеђује ништа од жениног мираза, изузев онога што му жена сама завешта.⁵¹⁵ Он стоји у органској вези са наредним чл. 32⁵¹⁶, према коме није потребна ничија сагласност да се муж споразуме са женом да после њене смрти наследи мираз.⁵¹⁷

У литератури је заступљено мишљење да се чл. 31. Закона Јустинијана односи на међусобно право наслеђивања супружника без деце у погледу целокупне заоставштине, а не само тзв. „брачног прибитка“.⁵¹⁸ Сматрамо да би такво гледиште било прихватљиво само у погледу првог става наведеног члана⁵¹⁹, јер се право бездетне удовице на 1/4 предбрачног дара изводи из правила преузетог из Прохирона, по коме она наслеђује 1/4 мужевљеве заоставштине. Међутим, други став требало би тумачити тако да муж не може *ab intestato* наследити мираз своје бездетне жене уколико она има других законских наследника. Ако таквих наследника није било, муж је у последњем наследном реду наслеђивао како мираз, тако и сву осталу имовину супруге.⁵²⁰ Премда поједини аутори сматрају да је овај став

⁵¹⁵ „Ако ли муж остане без чеда, а жена умре, да муж не узме ништа, осим онога што му остави жена својом вољом.“ Б. Марковић, *Закон цара Јустинијана*, 70.

⁵¹⁶ Т. Флоринский, *Памятники законодательной деятельности Душана, царя сербов и греков*, 482.

⁵¹⁷ „Ако ли се сагласи муж са својом женом да је наследи по њеној смрти, односно да остане прђија код њега, (нека друга) сагласност је непотребна.“ Б. Марковић, *Закон цара Јустинијана*, 70. Овакав уговор Законоправило и Синтагма изричито забрањују. Корене цитиране одредбе без сумње треба тражити у Прохиرونу. Т. Флоринский, *Памятники законодательной деятельности Душана, царя сербов и греков*, 482. Међутим, посреди је реч о погрешном (непотпуном) преводу или интерпретацији (можда и једном и другом) одредбе гл. 9. гр. 9. Прохирона, на шта је већ указано у одељку посвећеном Синтагми Матије Властара.

⁵¹⁸ Б. Марковић, *Наследно право у Душановом законнику и Закону цара Јустинијана*, 70.

⁵¹⁹ Овај став је у нешто измењеном виду преузет директно из Еклоге, тачније одредбе 4.2. њеног II титула, која гласи: „Када бездетни муж умре пре своје жене, њој поред повраћаја целокупног од мужа примљеног и потврђеног мираза припада и право на део мужевљеве заоставштине у висини од 1/4 вредности мираза, док преостала имовина мужа припада његовим тестаментом или законом одређеним наследницима“. L. Burgmann, *Ecloga*, 174-175. Како је приметио Т. Флорински, ово је још једно сведочанство у којој мери је опстао ауторитет Еклоге међу Јужним Словенима, иако је у самој Византији она била аброгирана још за владе Василија I Македонца. Т. Флоринский, *Памятники законодательной деятельности Душана, царя сербов и греков*, 482.

⁵²⁰ Супротно тумачење водило би погрешном закључку да супружници нису били изједначени у наследним правима - да муж уопште није улазио у круг наследника у погледу женине заоставштине и да је могао добити само оно што би му жена наменила тестаментом или уговором. Б. Марковић, *Наследно право у Душановом законнику и Закону цара Јустинијана*, 70. Такво решење било би супротну духу и начелима римско-византијског права које још од Јустинијанове кодификације предвиђа равноправан положај брачних другова приликом узајамног наслеђивања у последњем наследном реду. Тако, прописујући једнаку вредност и узајамност мираза и предбрачног дара, Законоправило предвиђа да ће „...сасвим неправедно бити ако жена, не давши вена своме мужу, узме предбрачни дар. А ако ли није био дат у целости, та ће потраживати онолико дара колико буде дато вена, јер смо љубитељи једнакости и правде, те она (тј. правда) у свему другом, а уз то и у суживоту, наређујемо да се држи, као што је то – ако није дала ништа дакле да не узме“. М. Петровић, *Законоправило II*, 86.

преузет из Прохирона⁵²¹, мишљења смо да исти потиче из Властареве Синтагме, односно Новеле цара Лава Мудрог о наслеђивању мираза и предбрачног дара.⁵²² Наиме, решење по коме удовцу у случају бездетности не припада ништа од заоставштине супруге не може се наћи у Прохирону. Такође, оно није комплементарно са Јустинијановим правилима о наслеђивању и имовинским односима супружника садржаним у Прохирону.⁵²³ У сваком случају, све напред наведено потврђује запажање З. фон Лингентала да је „историју (развоја) брачног имовинског права у Византији тешко расветлити“.⁵²⁴

У рукописима млађе редакције комплетно законодавство цара Душана претрпело је крупне промене, како у погледу склопа, тако и у односу на садржину. Из кодификације нестаје Скраћена Синтагма, чије одредбе делимично бивају преузете у преостала два дела – Душанов законик и Јустинијанов закон, који добија нови назив - „Закон цара Константина Јустинијана“.⁵²⁵ Према нумерацији чланова Софијског рукописа, која је прихваћена као основна, садржина ЗКЈ подељена је на 87 чланова из више правних области.⁵²⁶ Чл. 31. Јустинијановог закона старије редакције није нашао место у млађој рукописној редакцији у свом изворном облику.

И код новије редакције наследници у правој нисходној линији, без обзира на пол, имају предност над усходним и побочним сродницима.⁵²⁷ У Борђошком препису се у чл. 63. понавља одредба Прохирона и Синтагме о праву кћери да наслеђује *ab intestato* даваоца мираза, под условом да мираз унесе у оставинску масу.⁵²⁸ Међутим, наследноправни положај женске деце битно је другачије регулисан према одредби чл. 64. Паштровског преписа, која предвиђа да (обећани или дати) мираз искључује кћери из каснијег учешћа у

⁵²¹ Т. Флоринский, *Памятники законодательной деятельности Душана, царя сербов и греков*, 482, Б. Марковић, *Закон цара Јустинијана*, 36.

⁵²² По садржини и правном учинку оно највише одговара глави У-5 Синтагме, по коме се целокупан мираз враћа наследницима преминуле бездетне жене, док удовац задржава предбрачни дар. М. Властар *Синтагма*, 371.

⁵²³ Важно начело брачног имовинског права Јустинијанове кодификације је равноправност супружника. Сходно правилу да мираз и предбрачни дар морају бити једнаке вредности, Новела 93. прописује да се мора уговорити да део мираза који би припао удовцу у случају бездетности буде једнак делу предбрачног дара који би, уколико муж умре први, припао бездетној удовици. Z.v.Lingenthal, *Geschichte*, 67.

⁵²⁴ Исто, 62.

⁵²⁵ Иза промене назива стајали су правно-политички циљеви, с обзиром да име Матије Властара, монаха из XIV века, као и назив правног документа – „Синтагма“, нису имали потребан ауторитет у XVII и XVIII веку, за разлику од звучних имена првог хришћанског цара и првог хришћанског законодавца. Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 27.

⁵²⁶ Исто, 30.

⁵²⁷ За заоставштину оставиоца без директних наследника Паштровски препис се служи изразом „истрачбина“, што је еквивалент „пустој“ баштини из чл. 41. ДЗ. В. Мошин, *Паштровски списак Душанова законодавства према Загребачком рукопису*, Старине ЈАЗУ, књ. 43, Загреб 1951, 19. (у даљем тексту: *Паштровски списак*)

⁵²⁸ Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 126.

деоби наследне масе.⁵²⁹ Осим тога, Паштровска препис уопште не садржи правило да и женски потомци искључују из наслеђа претке и побочне сроднике.

Закон познаје и право представљања, па према Борђошком препису унуци имају право на наследни део оца или мајке из наследне масе која остане после смрти њиховог деде⁵³⁰, без обзира на пол и *status familiae*.⁵³¹ Поређења ради, изгледа да се по Паштровском препису право репрезентације примењивало само на потомство синова, али не и кћери. То се да закључити из стилизације текста, јер док се у Борђаошком препису помињу унуци који наслеђују „са својим стрицем или ујаком, примајући оно што би примила њихова мати или отац“, Паштровски препис у чл. 63. говори само о унуцима који „наслеђују са својим стрицем оно што би примио њихов отац“.⁵³² Штавише, чл. 64. Паштровског преписа експлицитно налаже да потомство „по женском колену“ може да наслеђује само на основу завештања⁵³³

У случају да нема потомака, оставиоца равноправно наслеђују преци и пународна браћа и сестре и њихова деца, *per capita*.⁵³⁴ Удовац је у случају смрти свог (јединог) детета, коме је мајка завештала мираз, наслеђивао целокупну имовину детета, укључујући и тај мираз.⁵³⁵ Трећи наследни ред чине полубраћа и полусестре и њихова деца, а четврти побочни сродници, без ограничења, при чему ближи степен сродства искључује даље (*successio graduum*).⁵³⁶ Ипак, из садржине чл. 66. ст. 3. посредно се може закључити да је, попут

⁵²⁹ „Ако отац запише али да свакој кћери перђију, покаже, да не има већ од његова уживати.“ В. Мошин, *Паитровски списак*, 19.

⁵³⁰ Б. Марковић, *Наследно право у Душановом закону и Закону цара Јустинијана*, 73. Део који припада унуцима дели се између њих (претпоставља се на једнаке делове, иако се то изричито не наводи), док се у Паштровском препису истиче и да то износи онолико колико и део живог стрица. Исто.

⁵³¹ Б. Марковић, *Закон цара Јустинијана*, 125. Пунолетство није неопходан услов за позивање на наслеђе. Према Паштровском препису, деца могу бити под старатељством свога стрица или пунолетна, и то ништа не мења у њиховом праву. Б. Марковић, *Наследно право у Душановом закону и Закону цара Јустинијана*, 73.

⁵³² В. Мошин, *Паитровски списак*, 19.

⁵³³ „По женском степену ђеца...не могу редитат ниша изван стежер шо запише чоек ђетету коиму, будући ние од сердца, нити излази из колена негова.“ Исто.

⁵³⁴ Поред чл. 58, на то указује и чл. 60. Борђошког преписа, који предвиђа да мајка „заједно са својом децом наслеђује (имовину) умрлог детета и прима део који би примио један брат“. Б. Марковић, *Закон цара Јустинијана*, 125.

⁵³⁵ Исто, 127. Наведено правило је, преко Синтагме, преузето из Новеле цара Андроника II, која ће бити предмет подробне анализе у одељку посвећеном наслеђивању у грчким земљама Царства.

⁵³⁶ Исто. Извесна ограничења у погледу наслеђивања од стране побочних сродника предвиђа Паштровски препис. Према чл. 63, право законског наслеђивања ограничава се на чланове оставиоцевог рода, и тиме ускраћује припадницима његовог братства и племена. Б. Марковић, *Наследно право у Душановом закону и Закону цара Јустинијана*, 73. Исти члан у ст. 5. предвиђа да, уколико нема брата ни братучеда, „остали кои су од мјеста сродници имају се призват кои буду ближни, и тизи да уживају од стежера“. В. Мошин, *Паитровски списак*, 19. Сматрамо да су по Паштровском рукопису оставиоца могли наследити само они побочни сродници (родственици) који су живели са њим у истом месту. Могуће је да предметна одредба има корен у Законоправилу (55, 9, 9.), које прописује да „човек са стране, односно онај који ван града живи“ не може интестатски („без писања у завештање“) да наследи становника тог града“. М. Петровић, *Законоправило II*,

Паштровског, и Борђошки препис ограничавао право законског наслеђивања на круг оставиочевих родственика. Наведена одредба налаже да се, уколико нема никога од оставиочевог рода, половина заоставштине даје манастирима, за душу покојника, а половина градском или зборском комуну. Уколико град у коме је оставилац живео нема комун, њему намењена половина имала се дати царевом царинику.⁵³⁷ Паралелно са овим правилом, и у Борђошкој (чл. 64.) и у Паштровској редакцији (чл. 65.) опстала је одредба Јустинијановог законодавства да преживели брачни друг наслеђује целокупну заоставштину уколико нема других (тестаментарних и законских) наследника.⁵³⁸

У чл. 62. Борђошког преписа понавља се решење из Синтагме сходно коме ванбрачно дете може по закону да наследи само оца, а не и очеве сроднике, и то у последњем наследном реду.⁵³⁹ Насупрот томе, Паштровски рукопис не говори ништа о наследним правима ванбрачне деце.

Наслеђивање брачних другова регулише чл. 5, који прописује да „ако жена запише (своју имовину) сину или кћери, тако да остане, ако ли мужу, то да не буде; а онај ко узме жену, (има право на) четврти део (имовине)“.⁵⁴⁰ Реч је о сложеној одредби која у првом делу уређује тестаментарно, а у другом интестатско наслеђивање. Жена је могла располагати својом имовином *mortis causa* у корист деце, али не и супруга.⁵⁴¹ Други став одредбе је нејасан, и према Б. Марковић треба га тумачити тако да муж, који би се по жениној смрти поново оженио, може да наследи само 1/4 заоставштине.⁵⁴² Овакав закључак је донекле прихватљив само ако се има у виду формулација коју овај став има у

86. Да пре састављања Паштровског преписа законско наслеђивање није било ограничено на род оставиоца јасно је из пресуде паштровског зборског суда од 15. маја 1585. године. Суд је у спору око наследства Дапца Ђуде одлучио да „има имат таи добра наивећа ближика от патрие от племена Ђудак или тко други тко би се нашао наивећа ближика“. И. Божић; Б. Павићевић; И. Синдик, *Паштровске исправе XVI – XVIII вијека*, Цетиње 1959, 7. Као потенцијални наследници долазили су дакле у обзир и припадници истог братства („патрије“) и племена.

⁵³⁷ Б. Марковић, *Закон цара Јустинијана*, 127; В. Мошин, *Паштровски списак*, 20. Реч је о одредби Новеле цара Андроника II из 1305, преузетој у битно измењеном облику. Она се разликује и од одговарајуће одредбе из гл. К-12. Синтагме, што је јасан показатељ да састављачи Закона нису само механички преписивали текст ранијих извора. Према Новели и Синтагми, половина ошасне имовине припадала је одмах државној благајни, док је по Закону Константина Јустинијана иста имала припасти централној власти тек уколико оставиочев град није имао градски или зборски комун. Наведена иновација сведочи о прилагођавању средњовековних правних докумената новонасталим околностима, у овом случају специфичној средини аутономних жупа у зетском приморју.

⁵³⁸ Исто.

⁵³⁹ Б. Марковић, *Закон цара Јустинијана*, 125.

⁵⁴⁰ Исто, 114.

⁵⁴¹ Иако цитирана одредба проглашава неважећим завештање (или његов део) којим би жена нешто оставила мужу, могуће је да иста има узор у одредби о ништавости уговора супружника о наслеђивању мираза, која се среће у старијој редакцији.

⁵⁴² Б. Марковић, *Наследно право у Душановом законнику и Закону цара Јустинијана*, 73.

Паштровском рукопису – „Ако се ожени другом само четврти део“.⁵⁴³ Међутим, такво тумачење цитиране одредбе у Борђошком препису било би у супротности са њеним извором. С обзиром да се чл. 5. и 6. Борђошког преписа надовезују на први став чл. 31. старије редакције, јасно је да њихово порекло треба тражити у Еклоги. Према одредби II, 10 Еклоге, право да задржи 1/4 мираза бездетне жене имао је само муж *који се не би поново оженио*, у супротном, морао је да врати њеним наследницима целокупан износ мираза.⁵⁴⁴ Зато израз „онај ко узме жену“ треба тумачити као „супруг“, „онај ко је узео жену која је преминула и о чијој заоставштини се расправља“, а не као „онај ко се преженио“. Разуме се, правило из чл. 5. примењује се само у случају бездетности.

Наредни члан 6, који је са претходним у органској вези, понавља одредбу старе редакције да жена у случају бездетности наслеђује мужевљево имовину у висини 1/4 мираза. Међутим, уколико би се преудала, њој би поред повраћаја мираза из заоставштине мужа припадала само три златна прстена.⁵⁴⁵ Код Борђошког преписа, са члановима 5. и 6. у несагласју су ст. 2. и 3. чл. 65, који такође регулишу материју међусобног наслеђивања супружника. Они преузимају решења из Синтагме, по којима жена у случају бездетности, уколико нешто друго није уговорено, задржава мираз и наслеђује предбрачни поклон, док у истој ситуацији муж задржава предбрачни дар, а мираз враћа жениним наследницима.⁵⁴⁶ Такође, сви поменути чланови несагласни су са чл. 66, који понавља заповест из Новеле цара Андроника II да обудовели брачни друг може да наследи 1/3 заоставштине бездетног супружника.⁵⁴⁷

⁵⁴³ Б. Марковић, *Закон цара Јустинијана*, 114. Међутим, цитирана одредба није у сагласности са чл. 63. ст. 3. Паштровског преписа, који предвиђа да удовац који се не би преженио полаже право на део заоставштине супруге који одговара наследном делу детета, *по закону*. В. Мошин, *Паштровски списак*, 19. Врло је вероватно да је и ова одредба, путем Законоправила, преузета из гл. 1. гр. 6. Прохирона.

⁵⁴⁴ Z.v.Lingenthal, *Geschichte*, 62.

⁵⁴⁵ Б. Марковић, *Закон цара Јустинијана*, 115. Порекло ове занимљиве одредбе можда се може наћи у Которском статуту, ако се пође од претпоставке да „три златна прстена“ означавају дарове које је жена добила од своје породице поврх мираза (*donatio super parchivium*). Према гл. CLI и CLII Статута, веренички прстен и ови дарови били су искључива својина жене, која је њима могла располагати по својој вољи, независно од тога да ли је имала наследнике или не. *Statuta civitatis Cathari – Статут града Котора, књ. II*, Котор 2009, 211; И. Синдик, *Комунално уређење Котора – од друге половине XII до почетка XV стољећа*, Котор 1950, 130.

⁵⁴⁶ Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 126. Мишљења смо да је погрешан превод првог става члана 65. Борђошког преписа на савремени српски језик, дат од стране Б. Марковић. Цитирана одредба у оригиналу гласи „Множаје подбаает бити прикија од подлога“, а преведен је „Треба свакако да од подлога мужевљевог буде (исплаћена) прђија за бешчедну умрлу (жену)“. Исто. У питању је очигледно решење преузето из гл. У-5 Синтагме, која понавља правило из Новела цара Лава Мудрог да мираз треба да буде већи од предбрачног дара. М. Властар *Синтагма*, 371.

⁵⁴⁷ Друга трећина припадала је манастиру, а преостала је по Борђошком препису следовала господару земље (феудалцу), а по Паштровском епархијском владици. Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 127; В. Мошин, *Паштровски списак*, 20. Док се у Борђошком препису понавља правило Синтагме које брани носиоцима јавне власти да разграбљују и присвајају имања бездетних удоваца, у Паштровском се практично уводи забрана тестаментарног располагања супружницима без деце („да не могу имаће свое ни самому краљу“). Б.

Закон Константина Јустинијана у највећем делу преузима одредбе Синтагме о ексхередацији нужних наследника, са извесним одступањима у складу са потребама времена, тј. јачањем очинске власти. Тако је син могао бити лишен наследства уколико би се оженио противно вољи родитеља или без њихове сагласности. Такође, отац је могао искључити из наслеђа дете (без обзира на пол) које се није желело повинovati његовим заповестима, као и дете које је од њега побегло како би се ослободило његовог гнева и „жестоке нарави“.⁵⁴⁸ За разлику од Законоправила и Синтагме, ЗКЈ не садржи одредбе о недостојности за наслеђивање.

Према речима Б. Марковић, Закон цара Јустинијана био је намењен регулисању правних односа у које се у свакодневном животу најчешће ступа, због чега и у старијој и у млађој редакцији постоји само једно или неколико правила неподобних за практичну примену.⁵⁴⁹ Међутим, поставља се питање колика је била употребна вредност јединог члана старе редакције који се тиче интестатског наслеђивања (чл. 31.), уколико се исти посматра у склопу Душановог законодавства. Поменути члан је, како је напред објашњено, у једном делу супротан одговарајућим правилима Синтагме, док је у другом делу истоветан са њеним заповестима. Поред тога, како је у преписима Душановог законодавства Јустинијанов закон долазио увек после Синтагме, врло је вероватно да је био сразмерно мало коришћен за расправљање наследних односа.

Такође је упитно у којој мери су примењиване наследне одредбе млађе редакције, нарочито када је реч о преписима попут Борђошког. Како наводи сама Б. Марковић, његов део који се односи на законско наслеђивање је тешко разумљив. Као могући узроци за то наводе се неразумевање ових норми од стране преписивача, одсуство њихове примене у пракси и одударење од стварних животних околности у време када су преписиване.⁵⁵⁰ Ипак, Паштровски препис је сасвим извесно био много прилагођенији духу времена и поднебљу на коме је требало да се користи. Међу његовим одредбама нема толико противуречности, и изостављено је више правила Синтагме која нису одговарала друштвеној реалности. Као такав, Паштровски препис је био подобан за употребу од стране народних судова у аутономним областима зетског приморја, попут Грбља и Паштровића.

Марковић, *Наследно право у Душановом закону и Закону цара Јустинијана*, 74; В. Мошин, *Паштровски списак*, 20.

⁵⁴⁸ Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 128; В. Мошин, *Паштровски списак*, 20-21.

⁵⁴⁹ Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 41.

⁵⁵⁰ Исто.

4.4. Наследноправни положај српских себара

Зависно сељаштво чинило је главну масу становништва средњовековне Србије. То је разумљиво, ако се има у виду да је пољопривреда представљала основну делатност и да о неком вишем ступњу развоја градског живота није могло бити ни говора.⁵⁵¹ Ипак, не може се тврдити да је зависно сељаштво чинило хомогени сталеж, нарочито ако се као критеријум узму његове обавезе и права према феудалном господару и централној власти. С тим у вези, тешко је рећи да ли су за зависно сељаштво у областима старе српске краљевине постојала јединствена правила наслеђивања (пошто Душанов законик о томе ћути), или су она зависила од воље феудалних господара и разликовала се од властелинства до властелинства.⁵⁵² Уколико их је било, реч је о неписаним правилима обичајног права, која су у фрагментима „озакоњена“ кроз поједине одредбе расуте по различитим владарским повељама.⁵⁵³ Како наводи С. Новаковић, господари земље су се са својим меропсима наравнавали по старим обичајима, и о својини није било спора.⁵⁵⁴

4.4.1. Меропси

Израз „меропих“ ушао је у општу употребу у правним споменицима из XIV века, и означава најбројнију категорију себара, којој је основна делатност била обрада земље. Меропсима је право наслеђивања баштине било зајамчено одредбом чл. 174. ДЗ, али је оно без сумње постојало и много раније.⁵⁵⁵ По речима Т. Тарановског, „меропашка је баштина

⁵⁵¹ М. Wlainatz, *Die agrar-rechtlichen Verhältnisse des mittelalterlichen Serbiens*, 157.

⁵⁵² С. Шаркић, *Средњовековно српско право*, Нови Сад 1995, 95. Обавезе зависних сељака на различитим манастирским властелинствима, па чак и у различитим селима у оквиру истог властелинства, биле су често неуједначене у погледу обима и садржине. М. Благојевић, *Посебни закони на манастирским властелинствима*, Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора, САНУ, Одељење друштвених наука, Извори српског права XVI, Београд 2009, 21-33. Има мишљења да је регулисање наслеђивања себарских баштина у потпуности било препуштено властели. Д. Јанковић, *Историја државе и права феудалне Србије (XII-XIV век)*, Београд 1957, 104-105.

⁵⁵³ Како истиче М. Блок, међусобни односи феудалаца и кметова почивали су искључиво на обичајном праву дотичне земље. То је важило тако неоспорно, да се у Француској као назив за дажбине дуговане феудалцу користила иста реч као и за обичај – *coutume*, па се онај који је дуговао дажбине једноставно означавао као „човек који намирајује обичај“ – *homme coutumier*. М. Bloch, *Feudalno društvo*, 296.

⁵⁵⁴ С. Новаковић, *Село*, 172. „Наследни прописи били су утврђени старом регионалном праксом, без икаква другог уплетања сениора, осим њихових настојања – у становитим раздобљима и становитим крајевима – да бде над недјељивошћу имања, које се сматрало неопходно потребним за тачно убирање терета.“ М. Bloch, *Feudalno društvo*, 298.

⁵⁵⁵ „Ратари који имају своје наследствене земље и винограде, и купљенице, власни су располагати тим својим земљама и виноградима; они их могу дати у мираз, могу их уступити цркви или продати, с тим да на томе месту свагда мора бити работник онемо господару чије буде село. Ако на томе месту поменутом сеоском

била наследна, и то је прелазила на мушку децу, као што упозорује један члан Светостефанске хрисовуље (1313-1318), који гласи: „А сирота (удовица) која има мала сина, да си држи все село (цело имање) догде јеј син подрасте; ако ли не има сина, да си држи селиште (место са кућом) и врт и најбољу главну ниву си“ (чл. 73.).⁵⁵⁶

Као главна карактеристика наследноправног положаја меропаша може се издвојити искључење женског потомства из наслеђа баштине.⁵⁵⁷ Према првом делу цитиране одредбе из повеље манастиру Бањска, меропашку баштину могао је наследити искључиво син.⁵⁵⁸ За малодобног сина је земљу одржавала мајка, у својству уживаоца, вероватно уз помоћ рођака или суседа, док он не одрасте и не постане прави работник.⁵⁵⁹ Уколико је било више синова, наслеђивали су баштину на једнаке делове.⁵⁶⁰ У пракси, они би често остајали да живе на очевој земљи, у заједничком домаћинству, што је водило формирању породичне задруге. Међутим, и централна власт и феудални господари благонаклоно су гледали на деобу

господару не би било работника, он је вољан узети те њиве и винограде.“ С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског*, 251.

⁵⁵⁶ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 88.

⁵⁵⁷ Да је себарски посед био наследан, и то по мушкој линији, први је несумњиво доказао М. Влајинац у свом капиталном делу о правним аспектима аграрних односа у средњовековној Србији. М. Wlainatz, *Die agrarrechtlichen Verhältnisse des mittelalterlichen Serbiens*, 190.

⁵⁵⁸ Интригантно је гледиште М. Нинчића, који, не спорећи да се меропашка баштина преносила са оца на сина, наводи да се то није чинило по основу наслеђивања, већ посредством самог себарског статуса који се стицао рођењем и подразумевао везаност за земљу. У том смислу, пре би требало говорити о „обавези“ меропашког сина да преузме баштину, него о његовом праву наслеђивања. М. Нинчић, *Историја аграрно-правних односа српских тежака под Турцима – I део (раније доба)*, Београд 1920, 79. Ипак, из саме употребе термина „баштина“ за меропашки посед у чл. 174. ДЗ јасно је да се истом не може порећи наследност. Како истиче С. Новаковић, „баштина је по значењу очевина, имање наследствено...“. С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског*, 173.

⁵⁵⁹ Може се основано претпоставити да је наведено решење преузето из византијског права. Према Еклоги, у случају да један супружник премине и иза себе остави малодобну децу, целокупна његова заоставштина доспева у руке преживелог брачног друга, који је дужан да управља домаћинством и да га одржава, као и да се стара о подизању и издржавању деце. За то време деца не могу захтевати да им се издвоји и преда њихов наследни део. Када сва деца постану пунолетна, преживели супружник може да изабере да ли ће остати да живи у заједници са њима, или ће се одвојити. Са друге стране, док Еклога говори само о управљању и старању о заоставштини преминулог супружника, Епанагога (XIX, 5) изричито предвиђа да преживели брачни друг има и право плодоуживања на њој. Z. v. Lingenthal, *Geschichte*, 69-70.

⁵⁶⁰ Међутим, потчињена баштина (као и властеоска) није се могла неограничено делити и уситњавати. У поседу меропашке куће морало је остати довољно земље како би се осигурала њена егзистенција, а тиме и уредно испуњавање феудалних терета. Због тога је доследна примена наслеђивања *per capita* неспојива са суштином феудалног уређења. Мишљења смо да су код наслеђивања потчињене баштине главну улогу играле околности сваког појединачног случаја, пре него нека прописана правила. Другим речима, уколико је било довољно земље за поделу, синови преминулог меропаша могли су наследити баштину на једнаке делове. Уколико то не би био случај, неки од синова би наследили оца, а други једноставно добили нов посед од господара земље. Да ли је постојао критеријум по коме би неки од синова у таквој ситуацији имао предност, из доступне грађе се не може сазнати. Да се меропашки посед заиста делио наслеђивањем, и да је то производило нежељене ефекте, види се на примеру села Лисца, у Сланском приморју. Након што им је село припало, Дубровчани су његов атар поделили становницима тако да је свака кућа добила једнак део. За коришћење ових површина земљорадници су били дужни да Републици предају четвртину остварених приноса. Међутим, једва да су прошле три деценије, а ове су деонице почеле да се деле између законитих наследника држалаца. М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973, 347-348.

себарске баштине кад год је то било могуће, јер је иста, по природи ствари, водила формирању засебних домаћинстава, „кућа“. У српском средњовековном праву, пореске обавезе и работе по правилу је дувала кућа, а не појединац. Већи број кућа значио је више радне снаге за феудалног господара и веће приходе за државну благајну, с обзиром да се соће плаћало по домаћинству.⁵⁶¹ И када предмет баштине није обрадиво земљиште, синови се јављају као искључиви наследници, који наслеђују *per capita*. Тако су око 1400. године митрополит Јован Зограф и његов брат јеромонах Макарије манастир Зерзе (Зрзе) код Прилепа, који је подигао њихов деда, монах Герман, доделили у баштину свом кмету Константину и његовим синовима Јакову, Калојану и Дмитру.⁵⁶² Упркос томе, сматрамо да се начело једнаких наследних права синова није односило на оне који су се за очевог живота оделили кућом и имањем⁵⁶³, о чему је свакодневни живот у немањихкој Србији сигурно пружао довољно емпиричког материјала. Још је у хрисовуљи краља Владислава манастиру св. Богородице на Бистрици у Полимљу из 1234. године прописано да је син три године након венчања морао да напусти очев дом (и имање!), заснује сопствену инокосну породицу и „ступи у особну службу цркви“.⁵⁶⁴ Уколико је у питању син јединац, отац је након његовог одласка остајао сам на стасу, али ако је било и нежењених синова, или таквих од чије женидбе није прошло три године, они су по самом закону остајали са оцем.⁵⁶⁵ У тој ситуацији, када би отац преминуо, на наслеђе су вероватно позивани само синови који су у тренутку делације живели под очевим кровом. Другачије решење било би крајње неправично с обзиром да је одељени син у моменту очеве смрти имао сопствени ждреб који му је уступио господар земље. Он није могао више заједно са оцем и браћом обрађивати очеву земљу, дакле није могао ни на који начин доприносити одржавању баштине. Осим тога, њега није погађала колективна одговорност за евентуалне кривице, као неодељену браћу, нити је заједно са њима сносио пореске дажбине које су разрезиване „на кућу“, па није изгледно да је равноправно са њима конкурисао на наслеђе. У случају да је еманциповани син био јединац, очев ждреб би након његове смрти остајао без работника,

⁵⁶¹ Како је језгровито запазио М. Влајинац, „Кући се у средњовековним српским земљама више давало на значају него појединцу. У скоро свим даровним повељама величина села изражавана је бројем кућа. Кућа је била основна пореска јединица код већине пореских давања, као и обвезник најразличитијих работа. У кривичним стварима, кривична одговорност и обавеза накнаде штете по правилу су погађале кућу“. М. Wlainatz, *Die agrar-rechtlichen Verhältnisse des mittelalterlichen Serbiens*, 120.

⁵⁶² Р. Михаљчић, *О старом српском праву*, 73.

⁵⁶³ М. Bloch, *Feudalno društvo*, 298.

⁵⁶⁴ А. Соловјев (изд.), *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд 1926, 29. (у даљем тексту: *Одабрани споменици*)

⁵⁶⁵ Син је морао да остане у заједници са оцем и три године након женидбе. Исто.

па га је феудалац могао уступити другом меропху.⁵⁶⁶

Наследноправни положај меропашких кћери био је нешто компликованији. У случају да је оставилац имао мушких потомака оне се нису могле надати никаквом наследству. Припадало им је само право на мираз који се, имајући у виду скромни имовински статус меропаха, углавном састојао из покретнина мале вредности. Тек уколико не би било синова, ћерка је могла баштину донети свом мужу као мираз, али у већини случајева само уз сагласност феудалца.⁵⁶⁷ Другим речима, наследна права себарских кћери, за разлику од синова, нису ни на који начин била зајамчена.⁵⁶⁸

Ипак, изгледа да су оне под одређеним околностима могле нешто наследити, о чему посредно говори други део поменуте одредбе Светостефанске хрисовуље. Наиме, удовица без синова, којој је остајало селиште, врт и главна њива, могла је имати кћери, које су по њеној смрти наслеђивале та добра. У попису имања Хтетовског манастира око 1346. године наилази се на податак да је у „гладно време“ за 20 кабала жита купљена њива која је лежала „оу Царева Стоуденца, Краимирово селиште“, док се као продавци наводе две Крајимирове ћерке и њихова деца.⁵⁶⁹ Како наводи М. Благојевић, ћерке су после очеве смрти, а вероватно и мајчине, слободно располагале и селиштем и главном њивом.⁵⁷⁰ Нема разлога не

⁵⁶⁶ М. Влајинац заступа прилично усамљено гледиште да наведена одредба бистричке повеље не прописује да се син мора оделити од оца након три године од женидбе, већ да он, иако остаје у истој породичној заједници, преузима посебне (лично своје) обавезе према манастиру. М. Wlainatz, *Die agrar-rechtlichen Verhältnisse des mittelalterlichen Serbiens*, 123. Сматрамо да изложено мишљење има крупних нелогичности, с обзиром да су се у средњовековној Србији работе резривале по кући, а не по глави, и да су себри били лично слободни, а везани за земљу. Другим речима, меропашком сину се у време издавања бистричке повеље „пуна норма“ работа могла наметнути тек када би засновао сопствено домаћинство.

⁵⁶⁷ Држимо да су у погледу давања потчињене баштине у мираз важила иста ограничења као код њеног отуђивања. Према речима Т. Тарановског, „и ограничено на круг меропаха, отуђивање меропашке баштине наилазило је на тешкоће. Није тих тешкоћа било, кад се одговарајући промет вршио у истом селу, или са слободним човеком, који није над собом имао господара. Али су се тешкоће одмах јављале, ако се меропашка баштина отуђивала меропху из другог села, мада у истом властелинству, и још више, кад се отуђивала на страну – или жупском човеку (насељенику државног имања) или човеку из туђег властелинства. Ако је у истом властелинству насељеник из једног села отуђио своју баштину насељенику из другог села, то је компликовало газдински распоред у властелинству; ако је прибавилац одржао и свој стари ждроб, онда је постојало питање, како ће он теглити работе и на староме и на новоме месту. Није то била нека неодолјива компликација, али ипак компликација, коју није властелинство радо гледало, те сигурно по могућности спречавало. Још је ствар била компликованија, кад би се потчињена баштина отуђивала на страну изван властелинства коме је припадала. Ако би, рецимо, насељеник приватног имања продао или дао у прикију свој ждроб жупском човеку, то се не би могло допустити, јер би постао сукоб између дужности прибавиоца према жупи и према приватном господару. За то би требало нарочите дозволе, коју би тешко било добити“. Т. Тарановски, *Историја српског права*, 619.

⁵⁶⁸ У том погледу ваља указати на одредбу чл. 32. Винодолског статута, који Ј. Маргетић тумачи тако да „заоставштину наслеђују мушки десценденти, а ако их није било, кнез је одлучивао хоће ли кћери прихватити за наследнике“. Ј. Kasar; V. Lahner, *Korčulanski statut i njegova nasljednopravna regulacija*, Правни вјесник, 35(2), Осјек 2019, 16.

⁵⁶⁹ А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 131.

⁵⁷⁰ М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 345. Нарочито је значајна напомена истог аутора да се Хтетово и Полог према деоби земље извршеној од цара Душана налазе у „српској земљи“ и да, сходно томе,

претпоставити да су кћери, уколико у тренутку очеве смрти није било мајке, директно од оца могле наследити ова добра. На такву могућност указао је још С. Новаковић, истичући да је вероватно „Крајмир имао село, и немајући мушког порода остала је, по горе наведеном закону (светостефанском), главна му њива двома кћерима његовим, од којих је опет имала остати синовима њиховим“.⁵⁷¹ Чињеница да Крајмирове кћери заједнички располажу очевом имовином посредно потврђује да су меропашке кћери такође, попут синова, наслеђивале на једнаке делове. С обзиром да су обе имале деце, претпоставка је да су биле удате, што сведочи да су и удате кћери меропаша под одређеним околностима уживале наследна права, као и да су могле имати сопствену имовину (независно од мираза) и њоме слободно располагати. Ипак, реална је и могућност да су сестре у време продаје, а можда већ и у моменту делације и саме биле удовице, с обзиром да нема помена њихових мужева, и да су саме одгајале децу у тешким условима („гладно време“).

У литератури се среће мишљење да је чл. 174. Законика „исправио велику неправду према женској деци кметова“, јер им је омогућавао да наследе очеву имовину кад није било мушке деце⁵⁷², као и да је „изједначио право мушке и женске деце на очеву имовину“.⁵⁷³ Изложено становиште почива на праву меропаша да своју имовину дају у мираз, зајамченом

у тим крајевима треба очекивати примену српских обичаја. Очигледно је, дакле, да правило о удовици није било ограничено на властелинство манастира Светог Стефана, већ да је реч о општеприхваћеном правилу у старим српским земљама. Наиме, у повељи краља Милутина манастиру св. Ђорђа код Скопља 1300. године помиње се њива коју даје „Обезова кћи с родом“. У грачаничкој повељи истог владара као носилац домаћинства наводи се „Гоишина жена с децом“. А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 72, 103. Идентично решење можда, методом *ex silentio*, предвиђа и помињани чл. 174 ДЗ, када прописује да, уколико нема работника, господар „чије буде село“ може узети назад „винограде и њивије“. Дакле, феудалном господару враћа се „село“ као земљиште које користи и обрађује једна земљорадничка породица, али не и „селиште“, земљиште на коме су саграђене зграде за становање, просторије за смештај стоке, пољопривредних производа, оруђа и сл, као ни врт који лежи уз селиште. Да ли то значи да су кућа са окућницом и врт зависних сељака у српском средњовековном праву, као доцније у османлијском, представљали приватну својину у потпуном смислу, питање је на које није једноставно дати одговор. Да су селишта могла потпадати под засебан правни режим у односу на село (стас, ждроб), сведочи могућност да неко има селиште на једном властелинству, а да је потчињен другом господару („туђи људи“), поменуто у повељи манастиру Св. Ђорђа код Скопља. С. Ћирковић, Р. Михаљчић, *Лексикон српског средњег века*, 47. Међутим, није тешко замислити да су ова добра остављана удовицама како би прехраниле себе и кћери које су, након мајчине смрти, иста могле употребити као мираз и тако обезбедити себи удомљење. Као једно од могућих значења селишта С. Новаковић наводи управо „обично имање, кад је оно наследственим редом остало наместо целог села“. С. Новаковић, *Село*, 113. Није редак пример да средњовековни законодавац води рачуна о томе да кћер зависног сељака, у недостатку синова, добије део очевине на име мираза. Према члану 90. Руске правде, уколико је смерд умро без синова, заоставштина је ишла господару земље, али ако је имао неудатих кћери, оне су добијале део (премда се не наводи колики). Д. Николић, *Древноруско словенско право*, 149. Елблоншка књига у чл. 22 прописује да, уколико је преминули кмет оставио кћер, тада је онај коме припада наследство, био то син или феудални господар, дужан да јој обезбеди мираз. В. А. Томсинов, *Хрестоматия по историји государства и права зарубежных стран*, 459.

⁵⁷¹ С. Новаковић, *Село*, 113.

⁵⁷² Д. Динић-Кнежевић, *Жене у огледалу Душановог законика*, Законик цара Стефана Душана – Зборник радова са научног скупа одржаног 3. октобра 2000, поводом 650 година од проглашења, Београд 2005, 62,

⁵⁷³ С. Ћирковић, Р. Михаљчић, *Лексикон српског средњег века*, *Удовица*, (Д. Динић-Кнежевић), 770.

цитираним чланом, и претпоставци да су жене наслеђену очевину доносиле мужу у мираз. Међутим, како истиче М. Влајинац, меропак је у мираз могао дати не целу своју баштину, већ само један њен део⁵⁷⁴, које право је он имао и пре Законика.

Пре Законика, удовица без мушке деце имала је доживотно право плодуюживања на малом делу мужевљеве заоставштине – кући са окућницом и једној њиви.⁵⁷⁵ Душанов законик вероватно није мењао наследноправни режим жене-удовице предвиђен Светостефанском повељом, изузев у погледу земљишне површине која јој је следовала. Он у чл. 64. предвиђа само да је „сирота кудељница“ слободна као и поп.⁵⁷⁶ Под сиротом кудељницом не треба подразумевати искључиво удовице које су се бавиле ткањем, већ уопште удовице без порода или са малодобном женском децом.⁵⁷⁷ Међутим, како су се удовице често издржавале управо од преслице, Законик је у казуистичном маниру средњег века прибегао „кудељници“ као заједничком имену за све удовице.⁵⁷⁸ Будући да је у Законику била изједначена са попом, и то попом безбаштником, удовица је имала право на „три њиве законите“. За разлику од попа, коме је три њиве додељивао феудални господар, удовица је њиве задржавала од имања покојног мужа, док се остатак поседа враћао господару земље. Поред тога, њој би остајала и кућа са окућницом и вртом, што је вероватно већ било укорењено у обичајном праву, јер Законик о томе ћути.⁵⁷⁹ Могуће је да је законодавац проценио да удовици треба оставити више земље (три њиве, уместо једне као

⁵⁷⁴ M. Wlainatz, *Die agrar-rechtlichen Verhältnisse des mittelalterlichen Serbiens*, 192. Све и да је на име мираза добила нешто од непокретности, што иначе није било често, кћери зависног сељака у пракси то није могло значити много, јер је миразна добра преузимао и њима управљао њен муж. Како наводи Т. Тарановски, директно сведочанство о томе, коме припада прикија налази се у пракси манастира Хиландара 1357-1372: „Вдовица Зоје, жена ковача Романа, има сина Николу ковача, и снаха за ним Анна, вол једин, два говеди, свинеј 4, лозије каблу и половина, и лозије друго од *прикије јего* у Подавце...Вдовица Теодора, жена Копила Теодора, има сина Кумана и Панагиота, и вол једин, и осла јединог, и свињ 5, лозије 3 кабле, друго лозије в Подавце каблу и половине, и друго у Крушевце от *прикије јегј...*“. Дакле, прикија не припада жени (Ани), која ју је донела, него мужу (Николи ковачу); тек кад је муж (Капил Теодор) умро, прикија припада жени – удовици (Теодори). Т. Тарановски, *Историја српског права*, 581.

⁵⁷⁵ Цитирано решење има сличности са наслеђивањем брачних другова у случају бездетности у византијском праву, с том разликом што је према византијским изворима на наслеђивање могао рачунати и удовац. Даље, обудовели супружник је могао наследити тек ако у браку са преминулим уопште није било деце, дакле ни мушке ни женске..У цитираном члану Светостефанске хрисовуље се као потенцијални уживалац помиње само удовица, и то у случају да нема синова. Даље, у Византији је ово право уговором или законом предвиђано на одређеном делу од укупне заоставштине преминулог (по правилу 1/4), без навођења појединачних ствари из наследне масе, док се у повељи манастиру Бањска помињу конкретне ствари – кућа, врт, њива.

⁵⁷⁶ С. Новаковић, *Законик Стефана Душана, цара Срба и Грка*, 52.

⁵⁷⁷ M. Wlainatz, *Die agrar-rechtlichen Verhältnisse des mittelalterlichen Serbiens*, 193. Први део одредбе из Светостефанске повеље није преузет у Законик вероватно зато што се у обичајном праву већ било учврстило правило по коме се меропашка баштина не враћа феудалцу ако постоји син који ће наследити обавезе на њој, макар био и малолетан.

⁵⁷⁸ За то се потврда може наћи и у народним песмама, где се помиње „сирота жена удовица, која ништа на свијету нема, до преслице и туђе кудеље“. М. Филиповић, *Сирота кудељница: прилог објашњењу чл. 46. Душанова законика*, Зборник Матице српске, Серија друштвених наука, 5, Нови Сад 1953, 47.

⁵⁷⁹ Н. Кршљанин, *Српске средњовековне повеље као извор Душановог законика*, 194.

у време Милутина), с обзиром да је квалитет једне њиве, макар она била највећа и најбоља („главна“) временом опадао, ако би се користила без паузе неопходне да се земља опорави и обнови.⁵⁸⁰

По речима Т. Тарановског, „наслеђивање меропашких баштина од стране побочних сродника оставиоца по општем правилу није могло да буде актуелно, јер су сродници или били у засебним кућама, те су имали своје ждревове, који су исцрпљивали њихове радне снаге, тако да нису били у стању да теже још другу земљу, или су живели са оставиоцем у задрузи, онда је само задруга постајала малољуднија, али је свакако остајала, или се делила, што није имало ништа заједничког са наслеђивањем. Ипак је могло бити случајева, кад би питање о наслеђивању меропашке баштине од стране побочних сродника постало актуелно. То би отприлике били овакви случајеви: ако би побочни сродници седели у истом властелинству, али би имали мало земље за своју многобројну кућу, тако да би могли за ждрев оставиоца одредити вишак својих радних снага; ако би се дотични сродници налазили на страни те би желели да се на баштину оставиоца доселе“.⁵⁸¹ Уколико су се овакви случајеви дешавали у пракси, сматрамо да су били заступљени пре свега на манастирским властелинствима. За разлику од световне властеле, за манастире је документовано да су у одређеним случајевима дозвољавали да се работе поделе између две, па чак и три меропашке куће. С обзиром да је Црква била ослобођена плаћања соћа и давања било каквих работа централној власти, она је донекле могла растеретити положај својих зависних сељака.⁵⁸² Може се замислити ситуација у којој се меропашка породица делила како би преузела ждрев свог побочног сродника, а манастир јој дозвољавао да, макар на неко време, тегли терете за само једно домаћинство.⁵⁸³ У наведеним случајевима, међутим, не може се говорити о наслеђивању у правом смислу речи. На првом месту, наследна права побочних сродника меропаша нису била зајамчена ниједним правним документом. Смрћу меропаша без мушких потомака феудални господар је аутоматски стицао право да на његовој баштини насели новог работника. Да ли ће то бити заинтересовани побочни сродници или не, зависило је

⁵⁸⁰ Исто. У Хиландарском практику из 1315. године, поред имућних удовица које стоје на челу породице и имају своје сељачко газдинство, помињу се и поједине сиромашне самохране удовице. Оне спадају у ред селвтера-сељака беземљаша и плаћају најмањи порез од 1/3 перпера, а једна чак само 1,5 динара, што је 1/8 перпера. С. В. Троицки, *Црквено-политичка идеологија светосавске Крмчије и Властареве Синтагме*, Глас САНУ, ССХИ, Београд 1953, 182.

⁵⁸¹ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 666. Наслеђивање баштине од стране побочних сродника који већ држе сопствени ждрев представљало би за њих претежак изазов у економском смислу, ако се зна да је један земљорадник, користећи се једном сточном запрегом, могао у току једне године да обради површину од око свега 2,5 хектара. М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 349.

⁵⁸² А. Соловјев, *Кончански практик*, Зборник радова Византолошког института, III, Београд 1955, 94.

⁵⁸³ У примерима из Кончанског практика, манастир је оваквим олакшицама излазио у сусрет управо новим насељеницима на свом имању. Исто.

искључиво од воље властелина. Он није имао обавезу да, као код права прече куповине, предметни ждроб понуди најпре рођацима преминулог. Уколико би баштину ипак уступио побочном сроднику оставиоца, реч је о оригинарном стицању права својине – додељивању баштине, а не наслеђивању. У том случају стицалац не наслеђује, јер не деривира своје право из права претходника - преминулог сродника. Није познато да ли се у средњовековној Србији током времена наследни положај побочних сродника у неповлашћеном сталежу побољшао, као што се дешавало у другим земљама.⁵⁸⁴

Наслеђивање потчињене баштине у средњовековним српским земљама у свему је било уређено тако да она испуњава своју главну функцију – работе феудалном господару. Иако на први поглед не изгледа тако, то је *ratio legis* и првог дела напред изложене одредбе светостефанског закона. Удовица има право да задржи читаво имање покојног мужа, без обзира на то што извесно време неће моћи да испуњава обавезе према феудалцу, будући да ће њен син, када одрасте, моћи да их преузме.⁵⁸⁵ Исти је смисао и одредбе чл. 174. ДЗ, јер је феудалац потчињену баштину могао узети натраг само уколико је одсуство работника било трајног карактера.⁵⁸⁶ У случају да оставилац има малодобне синове, то одсуство је само привремено, нарочито ако се зна да су у средњем веку деца врло рано укључивана у најтеже физичке послове.⁵⁸⁷ Могуће је да господар земље често и није имао другу могућност, изузев да се стрпи док малодобни син преминулог меропха не стаса за работника, с обзиром да је у средњовековној Србији на снази био хронични недостатак радне снаге.⁵⁸⁸ Можемо

⁵⁸⁴ Поједина феудална права признавала су право законског наслеђивања побочним сродницима кметова. Вредан пример је одредба чл. XVIII 53. Вислицког Статута пољског краља Казимира Великог, савременика цара Душана. Њиме је укинут *стари неправедни обичај* према коме је покретна и непокретна имовина (*bona mobilia et immobilia*) преминулог бездетног сељака припадала господару земље. Прописано је да се од такве заоставштине најпре има купити путир за парохијалну цркву по цени од пола гривне, док преостали део имовине треба да пређе на „ближе рођаке“ оставиоца (*consanguineos vel affines*). R. Hube, *Ustawodawstwo Kazimierza Wielkiego*, 122. Према Л. Маргетићу, винодолског кмета је, поред мушких потомака, могао наследити и брат. L. Margetić, *Vinodolska općina i vinodolski kmeti*, Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti, 485, Zagreb 2002, 135. И на феудалном Западу неоспорно је било само наследно право директних потомака зависних сељака, док су побочни сродници каткад били искључени из наследства. M. Bloch, *Feudalno društvo*, 298.

⁵⁸⁵ Н. Кршљанин, *Српске средњовековне повеље као извор Душановог закона*, 192.

⁵⁸⁶ M. Wlainsatz, *Die agrar-rechtlichen Verhältnisse des mittelalterlichen Serbiens*, 192.

⁵⁸⁷ „Нема деце у средњем веку, има само малих одраслих...Тек што изађу из одељења за жене у којима се њихово детињско биће не схвата озбиљно, деца су изложена напорима сеоског рада или војне обуке.“ Ж. ле Гоф, *Средњовековна цивилизација Западне Европе*, 356.

⁵⁸⁸ С. Шаркић, *Правни положај меропха у средњовековној Србији*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, 44. по.2, Нови Сад 2010, 26. Иако је Т. Тарановски мишљења да је удовица обрађивала земљу уз помоћ рођака и суседа, она уз бригу о малом детету вероватно није могла да испуни захтевну норму прописану светостефанском повељом, а то је на првом месту орање 8 мати годишње, што је више него на другим властелинствима. Међутим, сигурно је морала дати какав-такав допринос. Повеља је изузетно строга у погледу работа, и ни на који начин не фаворизује жене, децу и старце. Примера ради, на накосницу је био дужан да се одазове свако „кто може косу држати“, а на копање винограда ишли су сви работници, поред осталих и поп,

претпоставити да је у међувремену обавеза обрађивања предметног стаса падала на цело село, тј. сеоску општину, заједницу сеоских житеља, којима нису били страни случајеви када су морали да делују као колектив.⁵⁸⁹

Посебно је питање, у какав положај је доспевала удовица пошто би јој син одрастао и преузео бригу о имању. Према Р. Михаљчићу, у њеном поседу је остајало „селиште“, док би син преузимао „село“, што би значило да су настављали живот у засебним домаћинствима.⁵⁹⁰ Склони смо да верујемо да је у пракси било другачије, и да су „селиште“ и „село“ остајали целина у правном и фактичком смислу, с том разликом што је мајку на челу домаћинства мењао син. Уколико би мајка задржала селиште искључиво за себе, то би значило да је син морао да подигне нове стамбене и економске објекте, што је мало вероватно. Природније је и са економског аспекта рационалније решење по коме би мајка остајала да живи са сином и његовом породицом.⁵⁹¹ Мишљења смо да се одговарајући примери таквих домаћинстава могу наћи у изворима, попут Жичке хрисовуље, где се међу Власима уступљеним манастиру помињу извесна „удовица Драгушла“ и „Тус са мајком“.⁵⁹² Можемо претпоставити да је Драгушла имала малог сина, из ког разлога се он у повељи не спомиње, док се она сматра главом куће. У другом примеру, на првом месту се наводи син, и то по имену – Тус, очигледно већ одрастао и глава куће, који живи са мајком чије име није забележено. Мајка је у том случају само члан домаћинства без нарочитог значаја за даровани манастир.

Удовица је свакако могла да се преуда, и на тај начин на посед доведе радно способног мушкарца који би преузимао бригу о имању и феудалне терете. Такво решење задовољавало је све заинтересоване стране – властелин је одмах добијао работника, удовица је излазила из незавидног положаја, а њен малодобни син добијао је, поред очинске фигуре,

ђак и отрок. Н. Вучо, *Економика средњовековне Србије кроз Душанов законик и манастирске повеље*, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, I, САНУ, Београд 1951, 187.

⁵⁸⁹ С. Ћирковић, *Работници, војници, духовници-друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997, 343. „У то вријеме, кад је земље било више него људи, а и кад су, уосталом, економски увјети онемогућавали обраду превеликих залиха у земљи уз помоћ радне снаге, наплаћиване или храњене у господаревој кући, више се исплаћивало стално располагати радним рукама и снагом овисних људи, обавезних на давања, а способних да сами себе издржавају, неголи припајати честицу по честицу на свој непосредни посјед.“ М. Bloch, *Feudalno društvo*, 298.

⁵⁹⁰ Р. Михаљчић, *Прошлост и народно сећање*, Београд 1995, 135.

⁵⁹¹ Такво је било решење пољског обичајног права, тачније Елблоншке књиге, у чијем чл. XXII се предвиђа да је син кмета, пошто је наследио оца, био дужан да мајку прими у своје домаћинство уколико се не би преудала. В. А. Томсинов, *Хрестоматия по историји государства и права зарубежных стран*, 458. Мора се имати на уму да се углавном радило о женама у позним годинама, на које су тежак рад и самостално одгајање деце сигурно оставили трага, па им је живот под синовљевим кровом практично био једина шанса за сигурну и мирну старост.

⁵⁹² А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 19.

некога ко ће га обучавати у пољопривредним пословима.⁵⁹³

Из расположивих извора се не може утврдити да ли су меропси плаћали неку врсту наследне таксе, попут кметова у већини европских земаља, с обзиром да је први помен такве таксе везан за доба турске окупације.⁵⁹⁴ Уколико је било, верујемо да се радило о одређеним давањима у натури, којима је српски феудални систем био наклоњенији у односу на новчане дажбине.

Описани режим важио је за инокосне себарске породице⁵⁹⁵, али и у погледу посебне имовине (*peculium*) чланова породичне задруге, о чему ће касније бити више речи. Може се рећи да наследноправни положај српских меропха у потпуности потврђује мисао великог француског медијеваисте М. Блока, који је, говорећи о кметовима у средњовековној Француској, истакао да ограничења брачног и наследног права код зависних сељака најбоље показују сву строгост подложности, „која стеже не само појединца, него и његову породицу“.⁵⁹⁶

4.4.2. Сеоски попови

Наслеђивање потчињених баштина било је подложно специфичним ограничењима када су у питању поједине категорије себарског сталежа – сеоски попови и сокалници.

Како примећује М. Влајинац, попови (парохиско свештенство) чинили су посебну врсту духовника, која је за разлику од калуђера имала много тога световног. Иако се нису ретко сретали и у градским насељима, већина њих је била настањена по селима, где су се, скоро као обични сељаци, бавили пољопривредом и углавном живели од ње.⁵⁹⁷ Не би било погрешно рећи да је у питању посебан слој становништва, у извесном смислу прелаз између

⁵⁹³ На Западу су се сами сениори старали да сељачке жене које је удовиштво спречавало да у пуном капацитету обрађују поседе и носе феудалне терете „буду опскрбљене мужевима“. М. Bloch, *Feudalno društvo*, 168.

⁵⁹⁴ Такса се састојала из мање своте новца или најбољег комада покућства, одн. најбољег грла стоке. Исто, 312.

⁵⁹⁵ Наследноправни положај српских себара сличан је положају зависних сељака у средњовековној Мађарској, с тим што је овај последњи нешто повољнији, нарочито у погледу наследних права жена. У случају да нису имали мушких потомака, они су могли завештајно располагати имовином по сопственом нахођењу, уз два битна услова. Наиме, стицалац је постајао обвезник свих терета и дужности које су биле везане за баштину, а феудални господар је за себе задржавао један део заоставштине (по угледу на *Besthaupt* немачког средњовековног права). Уколико је, међутим, зависни сељак преминуо без завештања, заоставштина је припадала његовој супрузи или кћери, које су њоме могле располагати по сопственом нахођењу, с тим што би господар земље и у овом случају имао право да задржи део наследне масе по свом избору. А. v. Timon, *Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte mit Bezug auf die Rechtsentwicklung der westlichen Staaten*, Berlin 1904, 400.

⁵⁹⁶ М. Bloch, *Feudalno društvo*, 316.

⁵⁹⁷ М. Wlainatz, *Die agrar-rechtlichen Verhältnisse des mittelalterlichen Serbiens*, 158.

потчињених и привилегованих, што се одразило и на његов наследноправни положај.

Поповски сталеж није био хомоген, и Душанов законик прави разлику најпре између попова баштиника и небаштиника, а ове друге даље дели у зависности од тога да ли им је феудални господар уступио три њиве или више од тога.⁵⁹⁸

Поповска баштина, као и било која друга, била је наследна. Она није имала карактер потчињене, већ слободне баштине.⁵⁹⁹ Синови свештеника баштиника уживали су пуно наследно право, макар били и неписмени.⁶⁰⁰ Уколико је поп потицао из властеоског сталежа, није било препреке да се његова баштина наслеђује по правилима која су важила за наслеђивање властеоске баштине.⁶⁰¹ Тако се у једном пенитенцијалном зборнику предвиђа да „аште вас род умрет и мјесто останет (опустјејет), њива и лоза да јест цркви“.⁶⁰² Чињеница да се у својству потенцијалних наследника попа баштиника помињу сви припадници рода указује на то се његова баштина у наследноправном смислу није третирали као потчињена. Како је поп баштиник био лично слободан и ослобођен свих работа у корист државе и властелинства на коме се налазила његова баштина, она није морала у свако доба да има работника. Стога је попа баштиника могла да наследи и кћер, али и било ко од побочних сродника. Штавише, ако се посматра цитирана одредба, и пође од претпоставке да су правни оквир наследног режима попа баштиника чиниле одредбе Законоправила⁶⁰³,

⁵⁹⁸ Чл. 65. Законика. прописује: „Који поп нема свог имања, да му се даду три законите њиве. И сваки поп, ко био да био, од свога господара да не иде никуд, а ако господар не би попа хранио по закону, поп ће се жалити своме архијереју, и архијереј ће рећи ономе властелину да попа храни по закону, па ако господар не би послушао, попу је слободно да иде куда му је воља. Ако ли би поп био баштиник, господар га није властан отерати, већ остаје слободан“. С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског*, 186.

⁵⁹⁹ Према Р. Грујићу, свештеници баштинници водили су порекло од свештеника из времена пре успостављања феудалних односа, „када су сви Срби били слободни власници својих земаља“. Још прво парохијско свештенство, које је у нашим крајевима успоставио св. Климент Охридски, врло вероватно је имало своју земљу или занате, којима је издржавало себе и своје породице. Неретко су и синови властеличића постајали парохијски свештеници – баштинници, који су имали под својом влашћу читава села са црквама. Р. Грујић, *Средњевековно српско парохијско свештенство*, Скопље 1923, 15, 53-56. Светостефанска хрисовуља помиње „село Војтешину попа Церовца с црквију и својими међами; село у Подримији попа Братка и с својими му међами; село у Ибру попа Сргија Трескавац и с својим међами; село Морјани братије дијакона Богоја и сина му Прибила с људми и с својими међами“. У Душановој хрисовуљи лесновском манастиру наилази се на попа са баштином и баштинском црквом: „јеште приложи светоје царство ми епископији цркви Архангелу у Злетову у граду Штипу цркв Светаго Николи Поп-Сифијеву с вом баштином и с земљом...“. Т. Тарановски, *Историја српског права*, 600; С. Новаковић, *Законски споменици*, 624-625.

⁶⁰⁰ Р. Грујић, *Средњевековно српско парохијско свештенство*, 61. У случају да син попа племићког порекла није „изучио“ књигу, аналогно одредбама светостефанске хрисовуље, не би био немогућ његов повратак у властеоски сталеж коме су припадали његови преци.

⁶⁰¹ Једино је поп баштиник био потпуно слободан од сваке патримонијалне зависности, иако се налазио на властеоској земљи. Т. Тарановски, *Историја српског права*, 155.

⁶⁰² Исто, 75. Цитирана одредба води порекло из Законоправила, према коме заоставштина припадника клира без наследника припада цркви.

⁶⁰³ Душанов законик није регулисао наслеђивање поповске баштине, а Законоправило је и за време Царства задржало карактер акта са обавезујућом правном снагом за Цркву и њене припаднике.

долази се до закључка да су његови побочни сродници имали бољи наследноправни положај од колатерала властеле. Хипотетички, попа баштиника могао је наследити и најдаљи могући побочни сродник, а властелина најдаље онај осмог степена сродства. Можда се управо на тај начин може тумачити садржина исправе номика Степана из Новог Брда од 04. 09. 1434. године, према којој је извесни монах Саватије посинио попа Богдана и преписао му половину своје баштинске цркве и половину куће у подграђу.⁶⁰⁴ Наведене непокретности нису дароване само попу Богдану, већ су их имала држати и његова деца, унуци и *род по роду* у баштину до века по закону града Новог Брда.⁶⁰⁵ Сматрамо да под изразом „род по роду“ треба подразумевати побочне сроднике дарованог, и то без икаквог ограничења у погледу степена сродства.⁶⁰⁶

Другачији је био наследноправни режим попова безбаштиника, који су за разлику од попова баштиника порекло водили из потчињеног сталежа. Они су имали право да од феудалца на чијем се властелинству налазе добију на уживање ждреб, чија је минимална величина према одредбама чл. 31. и 65. Законика износила три њиве.⁶⁰⁷ У погледу наслеђивања ждреба, Светостефанска хрисовуља прописује: „Синове попови колици књигу изуче сви једну земљу отчину да држе, а који не научи, ако му отац Поповић, а он да буде сокалник; ако ли му је отац меропшић или сокалничих, а он да буде што му је дед бил“.⁶⁰⁸ На властелинству Светог Ђорђа код Скопља, поповски синови који не изуче књигу (и не постану попови) имали су да буду сокалници⁶⁰⁹, док су према одредбама Дечанске хрисовуље прелазили у ред меропаша.⁶¹⁰

⁶⁰⁴ С. Новаковић, *Законски споменици*, 88. Како наводи Ђ. Бубало, у дипломатичко-правном погледу исправа номика Степана обједињује у себи три правна чина – адопцију, поклон и завештање. Монах Саватије је, немајући порода, на заласку живота усинио попа Богдана и даровао му половину свога имања, истовремено одредивши као последњу вољу да га усвојеник након смрти достојно упокоји, и постане власник и друге половине имања, са свим правима која му припадају. Ђ. Бубало, *Српски номици*, Београд 2004, 182.

⁶⁰⁵ Исто, 258.

⁶⁰⁶ Интересантно је да је један од побочних сродника дестинатара – братанац, био један од 15 сведока приликом састављања поменутих исправе. Исто, 181.

⁶⁰⁷ С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског*, 185. Како истиче М. Влајинац, ждреб („ждребије“) има приличне сличности са пронијом. Са великим степеном извесности може се тврдити да свештеник није имао право слободног располагања додељеним му ждробом. Осим тога, право наслеђивања ждреба најтешње је повезано са наслеђивањем самог свештеничког позива. М. Wlainatz, *Die agrar-rechtlichen Verhältnisse des mittelalterlichen Serbiens*, 160-161.

⁶⁰⁸ С. Новаковић, *Законски споменици*, 590.

⁶⁰⁹ Исто, 627.

⁶¹⁰ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, Гласник српског ученог друштва, књ. XII, Београд 1880, 62-63. Намера законодавца била је да се овом, и сличним рестрикцијама (забрана меропсима да се „жене у Влахе“), спречи осипање меропашке радне снаге са властелинских и манастирских имања. Правни и фактички положај сокалника, а нарочито сеоских попова, био је повољнији, па су меропси тежили да са својим породицама „пређу“ у ове категорије становништва. Желео се и ограничити број сеоских попова, којих је на појединим властелинствима, попут дечанског, било јако много. С. Новаковић, *Село*, 248-250. Иначе, највећи број попова забележен је у

Будући да је уживање поповског ждреба скопчано са обављањем свештеничког позива, јасно је да су синови били једини могући наследници свештеника небаштиника, што је њихов наследноправни положај практично изједначавало са меропашким. Синови попа небаштиника могли су наследити земљу коју је уживао њихов отац само ако су „изучили књигу“, под чим се вероватно подразумевало описмењавање и основна свештеничка наобразба.⁶¹¹ Они су заједно остајали на очевом ждребу, што је водило формирању поповске задруге. У овом случају задруга је настајала по сили закона, што је јединствен пример у српском средњовековном праву. За разлику од меропашке задруге, није било разлога због којих би централна власт и феудалци са подозрењем посматрали поповску задругу. С обзиром да су парохијски свештеници били ослобођени пореских давања у корист државе, која су се разрезивала по „кући“, она није имала нарочитог интереса да разбије поповску задругу у више засебних домаћинстава. Такво решење одговарало је и феудалцу, који би у случају дисолуције задруге био у обавези да сваком од свештеничких синова обезбеди Закоником зајемчени ждреб од три њиве. Да се законодавцу није журило са развргнућем поповске задруге упућује и чл. 43. Дечанске хрисовуље који предвиђа да, „кто књигу изучи, да стоји с оцем на својем ждребију...“.⁶¹² Дакле, без обзира што је испунио услове да буде рукоположен за свештеника, или можда већ био хиротонисан, поповски син није аутоматски стицао право на сопствени ждреб. Он је остајао да (са сопственом породицом) живи на очевом ждребу, што не представља ништа друго до тзв. очинску задругу.⁶¹³ Тек након доношења Душановог Законика, свештенички синови који су у међувремену и сами постали свештеници могли су се издвојити из задруге и тражити сопствене три њиве, које су им следовале по одредби чл. 65.

Наслеђивање свештеника, без обзира на баштински статус, наилазило је на одређене специфичности. Тако су се коњ, епитрахил, требник и крст издвајали из оставинске масе

Кончанском практику, попису сељака и имања метхоије манастира Светог Стефана у Кончи, где је у селу Кончи на укупно 50 сељачких долазило чак пет поповских кућа. А. Соловјев, *Кончански практик*, 95.

⁶¹¹ Чињеница да су сви писмени синови попа небаштиника имали једнака права потврђује тезу да су потчињену баштину мушки потомци наслеђивали на једнаке делове.

⁶¹² Исто. Да се цитирана одредба примењивала доказао је још С. Новаковић. Испитујући попис насељеничких кућа на дечанском властелинству, он је у Средњем селу наишао на поповску кућу са чак шест мушких глава: „Бољеслав Богојевић а брат поп Клинач и Богдаша и Милен, а син му Гојак и Прибил Поповић, а дед му Радовин“. С. Новаковић, *Село*, 232-233.

⁶¹³ Према Р. Грујићу, неопходан услов да би синови парохијских свештеника небаштиника наследили економске повластице била је само писменост, а не и примање свештенства, јер би било немогуће да нпр. 4-5 синова приме свештенство и остану на очевој земљи, кад сваком свештенику без баштине припадају три њиве законите. Даље, исти аутор износи претпоставку да у случају свештеникове смрти сва његова одрасла писмена (мушка) деца остају и даље уживаоци ждреба који је отац као свештеник добио, али само док и сами не приме рукоположење и добију право на сопствени ждреб. Р. Грујић, *Средњовековно српско парохијско свештенство*, 60. Недостатак изнетог мишљења је у томе што полази од претпоставке да је напред цитирано решење Дечанске хрисовуље прилагођено чл. 65. Законика, што је немогуће, имајући у виду време њеног издавања.

преминулог свештеника и предавали епископу, који их је потом уступао сину или зету покојника, под условом да су примили свештенички чин.⁶¹⁴

4.4.3. Сеоски мајстори

Мајстори („маисторије“) јесу различите врсте занатлија који су радили на властелинским поседима – ковачи, златари, седлари, шавци (кројачи), дрводеље, стругари, кожари, грнчари и зидци (зидари). Они нису чинили аутономан сталеж, већ су, према феудалним обавезама које су их теретиле, представљали категорију зависног становништва блиску меропсима.⁶¹⁵

О мајсторским синовима Светостефанска хрисовуља прописује да, „у којем љубо селе, који љубо мајстор, ако име имати много синов, једин от них на отчине месте да остаје, а нни да су работници...“.⁶¹⁶ Другим речима, само је један од мајсторских синова могао наследити очев занат и баштину, док би остали постајали работници - меропси, којима би феудални господар додељивао други ждроб.⁶¹⁷ По речима Т. Тарановског, „пошто су мајстори имали и земљу, „отчино место“ једног мајстора не означава само његов занат или његову радњу, него и целокупно имање, које је, као што се види, имао да наследи само један од синова, а остали се нису само уклањали од очевог заната, него и изузимали од наслеђивања очеве заоставштине“.⁶¹⁸ Дечанска хрисовуља предвиђа слично решење: „И у којем љубо селе где се мајсторије обретају, тере се разроде, 3, воља 4 синове, да остане један на месте, а остали да поступи у сокалнике. Ако ли си узљуби узети земље од меропашке земље, а он да поступи у меропхе.“⁶¹⁹ У односу на светостефанску хрисовуљу, овде је положај непривилегованих мајсторских синова нешто повољнији, будући да су *ipso iure* прелазили у сокалнике, док су меропси могли постати само својом вољом. Очигледно да је на поседу манастира Бањска била много већа потреба за земљорадницима него за занатлијама. Са друге стране, на дечанском властелинству је требало повећати број

⁶¹⁴ Исто, 75.

⁶¹⁵ С. Шаркић, *Маисторије, сокалници и сеоски попови*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, 45. по.1, Нови Сад 2011; 60.

⁶¹⁶ А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 94.

⁶¹⁷ Обавеза мајсторских синова - работника да напусте очев посед није била изричито прописана, али је у сасвим извесно постојала, с обзиром да се у српској средњовековној држави задружна породица није нарочито фаворизовала. С. Новаковић, *Село*, 157.

⁶¹⁸ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 2.

⁶¹⁹ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 62.

сокалника, којих је било јако мало, свега 63 у пописаних 17 сеоских насеља.⁶²⁰

Упоређујући наследноправни положај мајстора са напред описаним положајем парохијског свештенства, М. Влајинац је бритко приметио да се основна разлика огледа у томе што је један од мајсторских синова *морао* да изучи очев занат и наследи његову радњу, док другим синовима то није било дозвољено. Са друге стране, сви поповски синови су *могли* да „изуче књигу“ и постану свештеници, али ниједан од њих није био у обавези да то учини.⁶²¹ Вредно је подвући и ову разлику – на светостефанском властелинству се корпус земљорадника попуњавао из реда „прекоброних“ мајсторских синова, а ред сокалника углавном неписменим синовима попова. Обратно, на поседу манастира Дечани меропси су се регрутовали из реда поповских синова који нису „изучили књигу“, а сокалници из реда непривилегованих синова занатлија.

Постоји могућност да наведена ограничења за синове мајстора нису доследно поштована, пре свега на дечанском властелинству. У сачуваним пописима дечанског властелинства мајстори се јављају и у заједници са синовима, па чак и са два брата и више синова, а понегде и са дедом. Реч је углавном о занатлијама у струкама које, по природи посла, захтевају радно ангажовање већег броја људи, попут обраде метала и зидарства.⁶²² Примера ради, више пута се помиње извесни протомајстор Георгије, такође зидар, заједно са браћом, са којом и ради.⁶²³ Да је битисање мајсторских задруга толерисано индиректно потврђује С. Новаковић, када наводи да је цар Душан у својој Арханђеловској хрисовуљи наредио да се „пресели на властелинство арханђеловско пет *задружних кућа* зидара из Пнуће“.⁶²⁴ Важно је нагласити да се хрисовуљом зајамчено наследно право на додељеним баштинама није ограничавало на синове, већ су га имала уживати сва деца зидара.⁶²⁵

Уколико мајстор није имао синова, његов занат и баштину могао је наследити брат, али и зет, што сведочи и о ступању појединаца у слој маисторија путем брака.⁶²⁶

По свему судећи, ограничење прописано светостефанском и дечанском хрисовуљом

⁶²⁰ С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 118.

⁶²¹ М. Wlainatz, *Die agrar-rechtlichen Verhältnisse des mittelalterlichen Serbiens*, 224.

⁶²² А. Фостиков, *Занатство у средњовековној Србији*, Београд 2016, 203.

⁶²³ А. Фостиков, *Занатство у средњовековној Србији у светлости три повеље из XIV века*, Београдски историјски гласник IV, Београд 2013, 60.

⁶²⁴ С. Новаковић, *Село*, 61.

⁶²⁵ „И присели царство ми зидце из Пнуће...заједно са браћом и децом...и да им царство ми земљу у Љутоглавех...и да си имају сијези все у баштину, *и деџа их*.“ С. Новаковић, *Зак. споменици*, 696. Цитирана одредба, међутим, не може представљати основ за тврдњу да је мајсторску баштину могло наследити и женско потомство. Овде је реч о повластици конкретним породицама из одређене категорије мајстора – зидара, који су чинили привилеговани слој занатлија у целој средњовековној Европи. Осим тога, с обзиром да се ради о задругама, јасно је да су зајемчена баштинска права у пракси могли да остваре само мушки потомци ових породица.

⁶²⁶ А. Фостиков, *Занатство у средњовековној Србији*, 203.

у другој половини XIV века више није било актуелно, јер је услед општег привредног развоја, потреба за занатлијама порасла, до те мере да су читава занатлијска села радила за потребе двора и племства.⁶²⁷

4.4.4. Наслеђивање у сеоској задрузи

Породична задруга представља заједницу живота и рада већег броја лица него што је то случај са инокосном породицом, која обухвата родитеље и децу.⁶²⁸ Задруга подразумева заједнички живот више генерација, по правилу повезаних блиским крвнородничким везама. У развијеном средњем веку она је обично настајала ширењем једне инокосне - „основне“ породице, тако што би деца (по правилу синови, а знатно ређе кћери) са својим супружницима и децом настављала живот под кровом свога оца (евентуално старијег брата), који је уједно био породични старешина.⁶²⁹

У раном средњем веку, док је задруга била доминантни вид породичне организације, а колективистичка схватања још није био начео индивидуализам византијског права, лична имовина - *peculium* је након смрти задругара припадала задрузи.⁶³⁰ Штавише, свако покретно и непокретно добро које би члан задруге својим радом самостално стекао, а по природи и намени представља ствар за општу употребу, аутоматски би још за живота стицаоца постајало предмет задружне својине.⁶³¹ У другој етапи, са продором индивидуалистичког концепта, учврстило се схватање да у задрузи, поред породичне,

⁶²⁷ У повељи цара Уроша челнику Муси из 1363. године помиње се тринаест села која су се бавила различитим занатима: једно коњушко, два ловачка, два станичка (коморцијска), два мађерска (куварска), четири постелничка (који су ткали платно за царев двор и снабдевали царску ризницу рубљем и оделом), и једно златарско село. С. Шаркић, *Маисторије, сокалници и сеоски попови*, 60.

⁶²⁸ Термин „задруга“ није употребљаван у средњем веку. У Србији га је први навео Вук Ст. Караџић у свом Рјечнику српског језика, док је Српски грађански законик први законски текст који њиме служи. У средњовековној Србији су и инокосна породица и породица задружног типа означаване генусним појмом „кућа“. I. Strohal, *Die Hauskommunionen (zadrugas) bei den Südslawen*, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina, 12, Sarajevo 1912, 409-410.

⁶²⁹ А. Ђорђевић, *Породична задруга у српском средњовековном праву*, Зборник радова Правног факултета у Нишу, бр. 47, Ниш 2006, 124.

⁶³⁰ Т. Matović, *Bequeathing in medieval Serbian law*, Ius commune graeco-romanum: Essays in Honour of Prof. Dr. Laurent Waelkens, Leuven 2019, 134.

⁶³¹ М. Миловановић, *Наследно право у старом праву српском*, 194. „Једино оне ствари које по самој природи својој служе појединцима, као што је нпр. рухо, биле су у неограниченој власти појединих особа, којима су припадале, а које су их по смрти остављале потомству својему у наслеђе.“ Исто. Мишљења смо да се рефлексива ових прастарих схватања може видети у чл. 33. Пољичког статута, који прописује да „док се год браћа или други дионици не раздијеле, дотле им је све заједничко, и добро и зло, и корист и штета, и дугови које они дугују и које њима дугују: то им је заједничко док се не раздијеле...“ М. Pera, *Poljički statut*, Сплит 1988, 431.

задругари поседују и личну имовину, коју су стекли радом или на који други начин.⁶³² Они су њоме могли слободно располагати, а по смрти њихови потомци су у погледу наслеђивања ових добара имали предност над задругом.⁶³³ У литератури постоји неслагање у погледу тога ко је све од потомака имао право да наследи посебну имовину задругара. М. Миловановић је мишљења да су *peculium* преминулог члана задруге наслеђивали сви синови подједнако, а ако њих не би било, онда кћери.⁶³⁴ М. Марковић, добар познавалац српске задруге, заступа гледиште да је у средњовековној задрузи женско потомство било искључено из наслеђа посебне имовине задругара, те да је отуда и преузето такво решење СГЗ-а.⁶³⁵ На идентичном становишту је и М. Влајинац, када тврди да је веома упитно да ли су се женски потомци (преминулог задругара), уколико није било мушких, могли позивати на наслеђе пре саме задруге. По њему се у таквим случајевима од стране осталих чланова задруге, ако не и од самог владара или феудалног господара, тежило потпуном искључењу из наслеђа оставиочевих женских потомака.⁶³⁶ Сматрамо да се у пракси најчешће примењивало неко средње решење, по коме су неудате кћери у одсуству синова могле да наследе извесне покретне ствари из очевог *peculium*-а, и тако обезбеде себи мираз („удомљење“).⁶³⁷ Побочни сродници у сваком случају нису имали наследна права, и уколико би задругар преминуо бездетан целокупан његов *peculium* припадао је задрузи.

⁶³² Иако се, нарочито код старијих аутора, често среће мишљење да је српско сељаштво у средњем веку живело искључиво у задругама, то није сасвим тачно. Штавише, преовлађујући породични типови код зависног становништва тридесетих и четрдесетих година XIV века јесу мање задруге и инокосне породице. Грубо процењено, преко 30% сељачких породица у посматраном периоду чиниле су инокоштине. С. Мишић, *Инокосне породице и задруге у средњовековној Србији*, Гласник завичајног музеја, књ. 10, Пљевља 2015, 13-24.

⁶³³ М. Миловановић, *Наследно право у старом праву српском*, 195. Тако чл. 49а Пољичког статута, који вероватно хронолошки долази након напред цитираног чл. 33, предвиђа да „што год човјек посебно нађе и прибави, или прикупи, или заслужи, или на било који други начин стекне и властитим трудом придонесе, - стари закон одређује да му је допуштено и слободно учинити с тим што год жели – у часу смрти и у животу, за своје тијело или душу. То значи да оно што је он посебно нашао или добио, или прибавио – поред дијела по којем је он дионик у племеншчини, било да је један дио или више њих – тиме слободно располаже: како је стекао, тако може слободно и распоредити по милој вољи“. М. Pera, *Poljički statut*, 445.

⁶³⁴ М. Миловановић, *Наследно право у старом праву српском*, 195.

⁶³⁵ М. Marković, *Die serbische Hauskommunion (Zadruga) und ihre Bedeutung in der Vergangenheit und Gegenwart*, Bonn 1903, 72.

⁶³⁶ М. Wlainatz, *Die agrar-rechtlichen Verhältnisse des mittelalterlichen Serbiens*, 75.

⁶³⁷ А. Јовановић, *Историјски развитак српске задруге*, 31.

4.5. „Грчке земље“

4.5.1. Општи поглед на државноправни положај новоосвојених византијских области

Однос старих српских области и територија недавно освојених од Византије представљао је сложено питање у Душановој држави. По речима Г. Острогорског, „за прилике у „странама грчке земље“, које је Душан освојио и над којима је доцније Угљеша владао, карактеристично је извесно двојство власти. Ове области налазе се под непосредном влашћу српског владара, и ова се власт признаје и поштује. Али и представа о врховним правима византијског цара остаје жива и долази до изражаја на врло непосредан начин. Поданици српског цара и српског деспота обраћају се у Цариград и због ситних, свакидашњих својих брига и жеља, обраћају се византијском василевсу, цариградском патријарху, а каткад и византијским установама“.⁶³⁸

Ништа мање комплексан био је међусобни однос правних система у двама половинама Царства. Након успешних завојевачких похода, цар Душан није аброгирао византијско право у новоосвојеним областима. Напротив, он је, како сведочи византијски историчар Нићифор Григора, „одмах са сином поделио сву власт, њему је уступио да управља по трибалским (српским) обичајима, у оној области, која се протеже од Јонског залива и реке Истра (Дунава) чак до града Скопља, мимо кога од некуда одозго протиче врло велика река Вардар; за себе је пак задржао ромејске (римске, одн. византијске) крајеве и градове да њима управља *по ромејским обичајима*“.⁶³⁹ Цар је Закоником јемчио важење византијског права.⁶⁴⁰ Градовима освојеним од Византије су члановима 124. и 137. потврђене привилегије које су имали под византијским владарима, док чл. 176. предвиђа да је у њима на снази византијско право, које се има примењивати приликом суђења и у градској администрацији.⁶⁴¹

⁶³⁸ Г. Острогорски, *Византија и Словени*, Београд 1970, 584.

⁶³⁹ С. Шаркић, *Средњовековно српско право*, 78. Иако оставља могућност да је у северном делу Царства одиста више примењивано српско обичајно право, а у јужном византијско писано право, А. Соловјев је мишљења да подела коју је изложио Григора није имала већи значај. У грчким областима владало је византијско писано право, али са извесним српским (словенским) примесима. С друге стране, право је у старим српским областима било под двоструким утицајем византијских елемената – правног наслеђа присутног још пре досељавања Словена и континуиране рецепције у периоду од XII до XIV века. А. Solovieff, *Le droit byzantin dans la codification d'Etienne Douchan*, 398.

⁶⁴⁰ Признање обавезујућег карактера византијског права било је један од начина легитимизације присвајања царског достојанства од стране Душана, нарочито у очима нових поданика – Грка. Исто, 394.

⁶⁴¹ „Градове сви по земљи царства ми да су на законе о всем како су били у првих цар. А за судове што имају међу собом да се суде пред владалци градским пред црквеним клиросом. А кто жупљанин при гражданина,

4.5.2. Извори наследног права у грчким областима Царства

Имајући у виду благонаклони Душанов став према византијском правном поретку, требало би поћи од претпоставке да су извори византијског наследног права остали на снази у грчком делу његове државе. Од правних збирки, у том погледу су највећи углед уживали *Prochiron auctum*, Хексабиблос и Синтагма Матије Властара, који су се углавном држали Јустинијановог наследноправног законодавства. Поред тога, од значаја за материју интестатског наслеђивања било је и неколико царских новела, у којима је приметна тежња да се ограничи наследна права даљих сродника, а у корист државне благајне и Цркве.⁶⁴²

Током векова византијско интестатско наследно право изградило је специфичне особености које представљају одступање од јустинијановских корена. Реч је о подели заоставштине на трећине, од којих је једна увек била намењена у побожне сврхе.⁶⁴³ Још је цар Лав Мудри једном новелом прописао да оставиоца који је преминуо као ратни заробљеник не оставивши завештање наслеђују најпре потомци, затим преци, а ако ни њих не би било – фискус.⁶⁴⁴ По пријему такве заоставштине од стране државне благајне, из исте се издваја 1/3, која има да припадне Цркви, за душу преминулог.⁶⁴⁵ Након тога је цар Константин Порфирогенит наредио да се, у случају да неко лице премине без деце и тестаментa, његова заоставштина подели на три једнака дела – један се даје Цркви за душу покојника, други припада његовим рођацима, а трећи државној благајни.⁶⁴⁶

Peira, зборник византијске судске праксе из XI века такође познаје решење по коме се 1/3 заоставштине оставља за душу оставиоца у случају када га наслеђују побочни сродници. Међутим, састављач се не позива на цитирану новелу Константина Порфирогенита као извор ове одредбе, већ искључиво на обичај. Доцније је предметно правило директно из *Peire* преузето у Хексабиблос Константина Арменопулоса.⁶⁴⁷

да га при пред владалцем градским и пред црквом и пред клиросом по закону.“ (чл. 176. ДЗ). Д. Николић, А. Ђорђевић, Законски текстови старог и средњег века, 169.

⁶⁴² Важно је напоменути да је Душан често наглашавао обавезујућу снагу новела византијских царева, чијим се наследником сматрао. А. Solovieff, *Le droit byzantin dans la codification d'Etienne Douchan*, 394.

⁶⁴³ Овај институт има корене у старогрчком праву, сиријским законима и „неписаном праву целог византијског Истока“. Р. J. Zepos, *Survivances byzantines dans le droit des coutumes*, Thessaloniki 1980, 13.

⁶⁴⁴ Z. v. Liegenthal, *Geschichte*, 115.

⁶⁴⁵ Исто, 118.

⁶⁴⁶ Исто, 117.

⁶⁴⁷ Исто. Могуће је да се овај обичај код законског наслеђивања развио под утицајем праксе да тестватор који нема ближих наследника оставља имање Цркви као *legata ad pias causas*. А. Соловјев, *Историја словенских права*, 445. Ова веза посебно је наглашена у одредби LIV,10. *Peire*. Z. v. Liegenthal, *Geschichte*, 117. Међутим, има индиција да је оставински суд у одређеним ситуацијама могао да одлучи другачије. Управо у цитираној одредби *Peire* детаљно је изложен случај у коме је поступајући судија, очигледно расправљајући заоставштину преминулог *ab intestato*, одбио да 1/3 заоставштине досуди Цркви, с обзиром на њену изузетно велику вредност

Издавање дела заоставштине преминулог без тестаментa за покој његове душе назива се данас интестатским наслеђивањем *pro anima*, док се у Византији користио термин *phychika*. Овај типично византијски институт укоренио се и у неким областима некадашњег Западног римског царства које су више векова биле под ромејском контролом. За време норманске владавине, на Сицилији је у XII веку издат зборник прописа *Assise regum regni Sicilie*, који у гл. 37. предвиђа да се у случају непостојања тестаментa трећина заоставштине има дати „за душу покојника“ (*et tertia pars omnium rerum eius pro ipsius anima erogentur*). Преостале две трећине наслеђивала су деца, а ако њих нема, сродници оставиоца.⁶⁴⁸

Године 1305, под патријархом Атанасијем, донето је синодско решење, већ наредне године потврђено новелом побожног цара Андроника II, које предвиђа да се из наследства зависних сељака без деце 1/3 даје Цркви за душу, 1/3 феудалном господару, док преостала трећина припада преживелом брачном другу.⁶⁴⁹ Уколико је супружник преминуо пре оставиоца, поменута трећина прелазила је сродницима преминулог, при чему су предност имали усходни у правој линији над побочним, и мушки над женским. Наслеђивао је најпре отац оставиоца, затим мајка, па брат, а у њиховом одсуству остали наследници „предвиђени законом“. У случају да нема наследника, заоставштину се дели између господара и Цркве.⁶⁵⁰ Други закључак истог сабора наређује да се у случају смрти непунолетног који је већ наследио једног умрлог родитеља заоставштину дели на следећи начин: трећина –

(„ексцесивно богатство оставиоца“). У образложењу одлуке наведено је да закон не прописује изричито да заоставштину тако велике вредности може бити дата „за душу“, нити да тако нешто предвиђају стари обичаји и на њима утемељена пракса. А. D’Emilia, *L’applicazione pratica del diritto ereditario bizantino secondo la c.d. ‘Peira d’Eustazio Romano’*, 79.

⁶⁴⁸ М. Petrak, *Rimsko-bizantsko pravo i intestatno nasljeđivanje pro anima u Splitskom statutu*, Splitski statut iz 1312 godine: povijest i pravo, Split 2015, 265. Истину за вољу, изложено правило у одређеној мери одудара од византијских узора. Наиме, сицилијански пропис предвиђа интестатско наслеђивање *pro anima* чак и у случају када постоје деца оставиоца, док византијски „оригинал“ подразумева примену овог института само у случају када оставилац премине без потомака.

⁶⁴⁹ Тиме је у византијско право уведен нови институт (*trimoiria*), повезан са интестатским наслеђивањем *pro anima* (*phychika*), али и са *aviotikion*-ом, порезом који фискус убира од имовине особа преминулих без потомства. Р. Ј. Zepos, *Survivances byzantines dans le droit des coutumes*, 15.

⁶⁵⁰ Z. v. Lingenthal, *Geschichte*, 118. Иако изгледа да је наведено решење погоршало наследноправни положај парика, оно га је заправо учинило сигурнијим. Пре њега се дешавало да феудални господар на име трошкова погребa (што је био терет који је оптерећивао баштину парика) узапти целу заоставштину преминулог сељака, што се у уводу синодског закључка изричито забрањује. Исто, 117. На самом почетку наведене одлуке забрањује се и разграбљивање имања бездетних обудовелих мушкараца и жена од стране јавних чиновника, тј. њихово припајање државној имовини. М. Властар *Синтагма*, 250.

преживелом родитељу, трећина – родитељима умрлог родитеља⁶⁵¹ и трећина – Цркви.⁶⁵² Ово решење важило је без обзира на сталешку припадност оставиоца.

Новела је унела новине које су се у значајној мери косиле са дотадашњим византијским наследним правом, изграђеним на темељима Јустинијанове кодификације. Наиме, њоме је код наслеђивања бездетних парика преживели брачни друг практично пребачен из петог у други наследни ред. Да је Новела у том погледу примењивана, види се из примера забележеног у селу Гомату, на поседу светогорског манастира Ивилона. У манастирском практику помиње се удовица Кале Дикрано, која је 1320. године живела у домаћинству са мужевљевим братом Константином и његовом кћери Дросианом. Она је уписана као глава куће и власник имовине, која се састојала од баште површине 4 модија и 0,5 модија винограда. Кале је очигледно била бездетна удовица, и да је након смрти њеног мужа примењено наследно право Прохирона или Василика, заоставштину би у целости наследио његов брат Константин, а не она.⁶⁵³ О практичној примени другог дела Новеле сведочи случај парнице вођене 1315. године пред патријаршијским судом у Цариграду, између породица Грегориоса Москопулоса и Курулакиса. Између осталог, суд је нашао да баба има право да наследи 1/3 заоставштине њене три преминуле унуке, која се заправо састојала из мираза њене раније преминуле кћери.⁶⁵⁴ Да је Новела доследно примењивана, може се закључити и из осетног увећања манастирских поседа већ за владе Андроника II, који је одмах по ступању на престо својој политици дао изразито православно право.⁶⁵⁵

На питање да ли је Новела Андроника II наставила да се примењује у византијским областима и после српских освајања⁶⁵⁶, без сумње се може афирмативно одговорити, и то не

⁶⁵¹ Иако Новела не предвиђа такву могућност, византијска судска пракса била је на становишту да у недостатку родитеља предметну трећину могу наследили браћа и сестре умрлог родитеља, а ако њих нема, чак и њихова деца. Штавише, сам патријарх Атанасије је у једној пресуди утврдио да деца чији су очеви преминули имају право на 1/3 заоставштине своје тетке. R. Macrides, *Dowry and Inheritance in the Late Period: some cases from the Patriarchal Register*, *Eherecht und Familiengut in Antike und Mittelalter*, München 1992, 92.

⁶⁵² На овај начин је практично стављено ван снаге начело по коме ближи степен сродства искључује даљи. У образложењу наведеног закључка истиче се да се „треба ставити ван снаге законско решење да, када родитељ премине, а након њега и дете (непунолетно, које га је већ наследило), преживели родитељ стиче целокупну заоставштину дететову, док родитељи преминулог (деда и баба детета), поред губитка свог детета, крајње неправедно буду лишени и целокупне његове заоставштине“. Исто.

⁶⁵³ A. Laiou, *Peasant Society*, 91.

⁶⁵⁴ H. Hunger; O. Kresten, *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel Edition und Übersetzung der Urkunden aus den Jahren 1315-1331*, I, Vienna 1981, 225-230.

⁶⁵⁵ „Значај Цркве и њен утицај на живот Царства јако је порастао за владавине православног цара Андроника. Нарочито је ојачао утицај монаштва. После дуге кризе из доба латинске власти, после тешких искушења из доба уније, за византијске манастире настала је епоха новог цветања и богаћења. Византијски манастири, нарочито славни манастири у Светој Гори доживљавали су своје златно доба, повећавајући не само свој духовни утицај, већ и своје поседе.“ Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1998, 454.

⁶⁵⁶ У крајевима који су остали под грчком влашћу то је такође био случај. Иако пропис који је уређивао интестатско наслеђивање, Новела је извршила велики утицај и на тестаментарна располагања. Њена решења су у форми правног обичаја примењивана након више од сто година од њеног доношења. Сликвит пример је

само из разлога што је цар Душан потврдио постојеће повластице, и важење византијског права.⁶⁵⁷ Наиме, могуће је да су манастири, у првом реду светогорски, тражили од српског цара да потврди важење Новеле за њихове поседе. У суштини, она и јесте била велики уступак Цркви, која је добијала трећину од сваке заоставштине бездетних зависних сељака. Како би осигурали раније добијене привилегије, манастири су често молили српског владара да повељама потврди њихово важење. Цар Душан је, очекујући њихову подршку, светогорским манастирима редовно излазио у сусрет, па није искључено да је тако било и у овом случају.⁶⁵⁸

Нема доказа да су се одребе Новеле цара Андроника примењивале у српским земљама Царства, иако су унете у састав Скраћене Синтагме.⁶⁵⁹ Међутим, у османлијском дефтеру из 1521. године, сачињеном за недавно освојене земље Црнојевића, спомињу се рајетинске баштине „од којих је раније одељен трећи или четврти део“. Иако се у дефтеру не наводи због чега су се баштине делиле, ваља оставити могућност да се ради о одумртним баштинама зависних сељака још из времена Црнојевића. Одвојени делови (трећине и четвртине) се описују као пусте, па није искључено да је реч о деловима одумртних баштина који су били враћени феудалним господарима. Како је веома брзо дошло до турског освајања, властела је била уништена или протерана, па су поменути удели остали напуштени.⁶⁶⁰

случај магната Андроника Тарханиота Филантропина, цариградског сенатора, који се почетком XV. века замонашио у манастиру Ватопеду. Како није имао деце, имовину је завештањем на трећине поделио рођацима, царској благајни и Ватопеду. М. Николић, *Византијска аристократија у XV веку*, Београд 2013, 363.

⁶⁵⁷ Да се, у целини узев, положај парика није променио са доласком српске власти, сведочи повеља манастиру Лесново из 1349. године, где се напомиње да „сељаци држе сваки своју баштину и купљеницу и прикију, како је било раније за Грка“. С. Новаковић, *Законски споменици*, 678.

⁶⁵⁸ Тако је манастир Ивирон упорно захтевао да му се потврде баштинска права над селом Радоливом. Г. Острогорски, *Византија и Словени*, 190-228.

⁶⁵⁹ А. Соловјев, *Историја словенских права*, 442.

⁶⁶⁰ В. Ђурђев; Н. Филиповић; Н. Нађибегич; М. Мујић; Н. Шабановић (прир.), *Kanuni i kanun name za bosanski, hercegovački, zbornički, kliski, crnogorski i skadarski sandžak*, Сарајево 1957, 161. С. Новаковић је указао на могућност да се за поделу заоставштине на трећине знало у средњовековној Босни: „Видимо само, иако нејасно, у Босанској повељи краља Степана Остоје од 8. децембра 1400, да се тамо спомињу неки трећи делови, што би још ближе опомињало на горе наведене византијске одредбе. Тако се у тој повељи спомињу: од оне трећине два дела одумртна Галешин и Бубанин; спомињу се некаква села у којима је свим Воихнићем дил од трећине трећина; спомињу се неколико села, за која се изреком каже да из њих иде из трећине трећина, и напоследку се спомиње: а ис тога и ис трећине од онију дву дилу одумртнију греде Рупара Јурја дици пето уже, па се напоследку каже, да је „о се одумрти изнамше от трећине трећину што је Воихнић у њих селих итд. Види се, дакле, да је било случајева и да се имање дели на трећине и да припада господару - али цела система тога наследственог права нити се јасно види, нити се може рећи да ли и колико наличи на горе поменуте наредбе византијског права“. С. Новаковић, *Село*, 130. А. Соловјев наводи да су „третјеници“ из повеље из 1400. године сељаци који су добијали 1/3 баштине сељака без директних наследника, али се не изјашњава да ли су они уједно могли бити побочни сродници оставиоца. А. Соловјев, *Правни положај сељака у средњовековној Босни*, Преглед: часопис за друштвена питања, год. II, св. VI, Сарајево 1947, 249-250. За разлику од српског, у старом руском праву очигледан је утицај ових византијских схватања. Тако чл. 92. Тројицког рукописа Шире правде предвиђа да „ако неко на самрти подели дом својој деци, нека тако и остане,

4.5.3. Византијско племство

Тридесетих и четрдесетих година XIV века, у периоду најјаче српске експанзије на југ, у Византији је процес феудализације већ био далеко одмакао. Феудализацију Византије условили су и унутрашњи и спољашњи чиниоци. Војно племство, крупна земљишна аристократија, вековима је испољавало тежње ка што већој самосталности у односу на централну власт. Његово центрифугално деловање било је праћено појавама које су урушавале традиционално византијско уређење. То су пре свега стално увећање велепоседа, ликвидација ситног сељачког поседа и укмећивање слободног сељаштва. Са друге стране, земља дата у пронију све се више изједначавала са баштином, и у позном периоду по правилу није потпадала под централни административни систем, што је изванредно убрзало процес феудализације.⁶⁶¹ Тако на чисто византијском терену, у Малој Азији, већ средином XIII века један пронијар назива себе „царским вазалом и витезом“.⁶⁶² Када су 1204. године крсташи у Цариграду основали Латинско Царство а западни барони створили на грчкој територији изванредно број кнежевина, показало се да им прилике које су ту владале нису биле туђе и могли су их прихватити без много измена. Термини *fief* и *feudum* могли су се употребити као еквивалент за византијску пронију. Временом је франачка владавина стимулисала процес феудализације, и успоставила прилике карактеристичне за западњачки високо развијени феудализам са сложеним системом вазалних односа, који Византија раније није познавала.⁶⁶³

ако умре без завештања, тада свој деци (наследство) а део (цркви) за покој душе“. Д. Николић, А. Ђорђевић, *Законски текстови старог и средњег века*, 128. Подела заоставштине на трећине среће се и у статуту града Брача. Уколико оставилац није имао деце, трећина његове имовине припадала је преживелом брачном другу, а две трећине сродницима. У случају када би заоставштина у недостатку наследника припала брачкој комуни, општина је трећину вредности овако стечених добара уступала за поправку цркве, „за душу покојника“, док би преостале две трећине задржавала за своје потребе „онако како се комуни буде чинило најбоље“. А. Сvitanić, *Srednjovjekovni statut bračke komune iz godine 1305*, Брач 1968, 108.

⁶⁶¹ Са претварањем појединачних пронијарских поседа и функција у наследну својину отпочело се за владе Михаила VIII, оснивача династије Палеолога. Он је такве повластице давао пронијарима, припадницима војног и чиновничког племства који су му помогли у освајању власти, у знак благодарности и у циљу обезбеђивања њихове даље подршке. Према Георгију Пахимеру, он је пре ступања на престо обећао „да ће проније војника, ако они погину на бојишту или умру, претворити у породична имања њихове деце, чак ако се ова још налазе у утроби мајчиној“. Г. Острогорски, *Пронија*, 63.

⁶⁶² Г. Острогорски, *Привреда и друштво у Византијском Царству*, Београд 1969, 85.

⁶⁶³ У латинским кнежевинама на грчком тлу наследноправни односи били су регулисани тзв. „ромејским асизама“ (*Assises de Romanie*), зборнику обичајног феудалног права чије су се одредбе оштро супротстављале начелима грчко-римског права. У наслеђивању фиефа, али и имања зависних сељака, важило је начело примогенитуре. Потчињена баштина могла се наследити само неподељена, искључиво од једног наследника. Њу је било могуће поделити за живота, између оца и синова, или између браће, али се новонастали делови даље нису могли наслеђивати. Након смрти њиховог власника, они би се враћали феудалном господару. Тако подељен потчињени посед заправо никада није престајао да представља целину са јавноправног аспекта –

Иако је Византија доцније формално обновљена, стари пронијарски систем никада није рестауриран. Након 1260. године, земље у повраћеним областима подељене су аристократији, цивилним и војним достојанственицима, док су њихове обавезе према централној власти смањене. Својински односи доживели су такву трансформацију да А. Каждан са правом говори о *dominium directum*-у који племство има на земљи у позној Византији.⁶⁶⁴ По свему судећи, на снази је био мешовити систем у коме је доминирала наследна баштина – феуд западноевропског типа, али прошаран реликтима пронијарског, па чак и стратиотског уређења. Такво је стање свакако морало бити и у областима освојеним од Срба, нарочито у Тесалији и Егејској Македонији, где је латинска власт трајала неколико деценија.⁶⁶⁵

Номинално, право које је уређивало област интестатског наслеђивања није претрпело значајне измене током миленијума постојања Византије. Наследноправне норме у Хексабиблосу, последњем великом византијском правном споменику, у великој мери су заправо одредбе Јустинијановог права о законском наслеђивању. Насупрот ове статичности правних извора, изражен је динамизам када су у питању друштвени односи у византијској историји. Довољно је узети у обзир у којој мери се разликовало друштвено-политичко уређење у VI веку, у време Јустинијановог законодавног подухвата, од прилика у четрдесетим годинама XIV века, када је Арменопулос састављао Хексабиблос, а Душан отпочињао са освајањем византијских територија. Све изнето намеће логично питање: у којој мери је ово право, стварано за потребе VI века и са израженим индивидуализмом римског права, а нарочито начелом једнаких наследних права мушких и женских потомака, могло одговарати феудалном амбијенту XIV века?

Наследно право које срећемо у Синтагми, Хексабиблосу и *Prochiron auctum*-у без сумње јесте било примењивано. Ови зборници су били намењени судовима, па није

сваки од нових власника дуговао је пуну обавезу господару (*dispoticaria*), док су државни порез (*acrostico*) плаћали заједно. А. Laiou – Thomadakis, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire*, 186.

⁶⁶⁴ А. Stavrou, *Socio-economic Conditions in 14th and 15th Century Thessalonike: A New Approach*, Birmingham 2010, 240.

⁶⁶⁵ На основу великог броја повеља са почетка XIV века, којима се пронија даје у наследни посед, може се закључити да је у грчким земљама у време српских освајања процес трансформације пронија у алодијалну својину био у терминалној фази. Сликовит је пример пансеваста Алексија Дипловатаца, царског дворанина и војног судије, који је молио цара да му „побаштини“ 1000 модија земље из његове проније у близини Сера. Испуњавајући молбу, цар Андроник II у хрисовуљи из септембра 1337. године одређује да Дипловатац поседује предметну земљу као породичну, и дозвољава предају имања деци и (другим) наследницима. Према Г. Острогорском, то су устаљене формуле, које се са незнатним разликама понављају у сличним случајевима, што доказује да је додељивање оваквих привилегија било уобичајена ствар у пословању царске канцеларије. Г. Острогорски, *Пронија*, 74-75.

вероватно да је у њих ушло много одредаба које нису имале практичну вредност. Има индиција да је оно нарочито доследно примењивано од стране патрицијата и имућнијих трговаца и занатлија у градовима.⁶⁶⁶ Даље, сматрамо да је оно у пуној мери могло доћи до изражаја код наслеђивања покретних ствари, где се могао одржати принцип равноправности мушких и женских потомака. Међутим, разумно се може довести у питање његова доследна примена када је реч о наслеђивању непокретности, нарочито властеоске баштине у руралној унутрашњости. Неспорна је чињеница да су припаднице византијске аристократије по закону могле наслеђивати земљу, и да се у пракси дешавало да је наследе равноправно са браћом.⁶⁶⁷ Ипак, то није могло бити опште правило у условима развијеног феудализма. Дословно поштовање начела равноправности полова у наслеђивању значило би да кћери свој део наследства удајом односе у другу породицу, што би директно водило осипању породичне тековине.⁶⁶⁸ Синовима би у том случају остајали знатно мањи поседи, недовољни да испуне кључне функције властеоске баштине – издржавање властелина и његово опремање за рат.⁶⁶⁹

У редовима византијске властеле, вероватно је доминирао принцип првенства мушких потомака. Синови су наслеђивали непокретну баштину на једнаке делове⁶⁷⁰, а кћери би је могле наследити само у случају да није било мушког потомства.⁶⁷¹ Наравно, женско потомство је добијало правичну надокнаду у виду мираза, који је код крупне аристократије могао бити веома издашан, али је основано претпоставити да се у највећем делу састојао из новца, накита и других покретних ствари.⁶⁷² Поред тога што је одговарало владајућем друштвеном уређењу, такво решење било је у духу грчког обичајног права, чији

⁶⁶⁶ О доминантности начела тзв. деобног, „билатералног“ наслеђивања у односу на патрилинеално наслеђивање у византијским урбаним срединама сведоче судске одлуке садржане у *Peiri*. A. Laiou, *Family Structure and The Transmission of Property*, 64.

⁶⁶⁷ Исто, 63.

⁶⁶⁸ Исто, 53.

⁶⁶⁹ Како је надахнуто истакао В. Богишић, „већ римско право, у облику у коме изађе из рука Трибонијана и његових сурадника, представља нам скуп закона, од којих се многи могу узети као израз одношаја, који већ неколико вијекова пред тим, или посве ишчезнуше или се тотално измијенише. Услијед тога то право, при свему настојању прилагодити га умногоме савременим потребам и назорима, ипак, већ одмах последије проглашења, није никако задовољити могло свијем потребам и одношајима тадашњег друштвеног живота народа за које је особито и издано било“. V. Bogišić, *Izabrana dela i Opšti imovinski zakonik za Crnu Goru*, 49.

⁶⁷⁰ Иако су забележени спорадични случајеви примогенитуре, она никада није постала принцип у редовима византијског племства, чак ни у латинским државицама насталим након 1204. године. Тако је византијским феудалцима у кнежевини Ахаји било изричито допуштено да практикују деобно наслеђивање, док је за франконско племство био на снази принцип примогенитуре. A. Laiou, *Family Structure and The Transmission of Property*, 69.

⁶⁷¹ Тако је након смрти припадника крупног малоазијског племства Михаила Мелиноса заоставштина подељена између двојице његових синова. Његова раније удата кћер се уопште не помиње у контексту деобе наследства, иако је извесно да је приликом удаје добила мираз. J.C. Cheynet, *Aristocratie et heritage (XIe-XIIIe siecle)*, La transmission du patrimoine: Byzance et l'aire mediterraneene, Paris 1998, 64-65.

⁶⁷² Исто.

се корени могу пратити до античких времена. У старој Грчкој кћери нису могле наслеђивати напоредо са синовима, већ су се имале задовољити сразмерно малим делом очеве заоставштине, који им је следовао на име мираза.⁶⁷³ Према З. Лингенталу, одредбе Еклоге треба тумачити тако да се наследни део удатих кћери исцрпљивао кроз мираз, и да су оне могле наследити тек ако нису имале браће и неудатих сестара.⁶⁷⁴ Ово решење се по свему судећи дубоко укоренило у грчки народни живот, јер сви правни зборници настали након Еклоге, који се више или мање ослањају на Јустинијаново законодавство, понављају наредбу да је ништав уговор (или клаузула уговора) између оца и кћери, по коме се миразом дарована кћи одриче својих наследних права.⁶⁷⁵

И поред очигледних, вишевековних напора да се поменути обичај искорени, он је опстао. О томе сведочи једна новела трапезунтског цара Јована II с краја XIII века, која, изричито се позивајући на обичај, прописује да миразом опремљена кћи не може наследити оца који је преминуо не оставивши тестамент, изузев ако у моменту делације није било деце која су се налазила под оставиочевом влашћу.⁶⁷⁶ Штавише, Новела директно доводи удате кћери у неравноправан положај у односу на ожењене синове. Док је кћерима било забрањена колација миразних добара и било каква партиципација у наслеђивању, синови су могли наследити уколико се у заоставштину урачуна вредност предбрачног дара.⁶⁷⁷ У европском делу Византије овај обичај био је најизраженији у покрајини Мани на југозападу

⁶⁷³ Чак и Гортинским закоником, најповољнијим када је реч о наследним правима кћери, изричито је прописан максимални износ мираза. У случају да је отац одређивао мираз завештањем, исти је код заоставштине веће вредности износио обично до 1/6 наследног дела сина. Једино су Лакедемоњани практиковали издешнија давања на име мираза, о чему се остали Грци, попут Аристотела, нису благонаклоно изјашњавали. У којој мери су у Грчкој женска деца била у подређеном положају када је реч о наслеђивању, сведочи познати случај са почетка византијске историје. Једна Атињанка, коју је отац, богати филозоф, у завештању потпуно скрајнуо у корист синова, обрела се на двору у Константинопољу тражећи правну заштиту. Тамо ју је запазио император Теодосије II, и узео је за супругу, па је у историји остала упамћена као царица Евдокија. L. Mitteis, *Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreichs*, Leipzig 1891, 329.

⁶⁷⁴ Z.v.Lingenthal, *Geschichte*, 173. У прилог ове тврдње наводи се да Еклога уопште не садржи правила о урачунавању мираза, која се срећу у осталим византијским правним зборницима. Исто. Иако се у многим одредбама Еклоге запажа сиријски утицај, код наследноправног положаја удатих кћери то није случај. Наиме, сиријско право је још у IV веку н.е. прихватило римско начело равноправности синова и кћери у првом наследном реду. Осим тога, уколико је отац тестаментом остављао кћери какву имовину на име мираза, њена вредност није могла бити мања од вредности нужног наследног дела, а ако би завештао више, тестамент би у том делу био правно ваљан. L. Mitteis, *Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreichs*, 328.

⁶⁷⁵ Можда најупечатљивији пример у том погледу представља Новела 19 цара Лава VI, којом је стављено ван снаге правило садржано у Василикама (XI, 1, 76=C, II, 3, 15), које је допуштало родитељима да опозову обећање дато у предбрачном уговору да ће кћер након њихове смрти наследити исти део заоставштине као мушки потомци. Насупрот томе, Новела наглашава врлине „дебног“ наслеђивања и заступа становиште да заоставштину родитеља треба да буде подељена на једнаке делове међу свом децом. A. Laiou, *Family Structure and The Transmission of Property*, 58.

⁶⁷⁶ Z.v.Lingenthal, *Geschichte*, 176. Са слабљењем утицаја писаног права током векова под турском влашћу, овај обичај се додатно учврстио, а потврду је нашао и у Влашком и Молдавском законнику. Исто.

⁶⁷⁷ A. Laiou, *Family Structure and The Transmission of Property*, 66.

Пелопонеза, укорееен у схватању да само мушкарци могу наследити очев дом, јер исти представља породично утврђење у случају напада и ратова.⁶⁷⁸

Имајући наведено у виду, можемо претпоставити да правило српског наследног права о првенству мушких потомака у наслеђивању властеоске баштине није представљало новину за византијско племство. Пре би се могло рећи да је у „грчким земљама“ оно значило легализацију постојећег фактичког стања. Иначе, Византинци су начелно били спремни да усвоје одређена српска правна схватања, нарочито када је реч о положају племства. Најбољи пример за то је подела на велику и малу властелу (властелу и властеличиће), која се одомаћила у грчким областима након Душанових освајања у виду разликовања архоната и архонтопула.⁶⁷⁹

4.5.4. Парици

Парици (*pariokoi*) су од XI века били најбројнија категорија зависног сељаштва у Византији, најсличнија српским меропсима. Према *Peiri*, то су сељаци који су од феудалног господара под одређеним условима добили земљу да је уживају и обрађују. Стајали су у односу личне зависности према феудалцу и дуговали новчане дажбине и работе.⁶⁸⁰ Као и меропашки посед, земљопосед парика се у позновизантијском периоду сматрао његовом наследном својином – баштином.⁶⁸¹ Својство наследног поседника парик је стицао након 30 година проведених на имању.⁶⁸² И поред великих друштвених превирања која су погодила новоосвојене грчке области у првој половини XIV века, поједина паричка имања су се по основу наслеђивања генерацијама задржавала у одређеној породици. Тако се на властелинству манастира Хиландара помиње извесни парик Лав, син Калојана, на земљи која је раније припадала његовом оцу и деди.⁶⁸³

Уопштено посматрано, сличности између неповлашћених сталежа у српским и грчким областима биле су значајне, нарочито када се узме у обзир етничко порекло. У руралним деловима „грчке земље“ словенски живаљ био је изузетно бројан, о чему сведоче лична имена и топоними словенског порекла у сачуваним документима. Он се ту задржао

⁶⁷⁸ P. J. Zepos, *Survivances byzantines dans le droit des coutumes*, 16.

⁶⁷⁹ D. Kyritses, *The Byzantine Aristocracy in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries*, Cambridge 1997, 110.

⁶⁸⁰ С. Ћирковић; Р. Михаљчић, *Лексикон српског средњег века*, 504.

⁶⁸¹ Б. А. Панченко, *Крестъянскя собствениость въ Византии: Земледельческий закон и монастырские документы*, София 1903, 222.

⁶⁸² А. Соловјев, В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, 479.

⁶⁸³ А. П. Каждан, *Аграрные отношения в Византии XIII – XIV вв*, Москва 1952, 111.

још од досељавања Словена, будући да је вишевековна планска рехеленизација Грчке дала само делимичне резултате.⁶⁸⁴ Како Византија дуго није успевала да на територијама насељеним Словенима обезбеди континуирано деловање свог државноправног поретка, држимо да се на овим просторима словенско право несметано примењивало и у односима наслеђивања. Ови обичаји, укореењени вишевековном применом, нису могли сасвим нестати ни касније, под ромејском влашћу, и морали су имати одјека и у XIV веку, када је византијску власт заменила српска.⁶⁸⁵

Осим заједничког етничког порекла, сличности између српског и византијског сељаштва у позном средњем веку леже и у структури породице. Иако се српској породичној задрузи често супротставља инокосна породица римско-византијског типа, ова граница није била тако оштра.⁶⁸⁶ Говорећи о великим земљопоседницима и зависним сељацима у позновизантијском периоду, Г. Острогорски наводи са су сељачке породице биле веома велике, и да су ожењени синови често остајали на имању свога оца, тако да је породична заједница постајала све већа.⁶⁸⁷ Хоризонтално проширене породице, које се састоје од више индивидуалних породица на чијем челу су рођена браћа, честе су управо у византијским областима где је значајно присуство словенског живља.⁶⁸⁸ На пример, у практицима из прве половине XIV века забележен је прилично велики удео вертикално проширених инокосних породица у Македонији. Њихова битна разлика у односу на српску задругу огледала се у томе што породична добра нису била у режиму заједничке својине, Деца су и након заснивања сопствених породица остајала у родитељској кући, али су била одељена имањем, тј. свако је добијао део очевине који би му припадао по наследном праву.⁶⁸⁹ Ипак, задруга у

⁶⁸⁴ Како је око 1830. године писао немачки историчар Фалмерајер, „у жилама сувременога хришћанског насељења садашње Грчке краљевине нема више ни капи старе, чисте јелинске крви. Од Дунава па до крајњих кутова Морејскога полуострва сву земљу је прекрила најезда словенских племена бурном једном поплавом, каквој у историји мало равних има“. С. Новаковић, *Балканска питања*, Београд 2000, 250. На далеком Пелопонезу, словенска племена Милинга и Језерита помињу се чак у XIV веку. Она су уживала аутономију под франачким владарима Пелопонеза, а самоуправу и право ношења оружја и под отоманском влашћу.

⁶⁸⁵ А. Solovieff, *Le droit byzantin dans la codification d'Etienne Douchan*, 387. У грчкој повељи цара Душана манастиру Ватопеду из 1346. г. помиње се чак словенска властела по селима новоосвојених области, и то под архаичним називом „жупани“. С. Новаковић, *Законски споменици*, 566.

⁶⁸⁶ У српским земљама, инокосни тип породице био је заступљен подједнако као и задружни. Са друге стране, у Византији, нарочито од X века, поред индивидуалне породице присутан је и стабилан облик повезаности даљих крвних средника – род (*genos*), као најважније обележје колективног идентитета. N. Leidholm, *Elite Byzantine Kinship ca. 950-1204*, 5.

⁶⁸⁷ Г. Острогорски, *Привреда и друштво у Византијском Царству*, 89. Са друге стране, деца често нису чекала смрт родитеља да би преузела баштину, већ се она делила док још за њиховог живота, јер су након закључења брака деца бирала да оснују сопствено домаћинство, на свом делу породичног имања. А. Laiou – Thomadakis, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire*, 192. Ова појава упућује на закључак да међу византијским сељаштвом није суверено владало римско схватање о приватној својини *pater familias*-а, већ да је исто, највероватније под словенским утицајем, било кориговано концептом баштине као породичне својине.

⁶⁸⁸ А. Laiou, *Family Structure and The Transmission of Property*, 60.

⁶⁸⁹ А. Laiou – Thomadakis, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire*, 202.

правом смислу речи била је реткост у грчким областима. Већина парика је поседовала сразмерно мало сопствене земље да би на њој могла да се формира и одржава велика породична задруга. Већину прихода сељаци су заправо „вукли“ са земље закупљене од феудалног господара. С обзиром на то, није постојала реална економска потреба, као ни интерес властелина да се очува целовитост паричког поседа.⁶⁹⁰

Попут синова српских меропаха, мушки потомци парика наслеђивали су очево имање на једнаке делове. Драгоцен податак у том смислу може се наћи у хиландарском практику за село Градац у области Струме, с краја XIV или почетка XV века. Ту се један за другим помињу три брата Христула (Јан, Коста и Доброта). У попису имовине свакога од њих наводи се идентична ставка – виноград „велики три кабала“, *наслеђен од оца*, што води закључку да су по очевој смрти браћа наследила његов виноград на једнаке делове. Такође, сва тројица поседују обрадиву земљу једнаке површине – по 70 кабала, па се може разумно претпоставити да је и она наслеђена од оца, иако то није напоменуто у практику.⁶⁹¹ Разуме се, наследна права су уживали само синови који су са оцем пребивали на истом властелинству, као поменута тројица браће. Међутим, уколико би син парика напустио властелинство и настанио се у граду, није могао рачунати да ће наследити било шта од очеве заоставштине.⁶⁹²

По свему судећи, нека ограничења наследних права синова зависних сељака која срећемо у српским крајевима нису била позната у новоосвојеним грчким областима. Поређења ради, на властелинству манастира Дечани имање и радњу сеоског мајстора могао наследити само један од његових синова, док би остали постајали меропси. Према византијским практицима из времена дечанске хрисовуље (прва половина XIV века), у великом селу Радоливу, метоху светогорског манастира Ивилона, честа је појава да се два, па чак и три брата баве истим занатом.⁶⁹³ Околност да се браћа баве истим занатом, независно од тога да ли притом живе у заједничком домаћинству, прилично је сигуран индикатор да се тим занатом бавио и њихов отац. Дакле, није било препреке да више синова изучи очев занат помажући му у занатској радњи.⁶⁹⁴ Након очеве смрти они су сви, уколико

⁶⁹⁰ Исто, 203.

⁶⁹¹ M. Wlainatz, *Die agrar-rechtlichen Verhältnisse des mittelalterlichen Serbiens*, 181.

⁶⁹² A. Laiou – Thomadakis, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire*, 198.

⁶⁹³ У Радоливу срећемо у два случаја по три брата обућара; од свега седам лончара тројица у једном и двојица у другом случају су браћа; браћа су и оба колара у селу. Исто, 505.

⁶⁹⁴ За парике је било вишеструко корисно да имају занат у рукама. Осим што је могло обезбедити додатне приходе, бављење занатством на селу се према стању византијског законодавства у XIV веку није додатно опорезивало. Због тога су синови сеоских занатлија ретко пропуштати прилику да науче занат свог оца. За разлику од тога, у градовима из периода Палеолога синови су ређе наслеђивали занат и радњу својих очева, до

би желели, могли да се баве занатом као главним занимањем. У том случају, могли су да остану да живе и привређују у форми хоризонтално проширене инокосне породице, када се питање деобе заоставштине није постављало. Међутим, могли су и да се одеље у засебне куће, у ком случају су вероватно на једнаке делове наслеђивали не само непокретну заоставштину, него и покретне ствари – алате из очеве радње неопходне за обављање заната.

Ова разлика у наследноправном положају сеоских занатлија у српском и грчком делу Царства можда се може објаснити разлозима економске природе. Док у старој српској краљевини све до средине XIV века није постојала велика потреба за занатлијама⁶⁹⁵, у грчким областима било је битно другачије. То се нарочито односи на залеђа великих градова и центара трговине – Солуна и Сера, а ни сам престони Цариград није био далеко. Потражња за занатским производима била је велика – на велепоседима духовне и световне властеле, у градовима, као и на прекоморским тржиштима са којима су грчке области биле повезаније од српске унутрашњости. Због тога тамошње занатлије нису биле вишак и нису се сусретале са наследноправним ограничењима која су важила за српске „маисторије“.

Није искључено да се и наследноправни положај парохијског свештенства разликовао у односу на српске области, где су поповски синови „који изуче књигу“ заједно уживали очеву земљу. У практицима светогорског манастира Есфигмена помиње се извесни поп Деметриос, који је 1300. године поседовао 3,5 модија винограда и 25 модија обрадиве земље уступљене од стране манастира, са синовима Стаматесом и Јоанесом. Према подацима из 1318 године, Стаматес, који је пре тога постао свештеник, није наследио ништа од очевине, док је његов млађи брат Јоанес тада држао 3,5 модија винограда и 25 модија земље, тј. целокупан очев посед.⁶⁹⁶ Дакле, иако су оба сина очигледно стекла потребну наобразбу и постала свештеници, очеву заоставштину наследио је само један од њих.

Већа диференцијација српских себара и византијских парика огледа се на пољу наследних права женског потомства. Као што је речено, себарске кћери нису могле наследити целу потчињену баштину, већ у најбољем случају само кућу, окућницу и једну њиву. Битно је другачије код зависних сељака у грчким земљама, изложеним вишевековном утицају римско-византијског права. Упркос готово заокруженом процесу феудализације, овде су начело равноправности мушких и женских потомака оставиоца и право женских да

те мере да је такво наслеђивање представљало „изузетак од правила“. F. H. Tinnfeld; K.P. Matschke, *Die Gesellschaft im späten Byzanz: Gruppen, Strukturen und Lebensformen*, Köln 2001, 73.

⁶⁹⁵ С. Шаркић, *Маисторије, сокалници и сеоски попови*, 60.

⁶⁹⁶ A. Laiou – Thomadakis, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire*, 198.

под истим условима наслеђују непокретности показивали жилаве знаке отпора.⁶⁹⁷ Добар пример једнаких наследних права мушке и женске деце потиче из 1321. године. Удовица Ана и њен брат Деметрије, настањени у селу Гоматоу на властелинству Лавре, поседују по 0,17 модија баште, које су стекли по основу наслеђивања. Обоје држе и по 1,67 лешника и 0,15 модија винограда, за које се не наводи основ стицања. Међутим, чињеница да обоје имају потпуно исто и да је дословно немогуће стећи 1,67 стабла лешника на други начин, чини претпоставку да су и ова добра наслеђена сасвим извесном.⁶⁹⁸

Пада у очи и много повољнији положај удовице без мушких потомака. Као што смо видели, њој је према светостефанској хрисовуљи припадало само право доживотног плодоуживања на оставиочевој кући, окућници и једној њиви. У грчким областима, удовица зависног сељака је могла бити пуноправни наследник мужевљеве заоставштине. Као пример може послужити продајни акт из 1271. године, којим Зоја, ћерка Стефана Сиропула и удовица Јована Меланхрина, изјављује да сасвим слободно продаје Николи и Ани Малиасинима свој наследни стас у области Дријанувене у Тесалији.⁶⁹⁹ Удовица без мушких потомака могла се наћи и као старешина проширене инокосне породице, што је било потпуно непознато у српским областима. Тако се у практику Ксенофонтског манастира из 1338. појављује Аргира, жена покојног Келиота, која се налази на челу сељачке куће у којој живе њена кћи, зет и унука. Њено газдинство има 1,5 модија винограда, вола и 7 крава.⁷⁰⁰ О повољном положају удовице говоре и подаци из Хиландарског практика, где се у случају смрти парика-главе куће, стас уписивао на име његове удовице.⁷⁰¹ Није било немогуће да удовица буде глава куће чак и када у њој има одраслог мушког потомства.⁷⁰²

Напоследку, положај парика био је повољнији у односу на српске себре и у погледу наследних права предака и побочних сродника. Док у српским земљама зависни сељаци нису могли да *ab intestato* наслеђују своје потомке и побочне сроднике, византијским парицима је ово право било зајемчено Новелом цара Андроника из 1306. године, по којој су у недостатку преживелог брачног друга 1/3 заоставштине бездетног парика наслеђивали

⁶⁹⁷ Говорећи о наслеђивању зависних сељака у Македонији, А. Лаоиу истиче да је кћер добијала мираз у време закључења брака, „али да није сасвим јасно да ли се исти сматрао њеним уделом у очевини, или је могла очекивати да наследи још нешто од имовине родитеља након њихове смрти“. Исто, 192.

⁶⁹⁸ А. Laiou – Thomadakis, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire*, 193.

⁶⁹⁹ Стас је био прилично велики, и састојао се од винограда, њива, два стабла смокве, куће и неких покретних ствари. Б. Ферјанчић, *Тесалија у XIII и XIV веку*, Београд 1974, 83.

⁷⁰⁰ Г. Острогорски, *Привреда и друштво у Византијском Царству*, 207. Изгледа да није била реткост да удовица без деце, супротно Новели Андроника II, уместо 1/3 наследи цело имање супруга. А. Laiou, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire*, 92.

⁷⁰¹ Б. А. Панченко, *Крестъянскя собственостъ въ Византии*, 222

⁷⁰² А. Laiou, *Family Structure and The Transmission of Property*, 57.

редом отац, мајка, *брат и даљи законски наследници*.⁷⁰³

4.6. Градско становништво

Посматрајући фактички и правни положај градова у Српском царству, они би се могли поделити у три групе: градови у унутрашњости Србије, приморски градови и градови освојени од Византије. Заједничка им је била хетерогеност становништва и непостојање јединственог, аутономног градског сталежа, какав је био случај у западноевропским монархијама.

На настанак и развој већине тзв. „унутрашњих градова“ пресудно је утицао нагли процват рударства од краја XIII века. У унутрашњим градовима живело је домаће српско становништво, са јаким примесам странаг елемента – Саса, Которана, Дубровчана, Корчуланаца, Сплићана, Задрана, Млечана, Флорентинаца, Арбанаса, Влаха, Грка и др.⁷⁰⁴ По бројности и значају за привредни живот Царства нарочито су се издвајале две групе странаца – Дубровчани и Саси.

На приватноправне односе странаца, укључујући наслеђивање, примењивано је право њихових матичних држава, по персоналном принципу. Карактеристично за средњи век, па чак и за позније време било је *ius albinagi* – право владоца да присвоји заоставштину странаца.⁷⁰⁵ Са сигурношћу можемо рећи да српски владари према Дубровчанима и Сасима ово право нису користили. Напротив, због значаја за привредни живот земље њима су даване повластице у односу на домаће становништво.⁷⁰⁶

⁷⁰³ Да су парике заиста наслеђивали побочни сродници даљег степена сродства сведоче примери из 1300. године, када се помињу поп Василеос и његов синовац Николаос, и Теодор Меленикеиотес и његов синовац Василиос Цангарес. Исто, 105. Осим тога, има примера да су парици, осим у свом, поседовали земљу и у другим селима. Тако је нпр. Николаос, зет Манојла Калуцикоса имао један виноград у свом селу Като Волвосу, а други у Гени, Јован Рухас из Гоматоа имао је земљу и у Јерисоу, а Василиос Станкос, парик Лавре из Селаса, поседовао је обрадиве површине и у Арсеникеји, Птелеји и Јерисоу. Исто, 36. Ако се због познате забране егзоприка искључи мираз као могући основ стицања ових добара, остаје као вероватна могућност да су их поменути парици наследили од својих побочних сродника.

⁷⁰⁴ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 123.

⁷⁰⁵ Исто, 161.

⁷⁰⁶ По речима Т. Тарановског, на то право не наилазимо у уговорима са Дубровником, где се уопште не говори о наследству после смрти Дубровчана, све до уговора из 1387. године. Тек у томе уговору кнеза Лазара уређује се питање заоставштине Дубровчана, и то да она припада ономе земљаку, коме је њу Дубровчанин на смрти дао, што може значити завештао, али и даровао или поверио ради предаје наследнику: „И ако се случи смрт кому Дубровчанину у земљи господства ми, што је његова имања, да за тои не има посла господство ми, ни кефалија господства ми ни ин...тко су у земљи господства ми, такмо да си је, кому га да он-зи на смрти, Дубровчанину (чл. 19.).“ Како је већ напоменуто, према општем повољном положају Дубровчана у Србији не може се замислити да би пре 1387. њихова заоставштина потпадали под *ius albinagi*. Међутим, са распадом

4.6.1. Дубровчани

Наследноправни положај Дубровчанина-странца у средњовековним балканским земљама и обратно, положај поданика ових земаља као странаца у Дубровнику најбоље илуструју чл. 17. и 18. уговора о пријатељству закљученог између Републике св. Влаха и бугарског цара Михајла Асена 1253. године, које преносимо у целости:

„И аше клучит (се) смрт некому човеку или купцу од твог светог ти царства или човеку или купцу Петра високог севастократора в кнежство Дубровчско, или с езиком или без езика, и да будет без дружине, да вес добитк онога мрца чинимо написати; и егда твое свето царство за их пошлет свое книге, да дамо, а добитк онога мрца од нас да не погибне нишоре.“ (чл. 17.)

„Такожде људем и купцим Дубровачким годит се смрт, или с езиком или без езика, в землах светаго ти царства и в землах високог севастократора господина Петра, а дружину си не биху имели, добитке онога мрца будут спасена за твое светое царство, да се предаде оному, кои за добитк преписан мрца с книгами господина кнеза Дубровчкога би бил послан.“ (чл. 18.)⁷⁰⁷

Цитиране одредбе регулишу ситуацију када поданик једне уговорне стране, по правилу пословни човек, трговац („купац“) премине на територији друге стране уговорнице, са или без завештања („с езиком или без езика“). Притом се има у виду лице које се на територији друге државе у моменту смрти затекло само („без дружине“). Тада су надлежни органи дотичне државе најпре имали да изврше попис заоставштине, а затим да предузму мере неопходне да се предметна добра сачувају („да не погибне нишоре“). Напоследку, они су били дужни да заоставштину предају за то овлашћеном представнику државе чији је оставилац био поданик. Уколико је преминули са собом имао дружину (пратњу, или ако је путовао са колегама – трговцима), очигледно није било потребе за описаним формалним поступком, већ је дружина преузимала заоставштину и предавала је наследницима преминулог по повратку у земљу.⁷⁰⁸

Царства завладала је правна несигурност, што је подстакло Дубровчане да потраже потврду ове привилегије, коју су пре неупитно уживали. Исто.

⁷⁰⁷ А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 40.

⁷⁰⁸ Слична решења садржао је и вероватно најстарији међународни уговор једне словенске земље, закључен 911. године између кијевског кнеза Олега и Византије. За нашу тему од значаја је нарочито одредба по којој, уколико неки Рус на територији Византије умре без завештања, или поред себе није имао своје ближње, тада се његова имовина има послати у Русију, његовим сродницима. Д. Николић, *Древноруско словенско право*, 78. Циљ наведене одредбе, како истиче Ј. Еверс, лежи управо у томе да заоставштину Руса, као поданика стране државе, не припадне византијској царској благајни. Ј. v. Ewers, *Das älteste Recht der Russen*, 17. Поред Дубровчана, повлашћен наследни статус у средњовековној Србији уживали су по свему судећи и поданици

Конкретне норме интестатског наслеђивања у дубровачком праву се по садржини не разликују много од истородних одредаба у статутима приморских градова који су ушли у састав српске државе, у првом реду Котора, о којима ће бити више речи у посебном одељку.

4.6.2. Саси

Сасима су се у Србији називали немачки рудари који су се почели досељавати за владе краља Уроша I (1243-1276). О правилима по којима су уређивали своје приватноправне односе није много тога познато. Међутим, с обзиром да су се саски рудари доселили из северне Угарске, ваља указати на наследноправну регулативу тамошњих немачких градских заједница у XIII веку, и поћи од претпоставке да је нешто од тога важило и међу Сасима у средњовековној Србији.

Карактеристичан уплив који су немачка правна схватања (можда баш путем Саса) остварила у угарском градском праву огледа се у заједници имовине супружника. Добра која би жена донела у мужевљевој кућу спајала су се са његовом имовином у јединствену целину у режиму супружничке својине, којом је за време трајања брака управљао муж.⁷⁰⁹ Уколико један од брачних другова премине, а има заједничке деце, преживели брачни друг на име старатељства над децом задржава целокупну имовину. Уколико би преживели супружник ступио у нови брак, деца су могла захтевати поделу породичне имовине. У том случају, она би је са преживелим родитељем (*parens binubius*) делила на пола, или би им, по другој варијанти, припадала 1/3 (уколико би делила са оцем), односно 2/3 (у случају деобе са мајком). У случају бездетности, преживели супружник задржавао је чак 3/4 породичне имовине, док је преостала четвртина следовала сродницима преминулог.⁷¹⁰

Потомци (без обзира на пол) чинили су нужне наследнике, па је тестаментарно располагање било пуноважно само уколико их преминули није имао. У ситуацији када је

италијанских градова-држава. Тако је Фиренца 1434. године у Србију упутила Јакова, сина магистра Јована од св. Минијате, да преузме заоставштину свог брата Јеронима, који је дуго боравио у Србији као лекар, и ту и преминуо. А. Јовановић, *Историјски развитак српске задруге*, 35.

⁷⁰⁹ А. v. Timon, *Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte*, 397.

⁷¹⁰ Исто. Ипак, сумњамо да је удовица у саским заједницама у Србији имала тако повољан наследноправни положај. То се посредно закључује из чл. XVIII Закона о рудницима деспота Стефана, који забрањује удатим женама да франгаре (продају мешовиту робу на градском тргу) и прописује да франгарити могу само сироте (удовице), да се с тиме хране. Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962, 53. Очито да саске удовице по правилу из мужевљеве заоставштине нису наслеђивале довољно, па су биле упућене на трговину како би обезбедиле егзистенцију.

оставилац преминуо без потомака, а није оставио тестамент, важио је различити режим за добра која је наследио, у односу на она која је сам стекао. Наслеђена добра оставиоца побочни сродници су делили по принципу *paterna paternis materna maternis*, док су стечена добра очева и мајчина страна делила на једнаке делове. Попут потомака, и побочни сродници су имали једнака наследна права без обзира на пол.⁷¹¹

4.6.3. Домаће становништво

Српско становништво у градовима било је правно изједначено са себрима. То се види из чл. 94. Душановог законика, који помиње „себра у граду, у жупи или у катуњу“⁷¹² Стога се на његов наследноправни режим односи све што је напред речено о зависном сељаштву. Међутим, можемо претпоставити да је са развојем трговине и занатства тежиште имовинске сфере градског становништва са обрадиве земље постепено прелазило на покретна добра. Таква економска кретања могла су условити поступно побољшање наследноправног положаја жена. Сличан процес десио се у градовима суседног угарског краљевства, где су жене напослетку у наследним правима у потпуности изједначене са припадницима мушког пола.⁷¹³

Такође, не сме се занемарити утицај који је у поменутом правцу вршила традиција византијског права, иначе веома присутна у унутрашњим градовима. У том погледу, корисне индиције пружа *Призренска тапија*, један од ретких сачуваних купопродајних аката између физичких лица из периода српске средњовековне државе. Њена садржина је у науци темељно претресана, али искључиво са дипломатичког и облигационоправног аспекта, при чему је значај ове исправе за изучавање односа наслеђивања у средњовековном српском граду у потпуности занемарен.

Призренска тапија је купопродајни уговор сачињен од стране бележника (номика) у истоименом граду у периоду од 1346. до 1366. године.⁷¹⁴ Њиме је удовица Доброслава, Каросова кћи, заједно са децом – синовима Првославом и монахом Никодимом и ћерком Рајом, отуђила парцелу у Призрену извесном Ману, Драгичином брату.⁷¹⁵ Како истиче А.

⁷¹¹ А. v. Timon, *Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte*, 398.

⁷¹² С. Новаковић, *Законик Стефана Душана, цара српског*, 73.

⁷¹³ А. v. Timon, *Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte*, 396.

⁷¹⁴ А. Соловјев, *Уговор о куповини и продаји у средњовековној Србији*, Архив за правне и друштвене науке, књ. XXXI, Београд 1927, 432.

⁷¹⁵ А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 148.

Соловјев, деца се у уговору јављају на страни продавца зато што је предмет продаје породична својина, из ког разлога је била неопходна њихова сагласност.⁷¹⁶ Околност да се поред синова продавца као супотписник уговора јавља кћер, ставља до знања да је она сматрана пуноправним удеоником у породичној својини. Сада би ситуацију ваљало пренети на хипотетички терен и замислити да је Доброслава преминула пре продаје. У том случају би предметни плац, као заоставштина, сасвим извесно припао свој деци на једнаке делове, без обзира на пол.

Од посебне важности је чињеница да Доброслава и њена деца нису припадали властеоском сталежу, већ су у питању зависни људи, подложници Цркве.⁷¹⁷ Дакле, поред повлашћених слојева, традиција византијског права је у градовима несумњиво имала одјека и у себарском сталежу. Тако је и дошло до тога да код „градских себара“ из Призренске тапије својинскоправни, а претпостављамо и наследноправни односи, буду уређени на начин незамислив код себара на селу – у складу са начелом равноправности мушких и женских потомака.

Напоследку, Призренска тапија нам открива да наслеђивање непокретности од стране женског потомства себара у унутрашњим градовима средином XIV века није било никаква новина. Наиме, Доброслава је парцелу која је предмет продаје највероватније наследила од свог оца, Кароса. На такав закључак упућује то што се она, иако удовица, у уговору одређује ближе именом свог оца, а не покојног мужа.

4.6.4. Градови освојени од Византије

Иако је цар Душан потврдио неприкосновеност правног положаја градова освојених од Византије, они су били далеко од слободних градова какве срећемо на средњовековном Западу. Уживали су извесну аутономију управних и судских органа, који су се у свом раду држали византијског права. Њихово становништво, углавном Грци племенитог рода, у стварима наслеђивања примењивали су византијско право, чије одредбе су детаљно изложене у посебном одељку. У византијским градовима, међу патрицијатом и вишим слојем занатлија и трговаца до пуне примене је долазио принцип деобног наслеђивања и једнакост мушких и женских потомака. Словенски становници ових градова, нарочито

⁷¹⁶ А. Соловјев, *Уговор о куповини и продаји у средњовековној Србији*, 439.

⁷¹⁷ Исто, 444.

припадници повлашћених слојева, наслеђивали су по правилима грчко-римског права вековима пре српских освајања.⁷¹⁸

4.7. Статути приморских градова

У зениту српске средњовековне државе у њеним оквирима нашло се и неколико важних градских центара на јужном Јадрану – Котор, Будва, Бар и Скадар. Централна власт поштовала је аутономни статус наведених комуна, укључујући његов правни аспект оличен у градским статутима. Статути су били највиши општи правни акти по којима се уређивао унутрашњи живот јадранских градова, и по правилу су садржали исцрпну регулативу наследноправних односа.

Поред статутарног, на материју наслеђивања примењивало се и неписано обичајно право, на које се често позивају саме статутарне одредбе. Примера ради, которски статут то чини преко осамдесет пута, користећи за означавање обичаја термине *mos, moris, antiquam consuetudinem, secundum consuetudinem*.⁷¹⁹

Ако се у обзир узму породични односи и развијеност привредног живота, услови за развој установе наслеђивања нису били исти у свим зетским комунама. Породица индивидуалног типа, састављена од брачних другова и деце, јесте доминирала, али је њен имовински режим био прожет колективистичким схватањима. Са друге стране, степен привредне развијености био је далеко од уједначеног. На пример, док се Котор могао похвалити положајем значајног економског и финансијског центра, привредни капацитети Будве били су знатно скромнији.

Иако је отац (*pater familias*) управљао целокупном породичном имовином, она није била у његовом искључивом власништву, као што је био случај у римском праву. Уместо тога, родитељи су са децом чинили кућну заједницу *sui generis*, у којој имовина припада оцу и његовој мушкој деци на једнаке делове. Отац је често за живота вршио деобу породичне имовине, како би се предупредили конфликти око поделе наследства. Будвански и которски статут изричито допуштају оцу да изабере да ли ће поделити породичну имовину међу

⁷¹⁸ Тако су већ око 1200. године у Скопљу властелини Љутовој и Миле наследили неке баштинске винограде своје тетке Мирославе. А. Соловјев, *Срби и византиско право у Скопљу почетком XIII века*, 32. Чињеница да је реч о „баштинским“ виноградима указује на то да их је и сама Мирослава највероватније стекла наслеђивањем.

⁷¹⁹ Ђ. Ђекић, *Правни положај синова у скадарском статуту*, Баштина, бр. 59, Лепосавић 2023, 286.

синовима. За разлику од оца, мајка није уживала ово право.⁷²⁰

Законско наслеђивање у градским комунама на јужном Јадрану представљало је универзалну сукцесију, тј. улазак наследника у сва права, али и обавезе оставиоца. Према гл. 162. будванског статута (*De pagar debito per padre et per madre*), деца су имала обавезу да из заоставштине родитеља исплате све њихове дугове, сем уколико немају довољно средстава за живот. За разлику од њих, сходно гл. 176. (*De cercar debiti sopra intestado*), остали законски наследници ни у ком случају нису могли одбити исплату дугова умрлог о којима постоје валидни докази.⁷²¹ Которски статут у гл. LXXVI предвиђа да деца, уколико се прихвате наслеђа, одговарају супсидијарно за дугове родитеља.⁷²²

4.7.1. Наследни редови

Према будванском статуту, у првом наследном реду заоставштину деле синови преминулог, и то *per capita*.⁷²³ Уколико није било синова, на наслеђе су позивани њихови мушки потомци. Да је будванско право познавало право представљања у правој нисходној линији може се видети из гл. 291. („О удатој или неудатој жени“), која предвиђа да, ако нема деце, заоставштина жене припада унуцима.⁷²⁴

Отац је имао обавезу да за живота најпре уда ћерке (и опреми их миразом), па тек

⁷²⁰ У том смислу, будвански статут не обавезује оца да имовину раздели на једнаке делове и предвиђа могућност преферирања деце, али уз јасно постављено ограничење. Наиме, отац може дати једном сину више него другом само у вредности до 20 перпера, „било да се ради о кући или градилишту“. Уколико синови не би били задовољни извршеном поделом, отац је имовину морао поделити тако да сваком да једнак део (*parte equamente*). Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, 135. Поређења ради, гл. 149. которског статута изричито прописује да отац не може једном сину дати више него другима, „осим најстаријем сину постелеу према старом правном обичају“. С. Радуновић, Ј. Антоновић, С. Пејовић, *Statuta civitatis Cathari – Статут града Котора, књ. II; превод оригинала из 1616. године са научним апаратом*, Котор 2009, 206 (у даљем тексту: *Statuta civitatis Cathari – Статут града Котора*). Статут Будве, дакле, допушта оцу да фаворизује било којег сина, и то имовинским добрима по сопственом избору (уз услов да њихова вредност не прелази 20 перпера), док статут Котора такву могућност предвиђа само за најстаријег сина, и то у виду „постеле“ (кревет, *lectum*). Према чл. 169. скадарског статута, отац такође може једном сину дати више него другима, у вредности до 20 перпера. Међутим, за разлику од будванског статута, незадовољство синова неједнаком расподелом не може утицати на њену пуноважност. Ђ. Ђекић, *Правни положај синова у Скадарском статуту*, 287.

⁷²¹ Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, 148.

⁷²² *Statuta civitatis Cathari – Статут града Котора, књ. II*, 176.

⁷²³ Да су синови наслеђивали на једнаке делове не види се из гл. 212, која се односи на интестатско наслеђивање, али се може закључити из последње одредбе гл. 146, која регулише питање деобе (*come deve partir il padre con li figoli*). Цитирано правило прописује да после смрти оца и мајке браћа могу поделити очева добра (*beni paterni*), с тим да се све што се нађе мора поделити једнако по главама (*per cavo d' homo*). Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, 135.

⁷²⁴ Н. Вучковић, *Средњовековни статут Будве*, Будва 1988, 76.

онда да ожени синове.⁷²⁵ Према сва три статута, ако се деси да после смрти родитеља остану синови и неудате ћерке, браћа су била дужна да се старају о сестрама и да им обезбеде мираз из заоставштине оца и мајке. Тек када би се све сестре удале, браћа су стицала право да остатак заоставштине поделе на једнаке делове.⁷²⁶

Уколико нема синова, будвански статут даје право неудатим ћеркама да поделе наследство на једнаке делове без учешћа њихових удатих сестара, чији мираз се не урачунава приликом поменуте деобе.⁷²⁷

У Котору, законско наслеђивање од стране оставиочевих потомака није било предмет статутарних одредаба, већ је од најстаријих времена било уређено обичајним правом. Њиме је могућност да женска деца наследе заоставштину предвиђена једино у случају када оставилац није имао синова.⁷²⁸ Статут прећутно прихвата такво решење, што се наслућује већ из самог наслова гл. СXXXVIII – „О диоби насљеђа међу браћом и о дозначавању дијелова послјије диобе, а такође и међу сестрама“. Према цитираној одредби, насталој око 1370. године, најмлађи брат дели куће, дућане, пећи, земљишта у близини града, вртове и млинове, положивши претходно заклетву да ће деобу извршити у доброј вери, савесно и по свом најбољем знању. Пошто се обави деоба, свој део прво добија најстарији брат, након њега следећи по старости, и даље редом тако да последњи део остане најмлађем брату. Најстарији од браће дели винограде и земљу под житом тако да најмлађи брат први прими свој део, а затим сви други редом, до најстаријег, који свој део прима последњи. Покретне ствари у кући и ван ње дели средњи брат тако да део први прима најстарији брат, а последњи онај који је делио. Цитирана одредба завршава се напоменом да се све речено о деоби

⁷²⁵ Чл. 161. скадарског статута прописује исту обавезу за оца, али и за мајку. N. Vogojević-Glušćević, *Statut grada Skadra iz prve polovine XIV vijeka sa dodacima, završno sa 1461. godinom*, Podgorica 2016, 269. (у даљем тексту: *Statut grada Skadra iz prve polovine XIV vijeka*) Према гл. СXLII и СXLIII которског статута, отац није имао изричиту обавезу да прво поудаје кћери, али је имао право да их уда без сагласности синова и без обзира на њихово противљење. Син се могао оженити пре него што би му се сестре поудавале само уз очеву сагласност. *Statuta civitatis Cathari – Статут града Котора, књ. II, 207.*

⁷²⁶ Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, 148; *Statuta civitatis Cathari – Статут града Котора, књ. II, 208*; N. Vogojević-Glušćević, *Statut grada Skadra iz prve polovine XIV vijeka*, 269.

⁷²⁷ Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, 147.

⁷²⁸ М. Гогих, *Политичко и друштвено уређење Котора у другој половини XII и XIII века*, Београд 2018, 212. Од краја XII века у Котору је на снази било решење по коме родитељи рано врше поделу породичне имовине својим мушким потомцима. Према одлуци из 1188. године, унетој у Которски понтификал, када би синови навршили 14 година, тј. постали пунолетни, родитељи су били дужни да им уступе део имовине који би им припао по праву наслеђа. Кћери су очигледно биле искључене из наслеђа, јер се у наведеној одлуци ништа не говори о њиховом праву на део породичне имовине. Которски понтификал и корчулански статут са почетка XIII века су најстарији правни споменици на источној јадранској обали који законско наслеђивање уређују по тзв. словенском („варварском“) типу наследног права, по коме кћери добијају наследство само ако нема мушких потомака оставиоца. Исто, 212-213.

наследства односи и на сестре, тј. кћери оставиоца, у случају да нема браће.⁷²⁹

И према которском статуту (CXLVII), удате кћери опремљене миразом нису имале права на део заоставштине родитеља.⁷³⁰ По одредби гл. CXLVIII оне су могле наслеђивати само „цркве и споменике“, под чиме се вероватно подразумевају породичне задужбине, тј. баштинске цркве и гробна места, односно породичне гробнице.⁷³¹

Положај законских наследника могла су уживати само законита, тј. брачна деца оставиоца. Тако је према гл. CCX которског статута отац могао незаконитој деци да „у смртном часу додијели и препусти неку малу количину својих добара“, али га она нису могли наследити *ab intestato*.⁷³² Са друге стране, усвојеници су према одредби гл. 150. статута Будве, чл. 174. статута Скадра, те гл. CCI которског статута, изједначени у наследним правима са биолошким потомцима оставиоца.⁷³³

Према будванском праву, уколико нема ни мушких ни женских потомака умрлог (*figlioli*), у другом наследном реду заоставштину су наслеђивали родитељи (*padre et madre*). Међутим, уколико је у тренутку делације жив само један од оставиочевих родитеља, он неће бити позван на наслеђе, већ браћа оставиоца (*fratelli*).⁷³⁴ Ипак, чини се да ово решење важи само уколико је оставилац мушког пола. У цитираној гл. 291. прописано је да, ако нема унука, заоставштина жене припада оцу и мајци, или ако једног од ових нема, оцу или мајци.⁷³⁵ У побочној линији, право представљања признавало се до четвртог степена сродства. Ако нема браће, имовина преминулог следује њиховој деци. Ако такве деце нема,

⁷²⁹ *Statuta civitatis Cathari – Статут града Котора, књ. II, 205.* Уколико је било мушке деце из два или више оставиочевих брака, сва она су уживала првенство у наслеђивању. Када је отац извршио деобу имовине са синовима прве жене, па закључио други брак из кога је такође добио синове, његову заоставштину наслеђују само синови из другог брака. Исто, 204. Према гл. CXLI, уколико раније није вршена деоба имовине, синови из првог и каснијих брака наслеђују очеву имовину на једнаке делове. Исто, 207. У таквој ситуацији се женска деца уопште не помињу као могући наследници. Н. Богојевић-Глушчевић, *Законско наслеђивање по Которском статуту*, Зборник Правног факултета у Подгорици, год. 2, бр. 1, Подгорица 1977, 139.

⁷³⁰ „Дух Статута налаже да кћерке не треба да траже ништа преко мираза.“ L. Blehova-Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kotora*, Podgorica 2002, 111. Ово, како смо видели, општесловенско начело, у привредно развијеним срединама попут Котора било је додатно подупрто чињеницом да су породице често биле и својерсна пословна удружења, која су неблагоприятно гледала на излазак имовине из породичног круга. M. Bloch, *Feudalno društvo*, 174.

⁷³¹ *Statuta civitatis Cathari – Статут града Котора, књ. II, 217.*

⁷³² Исто, 236; И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, 132.

⁷³³ Н. Вучковић, *Средњовековни статут Будве*, 46; N. Bogojević-Gluščević, *Statut grada Skadra iz prve polovine XIV vijeka*, 274; *Statuta civitatis Cathari – Статут града Котора, књ. II, 233.*

⁷³⁴ Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, 148. Вероватно је будвански законодавац имао пред очима ситуацију у којој се мајка – удовица могла појавити као законски наследник имовине своје деце, па се овим путем желело спречити да ова добра пређу у другу породицу њеним ступањем у нови брак. Такође, настојало се и да имовина дође у руке млађих људи, који могу више да допринесу њеном увећању него њихов преживели родитељ. Исто.

⁷³⁵ Н. Вучковић, *Средњовековни статут Будве*, 77. За разлику од сина, није било проблематично да мати – удовица наследи кћер. У привредно неразвијеним срединама мираз је најчешће представљао целокупну имовину жене, па се и заоставштина кћери по правилу састојала само из мираза који је неретко обезбеђивала њена мајка тако што би јој препустила своја миразна добра.

заоставштина припада сестрама, а у случају да нема ни њих – деци сестара.⁷³⁶

У следећи наследни ред сврстани су најближи сродници до четвртог степена сродства, и то тако што ће очева имовина припасти његовим сродницима, а мајчина њеним.⁷³⁷ У питању је враћање добара у очеву или мајчину породицу у складу са принципом *paterna paternis-materna maternis*, а у циљу очувања јединства породичне имовине. Правно посматрано, то је значило да се нико други осим лица која потичу из породице која је својевремено дала ту имовину, не може појавити као законски наследник.⁷³⁸

Последњом одлуком која је унета у которски статут пре признавања врховне млетачке власти прописано је интестатско наслеђивање у случају да оставилац није имао потомака и родитеља, и то подробније и другачије у односу на будванско право. Према гл. XL из 1420. године, „...ако не буде родитеља треба да наслиједе браћа по крви, и ако речене браће не буде, имају наслиједити сестре по крви, ако сестара не буде имају наслиједити први рођаци са очеве стране, и ако немају први рођаци, имају наслиједити прве рођаке⁷³⁹, и ако не буде првих рођака са очеве стране, имају наслиједити стричеви, и ако стричева не буде, имају наслиједити ујаци, наиме мушкога рода, и ако њих нема имају наслиједити стричеви и ујаци рођени од другог рода, наиме женског. Ако њих не буде, имају наслиједити прве рођаке женског рода...“.⁷⁴⁰

За разлику од будванског, которско право није захтевало да оба родитеља буду жива у моменту делације да би била наследници, па је наследник могао бити и само један од њих.⁷⁴¹ Пада у очи да су са очеве стране сродници четвртог степена сродства (браћа и сестре од стрица) искључивали из наслеђа сроднике трећег степена сродства – стричеве. *Ratio legis* оваквог решења вероватно је исти као и код поменуте одредбе будванског статута која

⁷³⁶ Исто, 58. Правилно би било тумачити ову одредбу тако да су и женска деца браће искључивала из наслеђа сестре оставиоца, своје тетке. Поређења ради, према Корчуланском статуту, унуци (и мушки и женски), који су потицали од синова оставиоца, имали су предност над његовим кћерима. J. Kasap; V. Lahner, *Korčulanski statut i njegova nasljednopravna regulacija*, 21. Изгледа да је правило о првенству браће над сестрама у Будви изгубило на снази у каснијим вековима. У једном уговору из 1791. године сестра се у замену за увећање мираза одриче свог дела заоставштине покојног брата у корист преостале браће и нећака. У одсуству таквог уговора, она би извесно равноправно са њима учествовала у подели братовљеве заоставштине. J. Бојовић, М. Лукетић, Б. Шекуларац, *Паптровске исправе, књ.2*, Будва 1990 63.

⁷³⁷ Н. Вучковић, *Средњовековни статут Будве*, 58.

⁷³⁸ Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, 149.

⁷³⁹ Под „првим рођацима“ треба подразумевати синове рођене браће (браћу од рођених стричева), а под „првим рођакама“ кћери два рођена брата.

⁷⁴⁰ *Statuta civitatis Cathari – Статут града Котора, књ. II*, 384. Уколико је било више браће или сестара, наслеђивали су на једнаке делове. Упечатљив пример јесу четири кћерке извесног Луке Болице, које су се 1432. године обратиле суду да им додели заоставштину брата Балше, који је умро без тестамена. L. Vlešova Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kotor*, 141.

⁷⁴¹ Тако је извесна Клара, удовица Баска Сантића, наследила целокупну заоставштину свог сина, па је затим уступила ћерки, оставиочевој сестри. Стана, удовица Мараша кожара, наследила је 1444. године заоставштину свог сина Никше, преминулог без завештања. Исто, 134-135.

предвиђа да браћа оставиоца наслеђују у случају да је само један од родитеља у животу. Тако се постизало да имовина доспе у руке млађих људи, који могу више да допринесу њеном увећању. Са мајчине стране, редослед је битно другачији, јер је предвиђено да ујаци (трећи степен) имају првенство над сестрама од ујака (прве рођаке – четврти степен). Међутим, први рођаци са мајчине стране (браћа од ујака) уопште се не помињу као могући законски наследници. Сматрамо да они нису били искључени из круга наследника, већ да је посредни пропуст састављача да их унесе у дугу и сложену одредбу гл. XL. Ипак, остаје отворено питање да ли су браћа од ујака имала предност над својим очевима (ујацима оставиоца), као што је то случај са браћом од стрице, или су их ови ипак искључивали, као што је било са сестрама од ујака. Као могући наследници не помињу се тетке, ни са очеве ни са мајчине стране. Да ли то значи да су из круга наследника била искључена и деца тетака, не може се са сигурношћу рећи. Уколико нису, у случају да нпр. постоје браћа од стрица и браћа од тетке по оцу, мишљења смо да су браћа од стрица имала првенство (по начелу да мушка линија има предност над женском).⁷⁴²

Када је реч о наслеђивању од стране побочних сродника, скадарски статут бележи крупна одступања од истоврсних правила у Котору и Будви. Овде мушкарци нису искључивали жене из наслеђа само у истом степену сродства, већ сродници женског пола, изузев оставиочевих кћери, уопште нису биле предвиђени као законски наследници. Тако чл. 198. налаже да „ако неки мушкарац лаик или жена умру без тестаментa, онда сва њихова добра припадају синовима, а ако синова нема оцу или мајци, ако њих нема брату, ако нема брата сину од сестре, ако нема сина од сестре онда стрицу, ако нема стрица онда ујаку, ако нема ујака онда брату од ујака, закључно до четвртог степена сродства...“⁷⁴³ Нарочито је уочљива разлика између скадарске и будванске регулативе, што је куриозитет ако се има у виду да је скадарски статут претходио будванском, и да се будванска општина у погледу своје збирке закона угледала на искуства Скадра.⁷⁴⁴ У погледу цитиране одредбе, скадарски

⁷⁴² Н. Богојевић-Глушчевић истиче да се, ако нема рођене браће ни сестара, на наслеђе позивају братанац, односно братанична оставиоца. Н. Богојевић-Глушчевић, *Законско наслеђивање по Которском статуту*, 138. Међутим, изрази *primi consorhini* и *primae consorhinae* означавају „прве рођаке“, а у том односу сродства стоје деца рођене браће и сестара. Да овде није реч о братанцу и братаници оставиоца сведочи и то што се говори о „првим рођацима *ex parte patris*“, дакле са очеве стране. За синове и кћери рођеног брата оваква одредница не би била потребна, ни могућа, јер је реч о сродницима оставиоца и по оцу и по мајци.

⁷⁴³ Н. Богојевић-Глушчевић, *Statut grada Skadra iz prve polovine XIV vijeka*, 282. Неудатим кћерима је наследно право било гарантовано чл. 162, уколико оставилац није имао синова или њиховог мушког потомства. Исто, 270.

⁷⁴⁴ Исто, 19. Од првих педесет чланова скадарског статута у будвански је преузет 41. Чл. 1. скадарског статута у далматинско-скадарској језичкој варијанти истоветан је чл. 2. будванског статута у венецијанској језичкој варијанти, као и чл. 2. и 3. скадарског статута са чл. 3. будванског. Исто, 47. Међутим, када је реч о одредбама које се непосредно односе на законско наслеђивање, скадарско и будванско право су готово потпуно

статут најближи је гл. XL старе редакције корчуланског статута из 1204. године, која прописује да ће имовина оставиоца без потомака и завештања припасти оцу, а ако нема оца браћи или њиховим потомцима. У случају да нема браће и њиховог потомства, заоставштина је припадала најближем сроднику оставиоца.⁷⁴⁵ У сваком случају, могућно је да је крајње неповољан наследноправни положај женских сродника у скадарском статуту последица уплива арбанашког обичајног права, по коме жене готово да нису уживале статус субјекта у праву, што је подразумевало и њихово потпуно искључење из наслеђа.⁷⁴⁶

Извесне потешкоће приликом тумачења цитиране одредбе скадарског статута проузрокује чињеница да као могући наследници нису наведени братанац и брат од стрица, а јесу сестрић и брат од ујака. Тешко би се могло прихватити да је то била права воља законодавца, и да у систему наслеђивања где је мушки пол у толикој мери претпостављен женском, братовљев и стричев син (рођаци по мушкој, одн. очевој линији) не могу да наследе, док то право имају син сестре (женска линија) и брат од ујака (сродник по мајци). Држимо да је посреди реч или о пропусту редактора или о свесном изостављању поменутих сродника, с обзиром да је њихово право наслеђивања било општепознато и прихваћено, гарантовано обичајним правом, па није било потребе уносити га у Статут.⁷⁴⁷

Наследноправни положај преживелог брачног дуга у комуналном праву јужног Јадрана могао је имати два аспекта. Уколико би одлучио да не ступи у нови брак (да „поседује удовичку постељу“), супружник је стицао право доживотног плодуюживања на

различити, У другом наследном реду будванско право предвиђа само могућност да наследе оба родитеља, док према скадарском статуту могу наследити отац или мајка, дакле родитељ као појединац (зависно од тога ко је у животу). Наслеђивање од стране колатерала детаљније је регулисао скадарски статут, али је за разлику од будванског потпуно искључио из наслеђа женски пол. Док је начело *paterna paternis* једно од главних обележја будванског наследног права, у скадарском статуту то није случај. Заједнички за оба статута су само први и последњи наследни ред, у коме се јавља преживели брачни друг.

⁷⁴⁵ J. Kasap; V. Lahner, *Korčulanski statut i njegova nasljednopravna regulacija*, 22. Чини се да је корчулански статут још рестриктивнији у погледу наследних права жена, јер својство законског наследника не признаје чак ни мајци оставиоца. Међутим, стара редакција статута (гл. XXXVII) садржи одредбу која фаворизује децу женског пола рођену у првом браку у односу на синове рођене у касније закљученим браковима оставиоца, што је решење потпуно непознато у комунама јужног Јадрана. Штавише, иста одредба предвиђена је и у новијој редакцији Статута, уз напомену да исто правило важи и у случају смрти жене која има законите наследнике, синове и кћери, с једним или више мужева. Исто.

⁷⁴⁶ „Закон познаје само сина за наследника. Кад умру сви мушкарци у кући, макар се сто девојака удало из те куће, ни оне ни њихов пород немају право на заоставштину из њихове куће. Наследник је мушка близика по очиној лози па да је и у стотом степену сродства. (чл. 88, 92. и 97. Кануна Леке Дукађинија).“ П. Стојановић, *Неке поруке насљедног обичајног права у Црној Гори и Сјеверној Албанији*, Valcanica VIII, Београд 1977, 604.

⁷⁴⁷ Уколико то ипак није био случај, склони смо да верујемо да је такво решење плод западноевропских утицаја, којима је источна јадранска обала била стално изложена. Наиме, на феудалном Западу се велики значај придавао односу ујак – сестрић, што је нашло израза чак и у тамошњем епском песништву. Корене таквих схватања требало би тражити у старим германским обичајима, по којима је појединац имао два рода, један „по мачу“, односно по мушкој линији а други „по преслици“, тј. женској линији, и био обавезан на солидарност подједнако према једном и другом. M. Bloch, *Feudalno društvo*, 170.

имовини преминулог. Штавише, он је могао истерати из куће сина који не би желео да живи са њим, или би се на било који начин оглушио о његове заповести. Наведена права преживели брачни друг могао је изгубити уколико би накнадно закључио нови брак, или ако добра из заоставштине не би одржавао у стању у којем их је примио.⁷⁴⁸

Уколико оставилац нема сродника који улазе у круг законских наследника, на наслеђе се позива преживели брачни друг (*marito o mogile*). Будвански статут не прави разлику у погледу пола супружника, па је на овај начин муж могао наследити жену, али и жена мужа. Према Ж. Бујуклићу, овакво решење одраз је ниског ступња развитка будванске привреде, који је условио задржавање одређених елемената равноправности полова из прошлости, а који су се у развијенијим приморским комунама већ били изгубили.⁷⁴⁹ Међутим, наведено тумачење је упитно ако се има у виду да статут Скадра такође предвиђа преживелог брачног друга као последњег наследника, одакле је ово решење вероватно и доспело у будванско право.⁷⁵⁰ Иако не признаје преживелом брачном другу наследнички капацитет, которски статут ипак води рачуна о његовом материјалном благостању. У том смислу гл. CXXXVII предвиђа да, уколико је отац извршио деобу имовине са синовима прве жене, а са другом женом није имао наследника, његова заоставштина има припасти синовима из првог брака, с тим што другој жени на нужном делу (4/5 заоставштине) припада право доживотног плодуюживања.⁷⁵¹ Према гл. CLXXXII, удова је у случају бездетности задржавала мужевљеву имовину до краја живота.⁷⁵²

У последњој алинеји главе о законском наслеђивању у будванском статуту, стоји да, уколико нема ниједног наследника, заоставштина припада будванској општини (*in communi*).⁷⁵³ У идентичној ситуацији, по которском статуту општини је припадало 3/4 заоставштине, док је 1/4 била намењена „за душу“ и следовала је црквеном дому који је сахранио

⁷⁴⁸ Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, 151; N. Vogojević-Glušćević, *Statut grada Skadra iz prve polovine XIV vijeka*, 272; *Statuta civitatis Cathari – Статут града Котора*, књ. II, 229-230. Поред тога, будвански статут је предвиђао обавезу преживелог супружника да покојнику једном годишње даје подушје.

⁷⁴⁹ Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, 151. Тако статут Котора није уврстио преживелог супружника у ред законских наследника.

⁷⁵⁰ Скадар је у време доношења статута (прва половина XIV века) био јак привредни центар, са нарочито развијеном занатском производњом, о чему сведоче бројне статутарне одредбе (гл. 50-62) посвећене делатности занатлија и њиховом положају. Поређења ради, у будванском статуту не наилази се на одредбе које се односе на различите занатске гране. N. Vogojević-Glušćević, *Statut grada Skadra iz prve polovine XIV vijeka*, 51.

⁷⁵¹ *Statuta civitatis Cathari – Статут града Котора*, књ. II, 204-205.

⁷⁵² Исто, 224.

⁷⁵³ Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, 151.

покојника.⁷⁵⁴

4.7.2. Остале одредбе

Статутарно право на средњовековном јужном Јадрану познавало је и нужно наследно право. Сходно гл. CLXXXII статута Котора, нужни део деце износио је 3/4 очеве заоставштине.⁷⁵⁵ У скадарском и будванском праву, по свему судећи, отац који је имао мушких потомака уопште није могао тестаментарно располагати имовином, изузев уколико би децу претходно разбаштинио.⁷⁵⁶ У Будви, жена која је имала потомке могла је тестаментом располагати петином своје имовине, а уколико потомака није било, четвртином.⁷⁵⁷ Скадарски статут такође ограничава завештајно располагање жене која има децу на једну петину имовине.⁷⁵⁸

Которски статут исцрпно је регулисао наследноправни режим мираза. Након мајчине смрти мираз су наслеђивала деца, чије је право у том смислу било неприкосновено.⁷⁵⁹ Деца оставиле из различитих бракова наслеђивала су мираз на једнаке делове.⁷⁶⁰ Уколико деце није било, мираз се враћао ономе ко га је дао – родитељима, браћи или даљим сродницима, а могле су га захтевати и неудате сестре оставиле.⁷⁶¹ Из више судских одлука види се да су

⁷⁵⁴ *Statuta civitatis Cathari – Статут града Котора*, 384. Од градова на Јадрану, 1/4 заоставштине намењена „за душу“ покојника јавља се у статутима Дубровника, Сплита и Раба. Међутим, за разлику од Котора, где је 1/4 заоставштине цркви следовала у случају када оставилац уопште није имао наследника (ошасност, кадуцитет), у статутима наведених градова реч је о интестатском наслеђивању *pro anima* (преминули има наследнике, али се део заоставштине издваја у духовне сврхе). Тако се „за душу“ према дубровачком и сплитском статуту издвајала четвртина заоставштине сваког оставиоца који би преминуо без завештања, док је статут Раба, поред одсуства тестамена, захтевао и да преминули није оставио потомке. М. Petrak, *Rimsko-bizantsko pravo i intestatno nasljeđivanje pro anima u splitskom statutu*, 256-261. Ово је још један доказ да, за разлику од многих других института византијског права, интестатско наслеђивање *pro anima* није било прихваћено у српском средњовековном праву. Ипак, чини се да М. Петрак није у праву када изостанак наслеђивања *pro anima* у которском статуту објашњава млетачким утицајем, наводећи примере *en bloc* рецепције млетачког наследног права у Задру и Трогиру. Основна начела интестатског наслеђивања у Котору формирана су више од два столећа пре прихватања млетачког сизеренства, и остала су непромењена током целог средњег века. Сама глава о интестатском наслеђивању унета је у Статут док је Котор још био слободан град, и у њој нису предвиђена решења из венецијанског Тиеполовог статута.

⁷⁵⁵ *Statuta civitatis Cathari – Статут града Котора*, књ. II, 224.

⁷⁵⁶ Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, 155-156.

⁷⁵⁷ Исто, 154.

⁷⁵⁸ N. Богојевић-Glušćević, *Statut grada Skadra iz prve polovine XIV vijeka*, 281.

⁷⁵⁹ Говорећи о судбини мираза након женине смрти, Л. Блехова-Челебић наглашава како је "право дјецe на мираз њихове мајке нит водила свих статутарних одредаба у том погледу". L. Blehova Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kotorа*, 145.

⁷⁶⁰ *Statuta civitatis Cathari – Статут града Котора*, књ. II, 216.

⁷⁶¹ Тако је Гоислава, кћер Приба Гуча, захтевала да се зарад враћања мираза њене преминуле сестре Радице прода кућа Радичиног свекра Метка. L. Blehova Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kotorа*, 145.

у одсуству неударних кћери оставиле мираз могле тражити и њихове удате сестре.⁷⁶² Под условом да не заснује нови брак, удовац је могао уживати женин мираз до своје смрти. Међутим, уколико у браку нема деце, а то није био први брак преминуле, при чему постоје њена деца из ранијих бракова, супруг може уживати миразна добра најдуже шест месеци, након чега их је морао уступити жениним наследницима.⁷⁶³ У сваком случају, он никако није могао закључити нови брак пре него што преда миразна добра наследницима прве жене. За разлику од Котора где је било искључено међусобно наслеђивање супружника, у Будви и Скадру је муж могао наследити мираз жене преминуле без законских наследника.

Законско наслеђивање у Приморју каткад је било подвргнуто специфичним ограничењима. На пример, према которском праву странац није могао наследити земљу у жупи Грбаљ. Власником овог земљишта (нека врста *dominium eminens*) сматрала се которска комуна, која га је парцелисала и продавала властели и пучанима, док су купци и њихови наследници тиме стицали право да земљу „држе за вечита времена“ (*in aeternum*).⁷⁶⁴ У случају да власник није имао потомака, земљу су могли наследити његови сродници до другог колена. Ако их није било, земља се враћала комуни, која би је коцком додељивала новим власницима, искључиво властеоским породицама са мушким потомством.⁷⁶⁵

Ваља нагласити да је будвански статут предвидео различите наследноправне режиме за имовину коју је оставилац наследио („старине“), која је обухватала *beni paterni et materni* (*patrimonium u matrimonium*) и по природи била слична баштини у источним деловима Царства), и добара која је сам стекао („тековине“), у римском праву познатих као *peculium castrense* и *quasi castrense*, или „купљенице“ у областима старе српске краљевине). Напред изложена правила законског наслеђивања у Будви односе се искључиво на наслеђена добра оставиоца. Као могуће наследнике „тековине“ Статут помиње само родитеље оставиоца.⁷⁶⁶ Иако се то експлиците не наводи, разумно је претпоставити да су право наслеђа на овим добрима пре родитеља имала деца умрлога. Како истиче Ж. Бујуклић у полемици са академиком Л. Маргетићем, „на исправност оваквог закључивања упућује и прва алинеја одредбе о интестатском наслеђивању у којој се каже да ће деци припасти *tutti li suoi beni*, дакле целокупна оставиочева имовина.⁷⁶⁷ Пекулијум је у одсуству деце и родитеља могао

⁷⁶² Исто, 145-146.

⁷⁶³ *Statuta civitatis Cathari – Статут града Котора, књ. II, 216.*

⁷⁶⁴ Како је било прописано да се ова земља није могла приложити цркви, нити на било који начин отуђити, разумно је претпоставити да није могла бити ни предмет тестаментарног располагања, те да се могла наследити једино *ab intestato*. И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 135.

⁷⁶⁵ Исто.

⁷⁶⁶ Н. Вучковић, *Средњовековни статут Будве*, 58

⁷⁶⁷ Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, 153.

припасти преживелом брачном другу, али не и побочним сродницима оставиоца.

Одредба гл. 177. статута Будве прописује да се на законско наслеђивање припадника клира сходно примењују правила о наслеђивању световњака, уз наредбу да се цркви мора вратити све што је оставилац купио или добио из црквене имовине.⁷⁶⁸ Могуће да је цитирана одредба била усмерена на сузбијање учесталих злоупотреба, или да се ради о понављању строгих канонских правила о одвојености црквене и личне имовине епископа, каква срећемо у Законоправилу.

У статутима јадранских градова могу се наћи и одредбе процесноправне природе које су регулисале расправљање заоставштине лица преминулих без завештања. Године 1423. Велико вијеће Котора уврстило је у Статут одлуку о „наслеђивањима добара умрлих без тестаментa, како треба досуђивати од стране Управе пошто се претходно изврше прописана оглашавања“. На првом месту, забрањује се свакоме, без обзира на сталешку припадност, било какво самовласно присвајање добара из заоставштине. Лице које претендује на наследничко својство морало се за остваривање својих права обратити Управи. Затим је градски гласник три узастопне седмице, у недељу, на јавним местима, а обавезно код парохијске цркве покојниковог пребивалишта у време служења велике мисе, објављивао да се одређено лице обратило Управи тражећи заоставштину. Свако ко сматра да има какво право у погледу заоставштине могао се обратити Управи у року од 30 дана од првог оглашавања. У поступку који је подразумевао примену истражног начела и саслушање странака Управа је одлучивала коме се од учесника има досудити заоставштина. Уколико се у наведеним роковима нико не би пријавио, или се нађе да заинтересовано лице нема права да наследи покојника, Управа би доносила одлуку да заоставштина припада комуни.⁷⁶⁹ Ваља запазити да је одлука Управе о додели наследства, по узору на млетачко

⁷⁶⁸ Н. Вучковић, *Средњовековни статут Будве*, 52. Посреди је још један пример одступања будванског права од скадарског статута. Интестатском наслеђивању припадника клира у скадарском статуту није посвећен засебан члан. Оно је регулисано у оквиру чл. 194. („О тестаменту свештеника“) и предвиђа сходну примену чл. 198, који се односи на законско наслеђивање лаика. N. Bogojević-Glušćević, *Statut grada Skadra iz prve polovine XIV vijeka*, 281.

⁷⁶⁹ *Statuta civitatis Cathari – Статут града Котора, књ. II*, 346-347. Наведена одредба је у извесној мери у колизији са гл. XL, јер предвиђа да целокупна кадукарна заоставштина, а не њене 3/4, имају припасти комуни. У науци је изражено мишљење да питање законског наслеђивања није стварало потешкоће у свакодневном животу которске комуне, чиме се објашњава околност да му Статут посвећује свега неколико чланова. Н. Богојевић-Глушчевић, *Законско наслеђивање по Которском статуту*, 137. Ипак, разлози доношења цитиране одлуке указују на другачије стање. Наводи се да, „пошто нема прописа, нити се јавља какав закон или статутарна одлука која би говорила или опомињала како и на који начин треба добити и стећи наслеђе добара неког ко је умро без тестаментa, догађале су се због тога превелике неприлике. Јер, опште је познато да су многе особе, не поштујући никакав правни ред, говорећи да њима припадају и да су у њиховом власништву нека добра неколицине покојника умрлих без тестаментa, та су добра готово себи присвојили, а она припадају другим приватним лицима или Комуни“. За непоштовање одлуке прописана је драконска санкција – кумулативно новчана казна од 200 перпера и затвор у трајању од 2 месеца, а уколико осуђени није могао да

право, имала конститутивно дејство, за разлику од савременог права где се одређено лице оглашава наследником деклараторном одлуком суда или јавног бележника.

4.7.3. О начелу *paterna paternis* у будванском праву и утицају Еклоге

Крајње је загонетно питање порекла начела *paterna paternis*, предвиђено у гл. 212. будванског статута. Статут Скадра, који је умногоме послужио као узор будванском, не предвиђа експлиците његову примену. Говорећи о интестатском наслеђивању у средњовековној Истри, Л. Маргетић изнео је тезу да корени принципа *paterna paternis* у Далмацији воде до византијског права Еклоге.⁷⁷⁰ Цитирајући одговарајуће одредбе *Ecloga ad Prohiron mutata* и *Ecloga privata aucta*, он наводи како „треба само претпоставити да је законодавац разликовањем консангвинеја и утерина хтио да се имовина враћа оној линији одакле је дошла“. Међутим, у цитираној глави будванског статута нема говора о консангвинима и утеринима, чак ни о различитом наследноправном третману пунородне и полуродне браће и сестара, као што је то случај у гл. VI,1 *Ecloga ton nomon* и гл. VIII,4 *Ecloga ad Prohiron mutata*, на које се позива Л. Маргетић. У изворном тексту Еклоге, као и у њеним каснијим компилацијама не прави се разлика између консангвина и утерина, већ само између пунородне и полуродне браће и сестара. Осим тога, мишљења смо да би тумачење одредаба Еклоге у правцу успостављања плуралитета оставинске масе било супротно њеним основним начелима.⁷⁷¹ Наиме, један од темељних принципа имовинског права Еклоге јесте јединство имовинских добара брачних другова.⁷⁷² Насупрот томе, у будванској комуну било је поштовано начело одвојености имовинских маса брачних другова, тј. подела родитељске имовине на *bona paterna* и *bona materna*, што је и било од пресудног значаја за формирање основних црта будванског наследног права.⁷⁷³

плати казну – лишење слободе у трајању од 6 месеци. *Statuta civitatis Cathari – Статут града Комора, књ. II, 346-347.*

⁷⁷⁰ L. Margetić, *Neoporučno nasljedno pravo u srednjovjekovnoj Istri*, Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu, br. 17, Pazin 1972, 174.

⁷⁷¹ Узимајући постојање начела *paterna paternis* у Еклоги као неспорно, Л. Маргетић наводи да је „било довољно да стечена имовина изгуби на важности и да у опћој осиромашености Европе 8. и 9. столећа наследна добра постану практички једини спомена вриједни дио оставштине, па да се осјети као императивни морални постулат враћање имовине оној родбини која на њега има право“. Исто, 175. Вероватно да је нижи ступањ економског развоја будванске комуне утицао на прихватање овог начела, али наведена констатација није од велике помоћи приликом утврђивања правног узора који је пред очима имао будвански законодавац, већ само друштвено-економских прилика које су довеле до његовог прихватања.

⁷⁷² Z. v. Lintenthal, *Geschichte*, 67.

⁷⁷³ Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, 144.

Без обзира на могућност да начело *paterna paternis* у будванско право није преузето из Еклоге, најпознатије законодавно дело иконоборачких царева извршило је у домену законског наслеђивања огроман утицај на статутарно право приморских градова. Решење заједничко Котору, Скадру и Будви, да у другом наследном реду родитељи оставиоца искључују из наслеђа чак и најближе побочне сроднике – рођену браћу и сестре, без сумње је преузето из одредбе VI, 2 Еклоге.⁷⁷⁴ У питању је једини византијски извор који предвиђа такво решење. Јустинијаново право и сви зборници након Еклоге предвиђају родитеље и пунородну браћу и сестре оставиоца као санаследнике у другом наследном реду. Такође, Еклога је једини византијски правни зборник који, као нешто само по себи разумљиво, упућује да удата и миразом опремљена кћер не учествује у подели родитељске заоставштине.⁷⁷⁵ Сви наведени статuti садрже изричиту одредбу да се удатој и миразом дарованој кћери не може ништа оставити. Напослетку, положај преживелог брачног друга који „држи удовичку постељу“ у приморским градовима, готово да је идентичан положају преживелог супружника у праву Еклоге у случају када има деце, а није закључио нови брак.⁷⁷⁶ Очигледно да је концепт јединства породичне имовине коме је тежила Еклога одговарао снажним колективистичким схватањима у нашим приморским градовима - преживљајима словенске традиције додатно подстакнутим специфичним друштвено-економским чиниоцима. Са друге стране, огроман утицај који је право ондашњих италијанских градова извршило на статутарно право на јужном Јадрану није дошао до изражаја у сфери законског наслеђивања. Примера ради, у средњовековном италијанском праву, попут млетачког Тиеполовог статута, синови су из наслеђа искључивали само своје удате и миразом опремљене сестре, док су неудате кћери наслеђивале равноправно са својом браћом.⁷⁷⁷ Насупрот томе, статутарно право наших градова остало је верно словенском систему наслеђивања по коме су синови имали апсолутно првенство над кћерима, без обзира на њихов брачни статус.

⁷⁷⁴ „Ако син или ћерка за живота родитеља премину без деце и тестаментa, а имају браћу или сестре од истог оца и исте мајке, заоставштина преминулог има припасти родитељима, и браћа и сестре немају право ни на какав приговор поводом тога.“ L. Burgmann, *Ecloga*, 195.

⁷⁷⁵ Z.v.Lingenthal, *Geschichte*, 112.

⁷⁷⁶ Исто, 69.

⁷⁷⁷ В. Чучковић, *Развој дубровачког наследног права до 1385. године*, Београд 1965, 92.

5. Након пропасти Царства

5.1. Деспотовина

Општа несигурност настала након смрти цара Душана, која је у одређеним крајевима попримала размере расула, неминовно је узроковала поремећаје и у устаљеним наследноправним односима. Тако је након епидемије куге 1368. године господар Јањине, деспот Тома Прељубовић, издао наредбу да жене наслеђују имање после смрти мужева, поудавао мноштво удовица за Србе (вероватно своје дружинике), да би потом наредбу ставио ван снаге, „учинивши туђу сирочад наследницима добара других људи“.⁷⁷⁸

Са консолидацијом државноправног поретка по свему судећи дошло је до поновног успостављања правне сигурности у сфери законског наслеђивања. Тако су босански краљ Стефан Томаш и његов син Стефан, последњи српски деспот који је столовао у Смедереву, 1458. године повељом потврдили баштинске поседе великом логотету Стефану Ратковићу и његовој деци, *и мушкој и женској*.⁷⁷⁹ Основно начело интестатског наследног права Душановог законика било је дакле на снази и у држави српских деспота. Потомци женског пола су могли да наследе баштину само уколико није било мушких потомака, из ког разлога се у повељи на првом месту наводе мушка, а на другом женска деца.

У науци је изнето мишљење да истицање наследних права женске деце у конкретном случају можда значи изузетну повластицу, те да се наследна права женског потомства српске властеле нису подразумевала.⁷⁸⁰ Међутим, сматрамо да се овде експлицитно помињу наследници оба пола како би се нагласило да се наследна права потомства великог логотета јемче по српском, а не по босанском праву. Наиме, има индиција да је наследноправни положај властеоских кћери у средњовековној Босни био неповољнији него у Србији. У повељи из 1419. године, којом је војвода Сандаљ Хранић са браћом Вукцем и Вуком уступио Дубровнику пола Конавала, Виталину и Доњу Гору. Република Св. Влаха је заузврат даровала извесне палате у граду и имања у дубровачкој жупи „више реченим господину воеводи Сандаљу, и брати, и синовцу, и натрашку нашем, и племену нашем, *што е по мушком колину*..⁷⁸¹ Да по босанском праву кћер нема право на наследство истакнуто је и у

⁷⁷⁸ А. Јовановић, *Историјски развитак српске задруге*, 38.

⁷⁷⁹ С. Новаковић, *Законски споменици*, 344. Имајући у виду цитирану одредбу повеље, јасно је да је нетачна примедба К. Јиречека, према којој су баштинска права потврђена само мушким потомцима великог логофета. К. Јиречек, *Историја Срба – културна историја*, 381.

⁷⁸⁰ М. Ивановић, *Властела државе српских деспота*, Београд 2013, 164.

⁷⁸¹ С. Новаковић, *Законски споменици*, 325. Ипак, наведени пример не би се могло са сигурношћу доказати да су наследна права женске деце у Босни *a priori* била искључена. Војвода Сандаљ је, може бити, помињао само

тестаменту коморника херцега Стефана Вукчића Косаче, витеза Прибислава Вукотића, из 1475. године.⁷⁸² По речима А. Соловјева, доброг познаваоца средњовековне босанске државе, „још крајем XV века у конзервативној Босни нису ни властела давали мираз својим кћерима, осим нешто одела и украса“.⁷⁸³ Међутим, не би се могло рећи да босанско средњовековно право није познавало и супротне примере, попут уговора закљученог 1427. године, којим је Дубровник војводи Радославу Павловићу између осталог уступио у баштину једну палату у граду, у замену за део Конавала. У уговору се истиче како је палата „господину воеводи Радосаву и сину ми кнезу Иванишу и нашем уостанку правому и почтеному срдцу нашега, што је по мушком колону, али након тога што по женском колону, што би нашега срдца...“⁷⁸⁴

У овом периоду не доводе се у питање ни наследна права побочних сродника преминулог властелина. У повељама деспота Ђурђа великом челнику Радичу из 1428/29 и 1429/30 године наглашава се да челник има право да баштину остави деци или било коме од сродника.⁷⁸⁵ Овде се не помиње ограничење закључно са осмим степеном сродства из чл. 41. Законика. Да је наслеђивање *ab intestato* од стране колатерала чак и по женској линији било уобичајено, види се и из исправе из 1457. године, којом деспот Лазар Бранковић даје ризничару Радославу три села у пронију, с напоменом да ће иста након његове смрти или повлачења из службе припасти његовим сестрићима.⁷⁸⁶ Уколико је пронија, у основи право уживања подложно бројним ограничењима, могла бити наслеђена на овај начин, разумно је претпоставити да није било препрека да се тако наследи и властеоска баштина.

5.2. Паштровићи

Након дефинитивне пропасти немањичке државе, поједине некадашње њене области у јадранском Приморју, попут паштровске и грбаљске жупе, задржале су извешан степен

мушко потомство јер га је у датом тренутку имао, па је оно аутоматски искључивало женско. Осим тога, он не обавезује женско потомство и зато што би таква обавеза могла теретити само лица која би, поред имовине, наследила и њихову власт, тј. јавноправну функцију, што жене нису могле бити све док је било мушких рођака. Напослетку, имовина на територији Дубровника коју војвода Сандаљ оставља свом роду по мушкој линији, представља његова лична, стечена добра, којима је могао располагати како је хтео. М. Миловановић, *Наследно право у старом праву српском*, 201.

⁷⁸² L. Thalloczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München 1914, 436.

⁷⁸³ А. Соловјев, *Уговор о куповини и продаји у средњовековној Србији*, 441.

⁷⁸⁴ F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, 338.

⁷⁸⁵ С. Новаковић, *Законски споменици*, 334-336.

⁷⁸⁶ Л. Маргетић, *Поријекло и основне значајке српске проније*, 432.

аутономије под новим господарима – Млещима и Турцима. Њихова самоуправна права подразумевала су и сопствено, народно судство у првом степену, које се по свему судећи служило и одредбама Душановог законодавства.⁷⁸⁷ О примени српског средњовековног права у овим областима сама по себи сведочи чињеница да постоје два преписа млађе редакције Душановог законодавства названа управо по њима – Паштровски и Грбаљски зборник.⁷⁸⁸

Правила законског наслеђивања садржана у Паштровском препису детаљно су анализирана у одељку који се тиче тзв. Јустинијановог закона. С обзиром да су оба преписа структурално и садржајно подударна⁷⁸⁹, могло би се узети да напред наведено важи и за Грбаљски зборник.

У одељку посвећеном Јустинијановом закону наведени су и адекватни примери примене Паштровског преписа у судској пракси. Међутим, на овом месту ваља указати на најупечатљиви такав случај, како због импозантне временске дистанце у односу на српски средњи век, тако и због изричитог позивања на Душаново законодавство. Наиме, да се у Паштровићима примењивало наследно право Душановог законодавства сведочи пресуда тамошњег народног суда из 1800. године, који се том приликом изричито позива на „цароставник“ као правни извор.⁷⁹⁰ Поменутом пресудом признато је право братанице да наследи стрица који није имао директних наследника. Иако је оставилац имао друге наследнике по мушкој линији (брата од стрица), његова заоставштина припала је кћери његовог рођеног брата, као побочном сроднику ближег степена сродства. По И. Синдику, оваква пресуда донета је на основу Паштровског преписа Јустинијановог закона, по коме „у недостатку правих низлазних наследника, наследство прелази на браћу и братучеда, и у том погледу нема разлике између женских и мушких наследника“.⁷⁹¹ Истог мишљења је и А. Соловјев, који истиче да „пада у очи што паштровски суд признаје потпуна наследна права женских на непокретну имовину, и да не спомиње задружну својину него индивидуалну својину сваког појединог брата после којег наслеђују његова деца. Женска деца наслеђују очеву баштину ако нема синова, и најближи мушкарац (мушки побочни сродник) – брат или братић оставиоца имају мање права на баштину него ћерка. Стога је Мара добила

⁷⁸⁷ И. Синдик, *Душаново законодавство у Паштровићима и Грбљу*, 180.

⁷⁸⁸ Исто, 120-121.

⁷⁸⁹ Исто.

⁷⁹⁰ Према И. Синдику, „законик“ и „староставник“ („цароставник“) из паштровских пресуда нису ништа друго до Закон цара Јустинијана и Душанов Законик, чији су преписи постојали у Паштровићима. И. Синдик, *Душаново законодавство у Паштровићима и Грбљу*, 154.

⁷⁹¹ Исто, 157.

парницу у спору против свог брата од стрица Бошка“.⁷⁹²

Према А. Соловјеву, оваква схватања много више личе на позно византијско право него на јужнословенско (народно, обичајно право), које карактеришу задружна својина и потискивање из наследничког круга женског потомства које, изузев мираза у виду покретних ствари, нема наследних права, нарочито на некретнинама.⁷⁹³ Поред разлога традиције и потребе за очувањем правног континуитета, на то су утицали и други друштвени чиниоци, пре свега економске прилике у Приморју, које нису фаворизовале задружни живот, и стога водиле цепкању и индивидуализацији сељачког земљопоседа.⁷⁹⁴

⁷⁹² А. Соловјев, *Студије из историје нашег народног права у XVIII веку*, 230.

⁷⁹³ Исто, 231.

⁷⁹⁴ Исто.

6. Турска окупација

Пад средњовековне српске државе под ударима Османлија значио је и колапс њеног друштвеног и правног поретка. Српског феудализма је нестало, а уместо њега је уведен нови, спахијски систем. Законски прописи који су регулисали материју наслеђивања остали су без дејства, не само из разлога што више није било власти вољне да обезбеди њихову примену. Поједине норме, попут чланова 41. и 48. Душановог законика постале су неприменљиве, јер је нестало њихових адресата и института на које су се односиле. Није више било властеле, властеоске баштине, као ни српског владара. Ипак, поједине одредбе наследног права Душановог законодавства наставиле су свој живот, у форми народних обичаја и делова правних компилација ствараних под окриљем Цркве, попут „Закона Константина Јустинијана“. Неке од њих су послужиле као узор Османлијама приликом уређивања наследних односа потчињеног становништва (раје).

Појединим *милетима*, верским заједницама немуслимана, Османско царство је у начелу признавало право да примењују своје адете – верске и народне правне обичаје на односе грађанскоправне природе, укључујући и наслеђивање.⁷⁹⁵ Право наслеђивања баштина било је покороном становништу каткад изричито зајамчено. Мултека, зборник шеријатског права издат по налогу султана Сулејмана у XVI веку, предвиђа да се „земље које домороци држе с правом наследства зову баштине и оне су уведене у катастре“.⁷⁹⁶

На пољу законског наслеђивања није ни могло доћи до, условно речено, сукоба закона, с обзиром да шеријатско право не дозвољава да следбеници различитих вера наслеђују једни друге *ab intestato*.⁷⁹⁷

⁷⁹⁵ М. Беговић, *Трагови нашег средњовековног права у турским правним споменицима*, Историјски часопис, III, Београд 1952, 5-6. Турска је временом сужавала поље примене обичајног права, а тиме и надлежност духовних судова немуслиманских заједница. Све више питања регулисали су световни извори права, у првом реду кануни - уредбе са законском снагом и применом по територијалном принципу, са обавезујућим карактером за све поданике, без обзира на веру. Међутим, и после ових реформи породични и наследни односи у пракси су расправљани пред духовним судовима по персоналном принципу, применом норми верског и обичајног права заједнице којој су припадале странке. Ипак, надлежност ових судова није била искључива, већ изборна. Тако чл. 13. Хатихумајуна од 18. 02. 1856. године предвиђа да „посебни грађански спорови, као наследни и други спорови између поданика истог хришћанског учења или других немуслимана могу, по њиховом тражењу, бити упућени судовима патријаршијским и судовима верских заједница“. Исто.

⁷⁹⁶ М. Нинчић, *Историја аграрно-правних односа српских тежака под Турцима*, 20. Према Ч. Мијатовићу, средином XVII века су у области румелијског вилајета живеле 1294 породице, потомци бугарских, грчких и српских властеоских кућа, којима је у знак благодарности због преласка на ислам признато наследно право на њиховим старим баштинама. Ч. Мијатовић, *Пре триста година: Прилог к изучавању извора за историју наших народа*, Гласник српског ученог друштва, књ. 36, Београд 1872, 165. Енглески племић Џон Бурбури, путујући из Беча за Цариград средином XVII века, забележио је да „пошто се земља подели у тимаре, што остане у рукама оних хришћана који се затекну на својим имањима а вољни су да остану, то се не дира и пушта им се и да уживају и да наслеђују“. М. Нинчић, *Историја аграрно-правних односа српских тежака под Турцима*, 57.

⁷⁹⁷ М. Беговић, *Трагови нашег средњовековног права у турским правним споменицима*, 5-6.

Хришћанске спахије српског порекла, којих је у одређеном броју било у XV, XVI веку, па и касније⁷⁹⁸, биле су подвргнуте наследноправном режиму важећем за спахије Турке. Сама спахијска титула преносила се са оца на сина, али спахилуци нису били наследни.⁷⁹⁹ Права спахијских синова у погледу очевог поседа након његове смрти регулисана су у канун нами султана Сулејмана из 1530. године.⁸⁰⁰ Обим њихових права зависио је од много фактора – да ли им је отац био припадник вишег или нижег племства, начина на који је умро, њиховог броја, способности за војну службу и да ли у моменту очеве смрти већ поседују сопствене спахилуке. Уколико је спахија који је погинуо на бојном пољу имао зиамет са приходом од 20.000 до 50.000 аспри имао тројицу синова, они су добијали тимаре од по 6.000, 5.000 и 4.000 аспри. Ако је погинули заим имао спахилук од 50.000 до 100.000 аспри, синови су добијали тимаре од по 8.000, 7.000 и 6.000 аспри. Међутим, ако је погинули оставио више од тројице синова, они су се стављали на располагање султану, за војну службу, и са њима се затим поступало према царским наредбама. Ако је заим са приходом до 50.000 аспри умро природном смрћу, двојица синова су добијала тимаре од по 5.000, а трећи од 4.000 аспри. Уколико је тако преминули заим имао приходе од 50.000 до 100.000 аспри, двојица синова су добијала тимаре од по 6.000, а трећи од 5.000 аспри. У случају да је спахија имао тимар са приходом од 10.000-20.000 аспри, а погинуо је у бици, двојица синова су добијала тимаре од по 4.000, а трећи од 3.000 аспри. Ако је очев тимар био испод 10.000 аспри, у обзир су долазила само двојица синова – један је добијао тимар од 3.000, а други од 2.000 аспри. У случају да је спахија умро природном смрћу, а поседовао је тимар до 10.000 аспри, највише двојици синова следовали су тимари од по 2.000 аспри. Уколико су синови у моменту очеве смрти држали сопствене спахилуке, од његовог поседа

⁷⁹⁸ Упечатљиви подаци о наследности спахијског достојанства у редовима хришћанских спахија налазе се у приповести архимандрита Н. Дучића о манастиру Житомирски, из које се може пратити историја спахијске породице Храбрин у раздобљу од преко сто година. Помињу се војвода Радоје Храбрин, који је обновио цркву у Требињу 1534, Милосав, који је подигао поменути манастир 1563. и извесни Стефан и Радивоје Храбрин, овај последњи у 1638. Години. С. Новаковић, *Васкрс државе српске и друге студије*, 205.

⁷⁹⁹ Ипак, изгледа да је у првим деценијама османске владавине успомена на наследну властeosку баштину код спахија хришћана била веома жива. Тако је забележено да је 1470. године, након смрти тимарника Божидара, припадника посаде града Видина, његов посед (и службу) преузео његов брат Добромир. Д. Бојанић, *Фрагменти једног збирног и једног опширног пописа видинског санџака из друге половине XV века*, Београд 1973, 42. На надгробном споменику тимарника Радивоја Опрашића, спахије села Скогурић у кадилуку Сребреница, записано је: „А овде је белег поштеног витеза војводе Радивоја Опрашића. Живео сам поштено и славно. И умро сам у туђој земљи, а белег ми се налази на *баштини*“. Е. Миљковић-Бојанић, *Земет Кушлат 1476. године*, Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, 369-370. На права стечена за време српске државе позивали су се чак и припадници потчињених слојева. Забележено је да се раја црногорског санџака жалила на погрешке које је у првом дефтеру сачињеном након освајања области Црнојевића начинио Скендер-бег. В. Ђурђевић, Н. Филиповић, Н. Њаџибеговић, М. Мујић, Н. Шапановић, *Kanuni i kanun name za bosanski, hercegovački, zbornički, kliski, crnogorski i skadarski sandžak*, 161.

⁸⁰⁰ М. Нинчић, *Историја аграрно-правних односа српских тежака под Турцима*, 7.

добили би знатно мање. Мање тимаре су добијали и синови који нису били способни за војну службу⁸⁰¹

Другу велику категорију становништва у Османлијском царству чинила је раја, потчињени сталеж који се бавио земљорадњом и другим невојничким занимањима, за разлику од слободних људи – ратника.⁸⁰² Припадници хришћанске раје имали су право на наследни земљишни посед који се, као и у српском средњовековном праву, називао баштином, док се за поседе рајетина муслимана користио израз чифлук.⁸⁰³ Потчињена, тежачка баштина се у српским земљама освојеним од Османлија помиње већ 1497. године.⁸⁰⁴ Под баштином се подразумевало пољопривредно земљиште изван окућнице, које се без сагласности спахије није могло отуђити, већ га је рајетинска породица само користила из генерације у генерацију.⁸⁰⁵

Наследно право уживања имања на државној земљи било је условљено обавезом сељака да дају годишњу натуралну ренту.⁸⁰⁶ Као и у српском средњовековном праву, сељаку је ово право било законом гарантовано.⁸⁰⁷ Баштину су могли наследити само син и брат преминулог сељака. Уколико њих није било, кћер је могла наследити земљу коју је њен отац искрчио, али је за то држави договала порез на наслеђе (тапу), кога су синови увек били

⁸⁰¹ Исто. Да се приметити да је могућност да тимар добије лице које није у стању да ратује супротно самој природи спахијског система. Извесно је да је већ у првој половини XVI века дошло до „кварења“ војно-политичке организације која је била најзаслужнија за победе и ширење Османлија.

⁸⁰² D. Војанић, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Београд 1974, 162.

⁸⁰³ Исто, 133. Према првом члану канун-наме за босански санџак из 1565. године, „земље које урођеници имају наследствено, означавају се именом баштине“. С. Новаковић, *Правни списи*, 122.

⁸⁰⁴ С. Новаковић, *Српска баштина у старим турским законима*, Београд 1892, 5.

⁸⁰⁵ Е. Миљковић, А. Крстић, *Трагови српског средњовековног права у раним османским канунима и канунамама*, Средњовековно право у огледалу историјских извора, САНУ, Одељење друштвених наука, Извори српског права XVI, Београд 2009, 316. Канун за рају Смедеревског вилајета из 1560. г. даје дефиницију баштине: „Једна баштина прехрањује једног рајетина са његовом породицом. Код муслимана то је земља која се сматра једним чифлуком. Према рачуну у дунумима, то је земља од 70 до 80 дунума јако доброг земљишта, а од 120 до 130 дунума лошег земљишта“. Исто. Зграде и окућница (врт) су у турском праву сматрани приватном својином - мулк, на коју није плаћан харач, нити порез на наслеђе. М. Нинчић, *Историја аграрно-правних односа српских тежача под Турцима*, 35-36

⁸⁰⁶ D. Војанић, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, 141.

⁸⁰⁷ Њега нико није могао отерати нити га на други начин лишити права на земљу, сем у случајевима предвиђеним законом. Као што се у немањихкој Србији себар могао парничити са властелином, па и самим владарем, рајетин се због незаконитог поступања спахије могао жалити кадији. М. Нинчић, *Историја аграрно-правних односа српских тежача под Турцима*, 38.

ослобођени.⁸⁰⁸ Ипак, било је примера да кћер наследи целу очеву баштину.⁸⁰⁹

Напред помињана Мултека прописује да синови наслеђују на једнаке делове, без обзира да ли су у моменту делације били еманциповани.⁸¹⁰ Мушком потомству се признавало право представљања, па су унуци могли да наследе деду уместо раније преминулог оца.⁸¹¹ Уколико би преминули рајетин оставио малодобног сина који није могао да обрађује земљу, спахија је баштину додељивао на коришћење другоме, док наследник не достигне зрело доба. Наследник је имао право да у року од 10 година од стицања пунолетства захтева од држаоца да му уступи земљу и исплати накнаду за њено коришћење.⁸¹²

Ако нема синова заоставштину наслеђују браћа преминулог, при чему је шеријатска судска пракса неуједначена по питању да ли пунородна браћа искључују полуродну, или сви наслеђују истовремено, *per capita*.⁸¹³ У пракси, посед се у недостатку мушког потомства враћао спахији, који га је оставио очевој браћи уступао тек након плаћања таксе (тапу), одређене од стране непристрасних проценитеља. У случају да браћа не плате таксу, спахија

⁸⁰⁸ Исто, 41. Међутим, кћер крчевину није наслеђивала *ipso iure*, као што је син наслеђивао баштину, већ само уколико би то изричито тражила. За разлику од сина, коме се преносила очева тапија, кћери се морала издати нова тапија. С. Новаковић, *Српска баштина у старим турским законима*, 15. Из кануна за зворничку област сазнајемо да је кћерима ово право дато ферманом из 1550/1551. године, чију одредбу преносимо *in extenso*: „На земљи на којој иза некога није остало мушке дјеце и брат, а то буде она земља коју је умрли искрчио својом секиром, те је претворена у њиве или ливаде, а (притом) је уложен сав његов новац и она буде искрчена, да се, ако буде имао кћери и оне затраже те земље и ливаде, даду његовим кћерима“. В. Ђурђевић, Н. Филиповић, Н. Ђаџибегић, М. Мујић и Н. Шабановић, *Кануни и канун-наме за босански, херцеговачки, зворнички, клишки, црногорски и скадарски санџак*, 120. Могуће је да је управо због цитиране одредбе настала народна пословица да „нема очевине без крчевине“. Р. Михаљчић, *О старом српском праву*, 124. Међутим, изгледа да одлуке највиших шеријатских правосудних органа по том питању нису биле искључиве као законски прописи. Тако по фетви муфтије Јаје и Мухамеда Бехаји, ако оставилац нема синове, већ само кћер и браћу, од којих је један пунородан а други полуродан, баштину (мири-земљу) наслеђује кћи. М. Нинчић, *Историја аграрно-правних односа српских тежака под Турцима*, 65

⁸⁰⁹ Два таква случаја забележена су у опширном попису призренског санџака из 1571. године. У призренској нахији, у селу Манастирица, уписана је баштина Боје Јована коју држи његова ћерка удовица Стоја, док је у хочанској нахији, у селу Дањани, као држалац баштине Ђона Бибе уписана његова ћерка удовице Тодора. Т. Катић, *Опширни попис призренског санџака из 1571. године*, Београд 2010, 119, 218

⁸¹⁰ Исто. Да је до деобе очеве заоставштине међу синовима често долазило види се на примеру дефтера за област Бранковића из 1455, где се често наводе браћа одељена у засебне куће. Тако се у малом селу Шавче (данашњи Шавци) у околини Н. Пазара, са свега 9 кућа, тројица браће помињу један за другим одвојено, на челу својих кућа („Радивој, син Иванка, Владислав, његов брат и Брајан, син Иванка“). Н. Ђаџибегић, А. Ђаџић, Е. Ковачевић (прир.) О, *Oblast Brankovića – opširni katastarski popis iz 1455*. Оријентални институт у Сарајеву, Сарајево 1972, 3.

⁸¹¹ М. Нинчић, *Историја аграрно-правних односа српских тежака под Турцима*, 44.

⁸¹² Исто, 41. По свему судећи, понегде је опстала пракса из времена средњовековне српске државе, по којој је баштину преузимала удовица преминулог док син не би стасао за работника. Т. Катић, „*Сироте кудељнице“ и баштиничке: два типа хришћанских удовичких домаћинстава у Османском царству (на примеру призренског санџака у 16. веку)*, Историјски часопис, књ. LVIII, Београд 2009, 220.

⁸¹³ Исто, 65. Примера ради, канун-наме за Босну из 1565. године, говори о браћи по оцу, док канун-наме за Сребреницу као могуће наследнике наводи уопштено браћу, без ближег одређења. В. Ђурђевић, Н. Филиповић, Н. Ђаџибегић, М. Мујић и Н. Шабановић *Кануни и канун наме за босански, херцеговачки, зворнички, клишки, црногорски и скадарски санџак*, 92, 119.

је имао право (и дужност) да посед уступи на коришћење другом лицу.⁸¹⁴

У недостатку браће, наслеђивао је отац *de cuius-a*, а ако ни њега није било, оставиочеве сестре, под условом да живе на мање од три дана удаљености од баштине. Ако није било сестара на наслеђе се позивала мајка, па стриц оставиоца.⁸¹⁵ Преминулу жену могла су наследити само деца, и то најпре синови, а у њиховом одсуству кћери, при чему су и једни и други морали платити тапу.⁸¹⁶

Уколико није било никога од сродника, спахија је баштину додељивао тежацима из истог села.⁸¹⁷ У случају да мештани изјаве да ту земљу не желе, спахија ју је могао уступити лицу по слободном избору, осим свом сину.⁸¹⁸

Ипак, према једном кануну Селима II („закон о поданицима“), о наслеђивању тежачке баштине у правом смислу речи може се говорити само код синова оставиоца. Како преноси С. Новаковић, „кад поданик умре, баштина прелази на његова сина, и спахија не може тражити од њега нову закупнину (тапију). Нема ли синова, него су остала само браћа, сестре и остали рођаци, баштина на њих не прелази, већ остаје на расположење спахији, и он је даје наново под закуп, ако му се свиди“.⁸¹⁹ Дакле, синови су потчињену баштину стицали на деривативан начин. Они су *ipso iure* ступали на место свог правног претходника, за шта им није било потребно одобрење или било каква одлука спахије или централне власти. Други сродници су, међутим, до баштине преминулог могли доћи само оригинарним путем, на основу дискреционе одлуке представника централне власти. Стога се у литератури среће и мишљење да они нису ни имали наследно право, већ да им је била загарантована нека врста права прече куповине.⁸²⁰ Поред тога, они су оставиочеву баштину могли стећи и по основу одржаја. Наиме, исти канун у наставку предвиђа да „ако браћа, сестре или остали рођаци преминулог поданика већ неко време ћутећи држе његову баштину, и уредно плаћају главницу и робовски данак, спахији је забрањено да их гони из куће и са имања“.⁸²¹

⁸¹⁴ Е. Миљковић, А. Крстић, *Трагови српског средњовековног права у раним османским канунима и канунамама*, Средњовековно право у огледалу историјских извора, САНУ, Одељење друштвених наука, Извори српског права XVI, 316; М. Нинчић, *Историја аграрно-правних односа српских тежача под Турцима*, 37.

⁸¹⁵ Исто, 66.

⁸¹⁶ Исто.

⁸¹⁷ То уопште није био редак случај, о чему сведочи нпр. велики број баштина у попису призренског санџака за које је напоменуто да их држе становници села. Т. Катић, *Опширни попис призренског санџака из 1571. године*, Београд 2010, 37-38.

⁸¹⁸ М. Нинчић, *Историја аграрно-правних односа српских тежача под Турцима*, 66.

⁸¹⁹ С. Новаковић, *Српска баштина у старим турским законима*, 39.

⁸²⁰ Е. Миљковић, А. Крстић, *Трагови српског средњовековног права у раним османским канунима и канунамама*, Средњовековно право у огледалу историјских извора, САНУ, Одељење друштвених наука, Извори српског права XVI, 316; М. Нинчић, *Историја аграрно-правних односа српских тежача под Турцима*, 37.

⁸²¹ С. Новаковић, *Српска баштина у старим турским законима*, 39.

Као у немањихкој Србији, и под Османлијама има примера да се општим актима одређује да се одређени занат или позив наслеђује у породици, у чему С. Новаковић и види утицај старог српског права. Уређујући положај соколара и јастребара, канун за вучитрнску област прописује да „ако ко између њих умре, место му се попуњава између потомака истих људи“.⁸²² Има индиција да су ограничења у погледу наслеђивања занимања код сеоских мајстора била у примени и након турског освајања Србије. Тако се у катастарском попису за област Бранковића из 1455. године у селу Ловиша помињу извесни Завила, ковач, и Хранко, уписан као „син ковача“, који стоје на челу одвојених кућа⁸²³ Могуће је да се ради о рођеној браћи, од којих је један (Завила) наследио очев позив, док је други (Хранко) постао земљорадник.

Није вишак напоменути да су у Србији под Османлијама и одређене јавноправне функције, попут старешинства над кнежином, наслеђиване по правилима важећим за редослед законског наслеђивања. Како пише В. Караџић, „и баш кад би Турци какога кнеза окривили и погубили, опет су му сина (или ако сина нема, брата) на његово место постављали“.⁸²⁴

⁸²² Исто, 41.

⁸²³ Н. Hadžibegić, А. Handžić, Е. Kovačević (прir.) О, *Oblast Brankovića – opširni katastarski popis iz 1455*, 116.

⁸²⁴ В. С. Караџић, *Живот и обичаји народа српскога*, Беч 1867, 250.

7. Нови век

7.1. Интестатско наслеђивање у Србији до доношења Српског грађанског законика

Прве деценије XIX века би се вероватно могле окарактерисати као најтурбулентнији период ионако бурне историје Србије. Искрпљујућу борбу за ослобођење од турског јарма, вођену најпре оружјем у два устанка, а потом и вештом дипломатијом, пратиле су корените промене на унутрашњем државном и друштвеном плану. На преображаје у области законског наслеђивања у овом периоду пресудно су утицале појаве попут афирмације пуног права власништва сељака на земљи и процес растакања породичних задруга, који је за последицу имао стварање већег броја инокосних породица.

Као у свакој превасходно аграрној земљи, и у Србији тога доба централно друштвено питање тицало се својинских права на земљи. Оно је решено реформом кнеза Милоша од 26. октобра 1833. године, по којој су титулари муслиманског баштинског права – султан, спахије итд, лишени права на земљу и према сељацима, који су стекли апсолутно право својине на земљи и потпуну слободу кретања.⁸²⁵

На самом почетку XIX века у Србији се, по речима В. С. Караџића, махом живело у задругама, „а једноглаваца је било мало“.⁸²⁶ Задруга је била основна ћелија друштвене, економске, али и војне организације, „непресушно врело у подмиривању народних потреба“ и основа издржљивости српског народа у дугогодишњем војевању.⁸²⁷ Ипак, већ у првим устаничком годинама јача тежња за деобом задружних породица, што је у деценијама које су следиле постајало све израженија тенденција. Власти су, очигледно безуспешно, покушавале да зауставе овај процес, најпре строгим, а касније више начелним забранама деоба, уз допуштене изузетке.⁸²⁸

Материја наслеђивања није нашла своје место у општим правним актима донетим у првим деценијама по обнови државности. Ова област је тако била у целости препуштена обичајном праву и његовом тумачењу од стране новоформираних судских органа. У одсуству писаних закона, и по правилу не поседујући било какву правничку наобразбу, судије су приликом уређивања наследноправних односа одлучивале „по памети и убеђењу“,

⁸²⁵ Б. Недељковић, *Историја баштинске својине у новој Србији од краја 18. века до 1931*, 169-170.

⁸²⁶ В. С. Караџић, *Вукови записи*, Београд 1964, 63.

⁸²⁷ А. Јовановић, *Историјски развитак српске задруге*, 38-39.

⁸²⁸ Растурање задруга покушао је да заустави вожд Карађорђе наредбама из 1808. и 1812, а доцније и кнез Милош 1836. године. Исто.

односно „по обичају, савести и здравом разуму“.⁸²⁹ Како су судије биле виђенији људи из народа, њихово познавање обичајног права је неупитно, па се из садржине одлука првих судова (магистрата, а потом примирителних и окружних судова), са приличном сигурношћу може сазнати садржина обичајног права и када је реч о интестатском наслеђивању.⁸³⁰

Ипак, док је у одређеним питањима (попут првенства мушких потомака и деобног наслеђивања) ово обичајно право било монолитно, у погледу женског права наслеђивања, нарочито права женских потомака да наследе непокретности, оно је испољавало значајну хетерогеност, партикуларизам, па чак и противречност. О томе сведочи посебна анкета коју је кнез Милош наредио 1837. године, у склопу припрема за доношење грађанске кодификације, а чији је циљ, према самим кнежевим речима, био да се утврди „како ће се наследије у отечеству нашем једанпут за свагда одредити“.⁸³¹ Од пет питања Анкете везаних за материју наследног права, четири су се непосредно тичала женског права наслеђивања. У сваком округу испитаници су се бирали из редова угледних људи, којима су према друштвеном положају или позиву који су обављали морала бити позната решења обичајног права – „по неколико разумни, честни и стари кметова, по ког разумног и старог свјаштеника и по једног зрелијег члена магистрата“.⁸³²

Пре него што би се приступило расправљању заоставштине, обавезно се вршио њен попис.⁸³³ Наслеђивала се само „чиста заоставштина“ - имовина преостала након што би се од оставинске масе одбили издаци на име погребца и давања подушја оставиоцу.⁸³⁴ Поред непокретних и покретних ствари и новчаних потраживања, предмет законског наслеђивања могла су бити и нека специфична права, попут онога да се по одређеном редоследу сопствено жито меље у сеоској воденици.⁸³⁵ Наследници су одговарали за дугове

⁸²⁹ Н. Кршљанин, *Наслеђивање земљишта у нововековној Србији пре Српског грађанског законика: женско право наслеђивања?*, Анали Правног факултета у Београду, год. 57, бр. 2, Београд 2009, 274.

⁸³⁰ Ст. Максимовић, *Суђења у Кнежевини Србији пре писаних законика – из архиве пожаревачког магистрата*, Пожаревац 1898, XXXI.

⁸³¹ Указ № 4346 од 25. октобра 1837. године (Архив Србије, фонд Књажевска Канцеларија, бр. XXV/284). Иначе, под овим архивским бројем се, осим самог указа, који садржи и текст анкете, односно питања која треба поставити, воде и достављени одговори.

⁸³² Исто.

⁸³³ Н. Радосављевић, *Ваљеуски магистрат 1824-1831*, Ваљево 2008, 61.

⁸³⁴ Ст. Максимовић, *Суђења у Кнежевини Србији пре писаних законика – из архиве пожаревачког магистрата*, 6-7.

⁸³⁵ *Протокол шабачког магистрата од 1808. до 1812. године*, Гласник Српског ученог друштва, 2-одељак, Грађа за новију српску историју, књ. I, Београд 1868, 95. (у даљем тексту: *Протокол шабачког магистрата од 1808. до 1812. године*)

оставиоца.⁸³⁶

Иако се уобичајено говорило да заоставштину најпре наслеђују деца⁸³⁷, под тим су у првом реду подразумевани мушки потомци оставиоца.⁸³⁸ Дакле, већ са термилошког аспекта опажа се сличност са средњовековним правом, тачније чл. 41. Душановог законика. Наиме, иако су могли да наслеђују припадници оба пола, првенство мушкараца се није доводило у питање.

Као и у ранијим епохама, у првом наследном реду важило је начело деобног наслеђивања. Сви синови оставиоца, а у њиховом одсуству унуци, по праву представљања, наслеђивали су на једнаке делове. У којој мери је ово начело поштовано говори одлука шабачког магистрата из 1811. године, по којој се очева пушка мора на петорицу синова „једнако поделити“.⁸³⁹ Да првородство није повлачило никакве привилегије у наслеђивању види се из једног акта о усвојењу заведеног пред истим судом годину дана раније. Наиме, иако је извесни Петар Јовановић обећао да ће посинка Јована, сина своје преминуле сестре „за најстаријег свог сина примити и држати“, исти ће након поочимове смрти добити једнак део заоставштине као његови биолошки синови.⁸⁴⁰

Пуно наследно право било је признато и малодобним синовима.⁸⁴¹ Малолетни наследник и заоставштина налазили су се у специфичном правном режиму, нарочито уколико би се супруга преминулог преудала. Непокретностима из заоставштине су до пунолетства наследника управљали најближи мушки сродници преминулог, по правилу стричеви малолетника.⁸⁴² Сам наследник долазио је под старатељство очуха, који је био

⁸³⁶ Н. Радосављевић, *Ваљевски магистрат 1824-1831*, 27-28.

⁸³⁷ В. Петровић, Н. Петровић, *Грађа за историју Краљевине Србије: време прве владе Милоша Обреновића*, књ. прва (од 1815. до 1821.), Београд 1882, 240.

⁸³⁸ В. Вогишић, *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena*, Zagreb 1874, 353-354; Н. Кршљанин, *Наслеђивање земљишта у нововековној Србији пре Српског грађанског законика: женско право наслеђивања?*, 275.

⁸³⁹ *Протокол шабачког магистрата од 1808. до 1812. године*, 190.

⁸⁴⁰ *Протокол шабачког магистрата од 1808. до 1812. године*, 158. Наведени пример сведочи и о једнаким наследним правима усвојеника и биолошких потомака оставиоца. Међутим, приликом поделе наследства међу браћом долазило је до несугласица, чак и са трагичним исходом. Тако је кнез Аранђел Милосављевић новембра 1822. године известио кнеза Милоша како је у селу Рибари, у јагодинској нахији, извесни Максим Балаш, не могавши да се са братом Момиром договори о подели мајчине заоставштине, истог смртно ранио у груди хицем из пиштоља. Љ. Поповић, З. Марковић, *Књажевска канцеларија, Јагодинска нахија, књига прва (1815-1823)*, Јагодина 2005, 149.

⁸⁴¹ Међутим, њихова права су често кршена од стране оставиочеве браће, која би им силом заузела очевину, али и тетака, оставиочевих сестара, што је било узрок бројних спорова. *Протокол шабачког магистрата од 1808. до 1812. године*, 33.

⁸⁴² Ипак, они нису постајали управитељи заоставштине *ipso iure*, нити су ту функцију могли самовољно преузети, већ им је иста додељивана одлуком надлежних органа, по правилу сеоских кметова. Управитељи заоставштине су на име накнаде могли задржати одређени део приноса које је заоставштина давала, по правилу половину. Исто, 4. Бригу о заоставштини управитељ је могао водити лично, или за то ангажовати треће лице, чија се накнада могла одредити у виду једног дела заоставштине. Б. Перуничкић, *Београдски суд 1819-1839*, Београд 1964, 59.

дужан да га издржава из вредности покретне имовине коју је мајка детета преудајом донела у његову кућу.⁸⁴³ Међутим, забележени су и случајеви да се, као у турском праву, земљишни посед малолетног наследника привремено додељује на уживање другом, радно способном лицу, о чему су одлучивали кметови.⁸⁴⁴

Постојање синова оставиоца искључивало је кћери из наслеђа. На питање Милошеве Анкете да ли се по смрти оца и мајке заоставштина дели између мушке и женске дете дат је једногласан негативан одговор.⁸⁴⁵ Међутим, среће се извештан број случајева у којима су кћери *desiujus*-а на наслеђе конкурисале равноправно са синовима своје браће, тј. оставиочевим унуцима. Тако је једном одлуком шабачког суда из 1809. године кћер добила једнак део очеве воденице као и његов унук од раније преминулог сина, „јер јој као очевина припада“.⁸⁴⁶

Кћери су имале право да до удаје живе у очевој кући и да их браћа опреме миразом⁸⁴⁷, односно доживотни *habitatio* и право на издржавање из очеве заоставштине уколико се не удају.⁸⁴⁸ Начелно, кћери јесу наслеђивале уколико није било синова и њиховог мушког потомства, и то и покретна и непокретна добра.⁸⁴⁹ Према одговору на Анкету који се чува у Архиву Србије, „деца женска наслеђују отца, ако не има деце мужске, пак био отац одељен за живота или не био одељен, и то наслеђују женска деца отца у свем именију и движимом и недвижимом“.⁸⁵⁰ Уколико је било више сестара, наслеђивале су на једнаке делове.⁸⁵¹ Међутим, за разлику од синова, наследно право кћери никако није било неприкосновено и у

⁸⁴³ В. Петровић, Н. Петровић, *Грађа за историју Краљевине Србије*, 241; *Протокол шабачког магистрата од 1808. до 1812. године*, 33.

⁸⁴⁴ Ст. Максимовић, *Суђења у Кнежевини Србији пре писаних законика – из архиве пожаревачког магистрата*, 26.

⁸⁴⁵ Архив Србије, КК бр. XXV/284; А: Јовановић, *Рад на торжественим законима*, Архив за правне и друштвене науке, књ. XI, Београд 1911, 92.

⁸⁴⁶ *Протокол шабачког магистрата од 1808. до 1812. године*, 178. У другој одлуци истог суда, покретна ствар велике економске вредности – казан за печење ракије, подељена је између кћери и унука оставиоца. Цитирана пресуда је значајна и зато што се наводи да је у њој одлучено „онако како је турски суд судио“. Исто, 153. Нажалост, не може се са сигурношћу одговорити на питање да ли се шабачки суд позива на неку ранију одлуку турског суда у истом предмету, како тврди Ст. Максимовић, или узима у обзир праксу турских судова у ситуацији када на наслеђе конкуришу кћер и унук оставиоца. Ст. Максимовић, *Суђења у Кнежевини Србији пре писаних законика – из архиве пожаревачког магистрата*, 9.

⁸⁴⁷ На питање Анкете шта дати женској деци од њива и ливада, воћњака и винограда, новаца, посуђа, стоке, испитаници су нагласили: „Да иј кућа уда, и то пристојно спрам именија“. Архив Србије, КК бр. XXV/284 У грузанском и крагујевачком срезу напоменуто је „да је брат сестру, по могућству имања његовога, дужан пристојно удати као прави домаћин и насљедник имања оца свог“. А: Јовановић, *Рад на торжественим законима*, 262

⁸⁴⁸ Тако је одлуком шабачког магистрата под бројем 159. од 18. маја 1808. године брат обавезан да (очигледно неударној) сестри уступи на доживотно уживање „дан орања“ земље коју је, по свој прилици, искрчио њихов отац. *Протокол шабачког магистрата од 1808. до 1812. године*, 26-27.

⁸⁴⁹ Исто, 97.

⁸⁵⁰ Архив Србије, КК бр. XXV/284

⁸⁵¹ Н. Радосављевић, *Ваљевски магистрат 1824-1831*, 27-28.

пракси је зависило од много фактора. Водило се рачуна о томе да ли је кћер удата, из чега се заоставштина састоји, као и да ли има блиских мушких сродника оставиоца.

Обичајно право и схватања судова нису били наклоњени идеји да жене без мушке главе у кући наследе непокретности од примарног економског значаја, попут куће, њива и ливада. Оне су сматране неподесним за самосталне сопственике таквих добара, с обзиром да их саме нису могле обрађивати и одржавати.⁸⁵² Тако је одлуком Суда Народног Србског од 30. априла 1830. године одречено право кћери покојника да наследи његов виноград и башту, „из узрока што је женско дете“.⁸⁵³ Када је реч о непокретностима од помоћног економског значаја, попут воћњака, право кћери да наследе ова добра, чак и удатих, по правилу није довођено у питање. О томе сведоче две одлуке пожаревачког суда из 1827. године, по којима је шљивар оставиоца имао припасти његовој удатој кћери.⁸⁵⁴ Пре ликвидације спахијског система, неодата кћер без браће наслеђивала је непокретности под неком врстом одложног услова – да се уда и мужа доведе у очеву кућу.⁸⁵⁵ У таквом случају, муж се сматрао главом куће, преузимао је аграрне и друге обавезе које су оптерећивале баштину, као и бригу о малодобној женској деци која би евентуално остала иза његових шурака.⁸⁵⁶ Ипак, пуно право својине на баштини задржавала је кћер-наследница и муж је овим добрима могао располагати само уз њену сагласност.⁸⁵⁷ Уколико би, међутим, кћер удајом прешла у кућу свог супруга, могла је наследити само покретне ствари, док би се баштина као пушта враћала спахији.⁸⁵⁸ Укидањем спахијских односа стекла се могућност да баштину наследи и кћер која је удајом напустила очинску кућу.

Наследна права кћери била су нарочито угрожена уколико је у заоставштини било непокретности, а преминули је оставио блиске мушке сроднике у побочној линији. О томе колико је у таквој ситуацији наследноправни положај кћери био прекаран најбоље сведочи

⁸⁵² Н. Кршљанин, *Наслеђивање земљишта у нововековној Србији пре Српског грађанског законика: женско право наслеђивања?*, 280.

⁸⁵³ А: Јовановић, *Рад на торжественим законима*, 262. Међутим, у исто време бележе се и потпуно супротне одлуке, попут пресуде пожаревачког суда из 1827. године, којом је удатој кћери враћена баштина коју је спахија отуђио „по смрти отца њена и проче фамилије“. Исто, 260.

⁸⁵⁴ Н. Кршљанин, *Наслеђивање земљишта у нововековној Србији пре Српског грађанског законика: женско право наслеђивања?*, 280-281. Међутим, како истиче А. Јовановић, „при оцени природе старог наследног права женске деце ваља имати на уму да су за Турака и прве Милошеве владе сматрани за покретности и воћно дрвеће и виноградско чокоће“. А: Јовановић, *Рад на торжественим законима*, 262.

⁸⁵⁵ У једном предмету пожаревачког суда из 1839. године наводи се да је кћер наследила ливаду од оца тако што је „не имајући ни брата ни сестру нити ког другог од фамилије удавши се у кућу своју човека пустила“. Ст. Максимовић, *Суђења у Кнежевини Србији пре писаних законика – из архиве пожаревачког магистрата*, 25.

⁸⁵⁶ А: Јовановић, *Рад на торжественим законима*, 260.

⁸⁵⁷ Н. Кршљанин, *Наслеђивање земљишта у нововековној Србији пре Српског грађанског законика: женско право наслеђивања?*, 278.

⁸⁵⁸ А: Јовановић, *Рад на торжественим законима*, 260.

велики број спорова вођених јер су браћа преминулог одбијала да предају заоставштину својим братаницама.⁸⁵⁹ Уколико је преминули иза себе оставио рођеног брата или синовца, кћер се често морала задовољити деобом заоставштине са њима.⁸⁶⁰ У одлуци шабачког магистрата заведеној под бројем 797. расправљен је такав случај, па је окућница у целости припала двојма кћерима и унуци оставиоца, док су обрадиву земљу имале поделити са оставиоцевим синовцем *per capita*, при чему је свако добио по 1/4.⁸⁶¹ Исправничество ваљевског округа је у једној одлуци из 1836. права кћери ценило још рестриктивније, па је одлучило да истој припадне само 1/4 очевине, док је остатак, укључујући сву обрадиву земљу од које кћер није добила ништа, наследио синовац преминулог.⁸⁶² У другом предмету, где је синовица тужила стрица зато што јој је узурпирао очевину иако је у моменту делације већ 12 година био одељен од свог брата, суд је у погледу непокретности из заоставштине само наложио стрицу да синовци исплати њихову вредност.⁸⁶³ У трећем случају, пожаревачки суд је нашао да заоставштина у целости има припасти стрицу, с обзиром да је отхранио братаницу и опремио је миразом.⁸⁶⁴ Право кћери да наследе очеву заоставштину доводиле су у питање чак и снахе, супруге њихове раније преминуле браће, које су неретко

⁸⁵⁹ Ст. Максимовић, *Суђења у Кнежевини Србији пре писаних законика – из архиве пожаревачког магистрата*, 33. О незавидном статусу женског потомства у то време сликовито говори изрека да „кад се роди мушко дете девета кућа пева, а кад се роди женско дете чак девета кућа плаче“. М. Ђ. Милићевић, *Живот Срба сељака*, Београд 1894, 12.

⁸⁶⁰ Било је примера да оставиочеви мушки сродници у потпуности истисну кћер из наследног реда. У једној пресуди пожаревачког суда дозвољено је петорици браће да наследе кућу и земљу („грунт“) свог стрица, иако је исти иза себе оставио кћер. Међутим, да су у питању изузеци од правила види се из исцрпног образложења цитиране одлуке. По налажењу суда, постојале су нарочите околности које су оправдавале такво решење. Наиме, оставиочева кћер је била удата и живела је у дому свог мужа, па јој очево имање није било неопходно. Са друге стране, оставиоцевим синовцима је оно било преко потребно, будући да је њихова очевина била недовољна за сву петорицу. И поред тога, за овакву одлуку тражио се изричито пристанак кћери, која је од своје браће од стрица на име уступљене заоставштине добила накнаду у новцу. Ст. Максимовић, *Суђења у Кнежевини Србији пре писаних законика – из архиве пожаревачког магистрата*, 14-15. Према једној пресуди кнеза Милоша из 1837. године, кћерима оставиоца припали су воћњак и виноград, а синовцима њиве и ливаде („ораћа и косећа земља“), с тим што би у случају да се кћери удају и воћњак и виноград прешао у својину синоваца. А. Јовановић, *Рад на торжественим законима*, 261.

⁸⁶¹ *Протокол шабачког магистрата од 1808. до 1812. године*, 199.

⁸⁶² О. Гавриловић, *Ваљевски окружни суд*, 82-83.

⁸⁶³ *Протокол шабачког магистрата од 1808. до 1812. године*, 169. Решењем Суда Народног Србског од 16. октобра 1829. оставиоцевој кћери признато је право на „део отчинства у воћњаку, винограду, казану и прочим дрвеним судовима“, али не у виду реалног удела, већ новчаног износа који јој стриц има исплатити по опредељењу магистрата. Са друге стране, њој није признато никакво право у погледу њива, ливада и остале земље из заоставштине, које је у целости имао наследити њен стриц. А: Јовановић, *Рад на торжественим законима*, 262.

⁸⁶⁴ Ст. Максимовић, *Суђења у Кнежевини Србији пре писаних законика – из архиве пожаревачког магистрата*, 28. У истом духу је и одлука Књажевске Канцеларије од 28. јула 1820. године, којом је стрицу признато право наслеђа братовљеве заоставштине само под условом да је удомио његове кћери о свом трошку. У супротном, „да неима ништа од њихове отчевине тражити, но све три девојке могу продати своју отчевину, а он да је празан од свога тражења“. А: Јовановић, *Рад на торжественим законима*, 262.

тужбом захтевале да им припадне очевина њиховог покојног мужа.⁸⁶⁵

Када је реч о наследном праву женских потомака оставиоца који има браћу или синовце, одговори на Анкету кнеза Милоша су међусобно различити, чак и противречни. Према одговорима похрањеним у Архиву Србије, у случају постојања оставиоцевих кћери, „браћа пак и синовци, макар рођени, не добивају ништа, баш ако би се трефило, да таково женско дете уда се, и код мужа умре, или зародивши се или не зародивши се, јербо по смрти жене наслеђује муж, као и жена мужа“.⁸⁶⁶ Такође, на питање коме ће припасти њиве и ливаде уколико на наслеђе конкуришу даљи мушки и ближи женски сродници, недвосмислено је одговорено да наслеђују „они који су ближи, било мушки или женски“.⁸⁶⁷ Међутим, према одговорима приспелим из грузанског и крагујевачког среза, које нам преноси А. Јовановић, њиве и ливаде су у таквој ситуацији имале припасти синовцима, „тежећи да земља иде на мужку линију“.⁸⁶⁸ Даље, анкетирани лица у наведеним срезovima изјаснила су се да „њива и ливада припадне мужкоме, ако је и даљи род, а остали маал да припадне женскоме као ближњему роду“.⁸⁶⁹

Наследноправни положај кћери нарочито би се компликовао када би оставилац за живота, у недостатку мушког потомства, усвојио („место сина узео“) неко лице. О усвојењу се сачињавала исправа од стране надлежних власти, која је нарочито морала садржати услове под којима поочим некога узима за сина.⁸⁷⁰ Готово редовно су такве исправе прецизирале шта ће посинак наследити након смрти поочима, у ком случају је такав споразум суспендовао законски ред наслеђивања. Услед тога, дешавало се да у конкуренцији са посинком кћер не добије ништа из очеве заоставштине.⁸⁷¹ Уколико таквог договора није било, кћер је наслеђивала равноправно са посинком, на једнаке делове.⁸⁷²

Уколико оставилац није имао потомака наслеђивали су најближи побочни сродници

⁸⁶⁵ *Протокол шабачког магистрата од 1808. до 1812. године*, 68.

⁸⁶⁶ Архив Србије, КК бр. XXV/284. У потпуности смо сагласни са мишљењем Н. Кршљанин да цитирани одговор ваља тумачити тако да браћа и синовци оставиоца не наслеђују ништа чак ни ако се кћи уда. Н. Кршљанин, *Наслеђивање земљишта у нововековној Србији пре Српског грађанског законика: женско право наслеђивања?*, 279.

⁸⁶⁷ Архив Србије, КК бр. XXV/284.

⁸⁶⁸ А: Јовановић, *Рад на торжественим законима*, 93.

⁸⁶⁹ Исто.

⁸⁷⁰ В. Петровић, Н. Петровић, *Грађа за историју Краљевине Србије*, 241.

⁸⁷¹ *Протокол шабачког магистрата од 1808. до 1812. године*, 185-186.

⁸⁷² Тако је у једном предмету шабачког суда, не знајући за постојање уговора о наслеђивању, кћер покренула поступак како би „половила“ заоставштину свог оца са његовим посинком. Исто. Да се у одсуству уговора о наслеђивању заоставштина делила на једнаке делове између кћери и посинка може посведочити и садржина самих тих уговора. На пример, шабачки магистрат расправљао је предмет у коме је као претходно питање утврђено постојање и садржина споразума између поочима и посинка, по коме су виноград и окућницу имали наследити посинак и две поочимове кћери, на три једнака дела. Исто, 209.

– рођена браћа, која су заоставштину делила на једнаке делове.⁸⁷³ У случају да је оставилац од неке браће био одељен, а од неке не, према становишту дела судске праксе извесно првенство имао је неодељени брат.⁸⁷⁴ У одсуству браће, заоставштина је припадала сестрама оставиоца.⁸⁷⁵ Попут кћери, и наследни положај рођених сестара био је неизвестан уколико је било мушких побочних сродника оставиоца. Тако је одлуком Ваљевског окружног суда из 1838. године заоставштина *de cuius*-а без деце подељена тако да је непокретно имање припало покојниковом брату од стрица, док су његове две рођене сестре добиле само покретне ствари. Међутим, касније исте године Велики суд у Крагујевцу укинуо је цитирану пресуду и наложио ваљевском суду да донесе нову одлуку, са упутством да сестре треба да наследе целокупну заоставштину, на једнаке делове.⁸⁷⁶ Наведени пример добро илуструје значајна колебања наследноправних схватања која су се одвијала у ово доба – блискост сродства, без обзира на пол, лагано је односила превагу над тежњом да се непокретности по сваку цену наслеђују по мушкој линији.

Наследноправни положај преживелог брачног друга у овом периоду није био неповољан. Према резултатима Анкете, брачни другови се узајамно наслеђују, без обзира да ли је у браку било деце.⁸⁷⁷ Међутим, уколико су супружници имали деце, сматрало се да заоставштина припада њима, док је преживели родитељ на њој стицао право доживотног пододоживања.⁸⁷⁸ Без обзира на то, деца су имала право захтевати да им се заоставштина преда и за живота преживелог родитеља.⁸⁷⁹ У случају преудаје, удовица је у кућу другог мужа из заоставштине преминулог могла однети само покретне ствари.⁸⁸⁰ Само уколико у претходном браку није било деце, а преминули није имао сродника, удовица је по становишту дела судске праксе могла новом мужу у мираз донети и земљу покојног

⁸⁷³ Једино питање на које је у Анкети једногласно потврдно одговорено јесте да ли рођена браћа наслеђују на једнаке делове. Н. Кршљанин, *Наслеђивање земљишта у нововековној Србији пре Српског грађанског законика: женско право наслеђивања?*, 276.

⁸⁷⁴ *Протокол шабачког магистрата од 1808. до 1812. године*, 61. Приликом расправљања честих случајева узурпације заоставштине од стране браће оставиоца, а стричева малодобних наследника, судови су редовно наглашавали да је брат присвојио наследство, „иако је од преминулог био одељен“, наводећи притом пре колико година су се оделили. Исто, 218-219. Било је, међутим, и другачијих одлука. Тако је шабачки суд у једном спору одлучио да половина заоставштине припадне брату који је 9 година био одељен од оставиоца, док је друга половина имала припасти супрузи раније преминулог трећег брата, од кога оставилац, по свој прилици, није био одељен. Исто, 179.

⁸⁷⁵ Н. Радосављевић, *Ваљевски магистрат 1824-1831*, 172.

⁸⁷⁶ Н. Кршљанин, *Наслеђивање земљишта у нововековној Србији пре Српског грађанског законика: женско право наслеђивања?*, 281.

⁸⁷⁷ Исто, 275.

⁸⁷⁸ Исто; *Протокол шабачког магистрата од 1808. до 1812. године*, 3.

⁸⁷⁹ Н. Радосављевић, *Ваљевски магистрат 1824-1831*, 50.

⁸⁸⁰ В. Петровић, Н. Петровић, *Грађа за историју Краљевине Србије*, 241.

супруга.⁸⁸¹ Међутим, у погледу права удовице да наследи мужевљеве непокретности битно је другачија одлука Управителног Совјета у Крагујевцу, достављена Исправништву ваљевског округа 11. марта 1836. Цитираном одлуком супруга је оглашена за наследницу на делу имовине преминулог која није била обухваћена завештањем, укључујући кућу, али уз напомену да је Исправништво дужно да обавести Совјет уколико се она „на другу страну куд уда, а не ктене мужа у кућу довести“.⁸⁸² Могло би се претпоставити да је према становишту Совјета удовица уживала наследно право под условом да не напушта наслеђену кућу, која би у супротном остала пушта. Њој се толерисала преудаја, али само уколико би новог мужа довела у кућу преминулог супруга. Са друге стране, мираз жене без наследника постајао је потпуна својина мужа, која је касније прелазила на његове наследнике.⁸⁸³

Удовица је каткад на наследство мужа конкурисала равноправно са његовом браћом. Дobar пример такве праксе је одлука шабачког суда заведена под бројем 707.⁸⁸⁴ Девер је тужио снаху, удову свог брата, захтевајући да му иста преда половину заоставштине њиховог трећег брата преминулог без деце, а која се очигледно налазила у њеном поседу. Суд је одлучио да се најпре заоставштина трећег брата, Васе, одвоји од заоставштине Гаврила, супруга тужене. Из даљег текста одлуке није сасвим јасно да ли је суд одредио да странке поделе тако одвојену заоставштину Васе, или оно што је одвајањем остало од заоставштине Гаврила.⁸⁸⁵ Међутим, наведена дилема не мења чињеницу да су брат и супруга поделили заоставштину преминулог, укључивала она и заоставштину раније преминулог брата Васе или не. Том приликом је чак и оружје подељено на равне части, будући да је брату припао оставиочев нож, док је снаха задржала пиштољ преминулог.⁸⁸⁶ У примеру из ваљевске нахије, удовица је сматрала да јој по праву наслеђа припадају кобила и ждребе које је њен супруг (очигледно самовласно) одузео од своје браће. Кметови су најпре нашли да би удовица требало да кобилу врати деверима, што је она одбила. Како се кобила у међувремену ождребила, кметови су јој предложили да задржи то ждребе, а кобилу врати. Међутим, како она није пристајала ни на такво решење, случај је прослеђен ваљевском

⁸⁸¹ *Протокол шабачког магистрата од 1808. до 1812. године*, 68.

⁸⁸² О. Гавриловић, *Ваљевски окружни суд*, 82.

⁸⁸³ Н. Радосављевић, *Ваљевски магистрат 1824-1831*, 40.

⁸⁸⁴ *Протокол шабачког магистрата од 1808. до 1812. године*, 172.

⁸⁸⁵ Из текста одлуке се не може са сигурношћу утврдити ко је први преминуо, Васа или Гаврило. Извесно је, међутим, да су они за живота били неодељени, с обзиром да су њихове заоставштине у време подношења тужбе представљале целину и да је за трећег брата, тужиоца Моисила, изричито наведено да је био одељен.

⁸⁸⁶ Изложена одлука значајна је и због тога што показује да се сестра понекад налазила у подређеном наследноправном положају у односу на супруга оставиоца. Наиме, из целокупне подељене имовине сестри Василији припала су само „два телца“, и то не одлуком суда, већ „добром вољом“ брата и снахе.

магистрату на даљи поступак.⁸⁸⁷ Забележен је и обратни случај, у коме су на наслеђе преминуле жене конкурисали њен муж (удовац) и братанац. Пресудом кнеза Милоша од 24. марта 1838. године одлучено је да се по одбитку погребних трошкова заоставштина извесне Јевросиме подели на три једнака дела, од којих су два имала припасти њеном братанцу Марку, а један мужу, Максиму Бањанцу.⁸⁸⁸

У овом периоду било је признато право законског наслеђивања и прецима, иако до таквих случајева није често долазило. Примера ради, шабачки суд је одлуком од 18. априла 1808. наложио извесном попу Миловану да пушку пок. Јевте, коју је попу отуђио неки Мија, врати Јевтином оцу, коме је она очигледно имала припасти као законском наследнику преминулог.⁸⁸⁹ Уколико би преминуло дете које је пре тога наследило миразна добра своје мајке, она су прелазила у руке оца, тј. мужа покојнице. Тако је пресудом Управителног Совјета од 04. новембра 1835. године наложено извесном Петру Константиновићу да мираз своје кћери, који је присвојио, врати свом зету Живку Васиљевићу, „јер је то наследило њино дете, а од детета његов отац Живко“.⁸⁹⁰

Уколико преминули није оставио никог од наследника, баштина је постајала власништво кнеза.⁸⁹¹ кметови дотичног села или кнез кнежине у којој се пушта баштина налази одлучивали су да ли ће и кога на њој населити. Као и у средњем веку, окупација такве баштине била је забрањена. Уколико би је неко ипак самовољно присвојио, ствар би се на решавање упућивала лично владару.⁸⁹²

Сматрамо да је нашем обичајном праву у овом периоду била позната идеја недостојности за наслеђивање, свакако не као заокружен институт, већ више као одјек средњовековног правног наслеђа. Из једне одлуке шабачког магистрата из 1808. године да се наслутити да се занемаривање бриге о родитељима у старости сматрало довољним разлогом за искључење из наслеђа. У конкретном случају, очев виноград је припао сину који је „оца сахранио“, док је другом сину, који је „од оца одустао и отишао у Цесарију“ одречено свако право на исти.⁸⁹³

⁸⁸⁷ Н. Радосављевић, *Ваљевски магистрат 1824-1831*, 51

⁸⁸⁸ А: Јовановић, *Рад на торжественим законима*, 263.

⁸⁸⁹ *Протокол шабачког магистрата од 1808. до 1812. године*, 7.

⁸⁹⁰ А: Јовановић, *Рад на торжественим законима*, 262-263.

⁸⁹¹ Кнез Милош истицао је ово право српског владара много пре званичног укидања феудалних односа. Он је оспоравао право спахија да заузму пуну баштину, позивајући се на свој споразум са Марашли-Али пашом из 1815. године. У вези једне опустеле баштине у темнићском крају, у писму Књажевске Канцеларије од 19. јула 1824. кнез Милош наглашава: „Ја сам сведржац мукаде Темнићске, којој баштина ова припада, и ја сам по закону њен маљул и спахија“. А. Јовановић, *Рад на торжественим законима*, 257.

⁸⁹² З. Марковић, С. Мишковић, *Јагодинска нахија 1830-1835*, Јагодина 2010, 183.

⁸⁹³ *Протокол шабачког магистрата од 1808. до 1812. године*, 15.

7.2. Српски грађански законик

Српски грађански законик (СГЗ), обнародован 1844. године под називом „Грађански законик за Кнежевину Србију“, представља четврту по реду модерну кодификацију цивилног права у Европи, након француског *Code Civil*-а из 1804. године, аустријског Општег грађанског законика - *Allgemeine bürgerliche Gesetzbuch für die gesamten deutschen Erbländer der Österreichischen Monarchie* из 1811. и Холандског грађанског законика - *Burgerlijk Wetboek* из 1838. године.⁸⁹⁴ Српски грађански законик потекао је из пера једног од најобразованијих Срба тога доба, пештанског доктора права и новосадског сенатора Јована Хацића. Иако жестоко оспораван од самог почетка, он је умногоме представљао веран одраз Србије и њеног друштва средином XIX века, њихове амбивалентности, преламања различитих тенденција, утицаја и схватања, непомирљивости и противречности. Више од свега, чини се, Законик је одсликао, како се изразио велики правни мислилац Г. Јелинек, „борбу старог са новим правом“, која се у Србији онога времена већ водила са пуним жаром. Српски грађански законик може се, по речима С. Аврамовића, сматрати својеврсним „поприштем сукоба правних традиција“.⁸⁹⁵

По угледу на кодификације које су му претходиле, Законик је регулисао и област наследноправних односа. Правила законског наслеђивања груписана су у IX глави Законика („О наследству“), али се релевантне одредбе могу наћи и у осталим његовим одељцима.

Према §394. СГЗ, закон је супсидијарни основ позивања на наслеђе, и примењује се тек уколико оставилац није закључио уговор о наслеђивању или сачинио завештање. Ипак, структурално посматрано, Законик најпре говори о законском, а тек потом о тестаментарном наслеђивању, по угледу на Француски грађански законик.⁸⁹⁶ Законско наслеђивање према СГЗ представља универзалну сукцесију, што значи да на наследнике прелазе сва права преминулог, осим чисто личних⁸⁹⁷, али и његове обавезе.⁸⁹⁸

Conditio sine qua non да би до законског наслеђивања дошло јесте смрт оставиоца.

⁸⁹⁴ S. Avramović, *Mixture of legal identities: Case of the Dutch (1838) and the Serbian Civil Code (1844)*, Анали Правног факултета у Београду, 66-4, Београд 2018, 13-15.

⁸⁹⁵ S. Avramović, *The Serbian Civil Code of 1844: a battleground of legal traditions*, Konflikt und Koexistenz: Die Rechtsordnungen Südosteuropas im 19. und 20. Jahrhundert. Bd. 2, Serbien, Bosnien-Herzegowina, Albanien, Frankfurt am Main 2017, 379-482.

⁸⁹⁶ Насупрот томе, Аустријски грађански законик прво уређује наслеђивање по завештању. Д. Матић, *Обясненъ Грађанскогъ законика за Княжество србско. Част 2. Одд. 1*, Београд 1851, 530.

⁸⁹⁷ Грађански законик за Краљевину Србију – текст Закона од 11. марта 1844. године, са изменама и допунама), преузето са www.harmonius.org/sr/pravni-izvori/jugoistocna-evropa/privatno-pravo/srbija/Srpski_gradjanski_zakonik_1844.pdf, дана 09. 11. 2024. (у даљем тексту: СГЗ), 52.

⁸⁹⁸ Исто.

Чињеница смрти, као и тачно време њеног наступања, утврђују се јавним исправама – изводом из евиденције умрлих издатим од стране црквених власти (у недостатку црквених књига као доказно средство подобни су и искази сведока), уверењем војних власти уколико је оставилац погинуо или умро у рату, и пресудом којом се нестало лице проглашава умрлим.⁸⁹⁹

Законски наследник може бити свако физичко лице које је живо у моменту делације и српски је држављанин (житељ), под условом да није недостојно за наслеђивање. У §43. Законик признаје наследничку способност и зачетом, а још нерођеном детету, под условом да се роди живо, што је рецепција познате максиме римског права *nasciturus pro iam nato habetur quotiens de commodis eius agitur*.⁹⁰⁰ Према §423, да ли ће поданик стране државе моћи да наследи српског држављанина цени се у сваком појединачном случају, при чему се у обзир узима критеријум који је наизглед ван домена права – тренутни политички односи Србије и дотичне државе.⁹⁰¹ Међутим, имајући у виду одредбу §47, јасно је да странац може да наследи добра српског житеља само под условом постојања фактичког реципроцитета.⁹⁰²

Наслеђе се отвара самим наступањем смрти.⁹⁰³ Наиме, Српски грађански законик усвојио је начело француског права по коме лежећа заоставштина не постоји (*le morf saisit le vif*).⁹⁰⁴ По угледу на ондашње грађанске кодификације и СГЗ је у §52. уредио проблем коморијената, такође претежно по француском моделу, тако што је за лица умрла у истом тренутку увео претпоставку да је млађа особа надживела старију, а лице мушког надживело лице женског пола.⁹⁰⁵

⁸⁹⁹ Д. Ј. Данић, *Интестатско наследно право*, Београд 1933, 13.

⁹⁰⁰ СГЗ, 6. Сходно §37, додатни услов јесте да је дете рођено у човечијем облику („човечије створење“), тј. да није монструм. Исто, 5.

⁹⁰¹ СГЗ, 58. Цитирану одредбу редактори Законика највероватније су конципирали по угледу на чл. 726. Француског грађанског законика у његовој оригиналној верзији. В. Т. Благојевић, *L'influence du Code civil sur l'elaboration du Code civil serbe*, *Revue internationale de droit comparé*, 6, 4/1954, Paris 1954, 741.

⁹⁰² СГЗ, 6. Једини међународни споразум који се тицао наследноправних односа са елементима иностраности Србија је у то време имала са Хабзбуршком монархијом. Поред реципроцитета, споразум је предвиђао да се у случају када поданик једне уговорне стране треба да наследи непокретност на територији друге стране уговорнице, предметна непокретност прода на јавној дражби, а наследнику исплати тако добијени новчани износ, с обзиром да ни српско ни аустријско право није дозвољавало странцима да стичу непокретности. Д. Матић, *Објаснењ Грађанског законика за Княжество српско. Част 2. Одд. 1, 572-573.*

⁹⁰³ СГЗ, 52.

⁹⁰⁴ Чл. 718. Code Civil-а лаконски прописује да до наслеђивања долази смрћу, природном или грађанском. Code civil des français : éd. originale et seule officielle, Paris 1804, 175 (у даљем тексту СС). Са друге стране, Аустријски грађански законик познаје тзв. лежећу заоставштину, чак јој признаје засебни правни субјективитет. Према владајућем тумачењу §797. АГЗ, сматрало се да се наследство пуноважно прибавља тек његовом предајом наследнику од стране суда. Д. Аранђеловић, *Наследно право*, Београд 1925, 13.

⁹⁰⁵ СГЗ, 7. Законик не регулише евентуални сукоб ова два принципа, тј. ко ће се сматрати наследником ако се у улози коморијената нађу млађе мушко и старије женско лице, што је изазвало неуједначеност у судској пракси. В. Т. Благојевић, *L'influence du Code civil sur l'elaboration du Code civil serbe*, 740. Одговор се налази у француском праву, на чије су се одредбе о коморијентима редактори СГЗ по свему судећи угледали. Наиме, АГЗ је прихватио потпуно опречно становиште, по коме су коморијенти умрли истовремено, из ког разлога се

7.2.1. Редослед наслеђивања

Српски грађански законик предвиђа компликован систем позивања на наслеђе *ab intestato*. Потенцијални наследници груписани су у десет наследних редова (колена, кола), при чему свако колено представља групу оставиочевих сродника који имају заједничког претка (родоначелника). Док за прво колено важи парентелно-линеални систем, од другог наследног реда па надаље примењује се парентелно-градуални систем наслеђивања. Од трећег колена врши се подела на линије, па тако од трећег до шестог колена оставиоца наслеђују сродници из очеве, а од шестог до десетог колена сродници из мајчине лозе. У сваком од наследних редова до изражаја долазе принцип првенства мушких сродника, и то и у мушкој и у женској линији, као и право представљања, у пуном или ограниченом виду.

Прво наследно колено, чији је родоначелник сам оставилац, чине његови потомци. Према §396, на наслеђе се најпре позивају синови оставиоца („деца мужа“), а по праву репрезентације и њихови мушки потомци, који искључују све остале.⁹⁰⁶ Сходно наредном §397, они наслеђују на једнаке делове.⁹⁰⁷ У случају постојања мушких потомака преминулог, његови женски потомци нису уживали право законског наслеђивања. Њима је припадало само право на уживање, издржавање, снабдевање и пристојно удомљење, „по постојећем обичају“.⁹⁰⁸ Право на издржавање у овом случају изведено је из §117. и обавезе родитеља да издржавају своју женску децу до удаје.⁹⁰⁹ Са заоставштином, на њихове мушке наследнике прелазила је и ова обавеза. Иако Законик не дефинише појам „удомљење“, јасно је да под тим ваља разумети мираз и спрему које су наследници оставиоца у обавези да обезбеде из заоставштине, а у сразмери са њеном вредношћу и бројем оставиочевих кћери.⁹¹⁰ Тек уколико преминули није оставио ниједног мушког потомка на ред долази његово женско

не могу међусобно наслеђивати. Д. Аранђеловић, *Аустријски грађански законик*, Београд 1906, 4. (у даљем тексту АГЗ). Са друге стране, у чл. 721. и 722. Француског грађанског законика главни је принцип да млађе лице наслеђује старије, а супсидијарни да је особа мушког надживела особу женског пола. Чл. 722. прописује да, уколико су лица страдала истовремено имала између 15 и 60 година, сматра се да је мушкарац надживео жену увек када су лица у питању истих година, и када разлика у старости међу њима не прелази годину дана. СС, 197. Иако се правило СГЗ да је у случају коморијената мушкарац надживео жену уклапа у „општу слику“ Законика када је реч о подређеном положају жена, реч је заправо о решењу преузетом из права које није ни познавало неједнакост наследника по основу пола.

⁹⁰⁶ СГЗ, 52. Чињеница да је законодавац оставиочеве синове означио атрибутом „мушка“ деца јесте још једна потврда да је израз "деца", коришћен у контексту наслеђивања у нашим средњовековним изворима, у првом реду у Душановом законнику, означавао оставиочеве потомке оба пола.

⁹⁰⁷ Исто.

⁹⁰⁸ Исто.

⁹⁰⁹ СГЗ, 18.

⁹¹⁰ Д. Аранђеловић, *Неколико речи о миразу, спреми и удомљењу по нашем Грађанском законнику*, Београд 1912, 24.

потомство, које такође наслеђује *per capita*, и уз примену репрезентације.⁹¹¹ Једнака наследна права као деца рођена за оставиочевог живота имају и деца рођена у „законо време“, тј. до истека 300 дана од оставиочеве смрти.⁹¹²

Иако се Законик за означавање права представљања користи термином „репрезентација“, по угледу на *Code Civil*, он овом институту не посвећује засебну главу као што то чини Француски грађански законик. Напротив, одредбе које регулишу право представљања су, по аустријском моделу, уметнуте између параграфа који се тичу првог наследног колена.

Сходно §399, по праву представљања потомак при наслеђу покојникове заоставштине представља свог претка и прима од наследства онолико колико би предак примио да је био жив у моменту делације.⁹¹³

Ранија тумачења природе права представљања у Српском грађанском законнику била су наклоњенија схватању да репрезентант наслеђује по праву претка којег представља, а не по сопственом праву. По њима, право представљања значи не само у наследни део (*Erbportion*) репрезентата, већ у његово овлашћење за наслеђивање (*Erbberechtigung*).⁹¹⁴ Супротно наведеном, према тумачењу које је дао Д. Аранђеловић, и које у потпуности прихватамо, право представљања у СГЗ ваља разумети тако да репрезентанти долазе до наследства непосредно, по сопственом праву. Позивајући се на аутентично тумачење §402. од 29. маја 1853, он тврди да се право представљања не тиче самог наследничког својства, већ само наследничког дела који би репрезентат добио да је постао наследник.⁹¹⁵ Пренето на терен праксе, прихватање овог становишта значило би да оставиочева унука од раније преминулог сина не може да искључи из наслеђа оставиочеву кћер, своју тетку. Као женско, она би ступањем на место свога оца доспела у правни положај оставиочеве кћери и са својом тетком би наследила заоставштину на једнаке делове, сходно другом делу §400, према коме „женско потомство дели са женским по праву представљања“.⁹¹⁶

Како у Законнику ваља уредити наследноправни положај женског потомства, питање

⁹¹¹ СГЗ, 53.

⁹¹² Исто, 18.

⁹¹³ Ж. Периф, *Наследно право*, 67.

⁹¹⁴ А. Ђорђевић, *Наследно право*, 68. Комисија коју је Државни савет формирао 1846. године у склопу припрема за измену правила о наслеђивању, тумачила је §400. тако да оставиочева унука од раније преминулог сина искључује из наслеђа кћер оставиоца, своју тетку, што је и истицала као једну од нелогичности које изискују измену Законика. Према овом становишту, кћер оставиочевог сина, дакле, ступала је у свему у наследноправни положај свог оца, који би, да је жив, у потпуности искључио своју сестру из наслеђа. У. Станковић, *Хиљаду осамсто четрдесет шеста – наследноправни положај женске деце по трећи пут на дневном реду*, Зборник радова: Српски грађански законик – 170 година, Београд 2014, 413.

⁹¹⁵ Д. Аранђеловић, *Наследно право*, 23-24.

⁹¹⁶ СГЗ, 53.

је које је вероватно највише узбуркало стручну и општу јавност у целокупној историји нашег приватног права. Већ у фази израде пројекта Законика ова тема постала је поприште жестоких сукоба који су увелико изашли ван граница правне доктрине и попримили прворазредни политички карактер. Инспирисан идејама школе природног права, Хаџић се од почетка залагао да се у сфери законског наслеђивања постигне равноправност полова.⁹¹⁷ Он се, заједно са Васом Лазаревићем, обратио кнезу Милошу рефератом у коме је, између осталог, затражио кнежево тумачење и мишљење у вези обичајноправне регулативе женског права наслеђивања, са којом је изразио неслагање.⁹¹⁸ Међутим, идеја једнакости полова у законском наслеђивању била је страна кнезу Милошу, који је као иницијатор и *spiritus movens* кодификације веровао да Законик на првом месту треба да одражава обичајноправна схватања народа.⁹¹⁹ Он је Хаџићу одговорио да су обичајна правила којима је уређено наслеђивање мушке и женске деце „заведеније стародревно“, које се не може лако променити, и које би се у разматрање могло узети тек након што буде прибављено мишљење одређеног дела народа.⁹²⁰ У духу свог одговора он је и наложио да се по Србији спроведе анкета о наследном праву о којој је било речи у претходном одељку, а где је једногласно одговорено да нема деобе заоставштине између синова и кћери, те да кћери могу наследити тек уколико нема синова.⁹²¹ Спремности за корениту реформу наследног права није било ни након династичке промене. Видовданска скупштина 1843, сазвана ради избора кнеза, молила је да се постојећи наследноправни обичаји не стављају ван снаге.⁹²² Ипак, Хаџић је остао непоколебљив, па је у финалном пројекту Законика предвидео једнакост мушких и женских потомака у наследним правима.⁹²³ Први по снази политички чинилац тога доба, Државни савет, није имао јединствено мишљење. На седници од 11. октобра 1843. године,

⁹¹⁷ С. Аврамовић, *Српски грађански законик (1844) и правни транспланти – копија аустријског узора или више од тога?*, Зборник радова: Српски грађански законик – 170 година, Београд 2014, 31. Према становишту школе природног права, слобода завештања спада у природна права, а будући да законски наследни ред треба да се заснива на претпостављеној вољи оставиоца, целокупно наследно право засновано је на природном праву. О. Антић, *Наследно право*, 29. Поборници теорије природног права су на становишту да ваља поћи од претпоставке да родитељи подједнако воле своју децу, без обзира на њихов пол, због чега она имају иста права на њихову заоставштину, „јер сама природна правица изриче своју праведну пресуду, да су женска деца исто тако од својих родитеља рођена, као и мушка, па следоватељно да их родитељи равном љубави треба да пазе“.

Д. Матић, *Објаснење Грађанског законика за Књажество србско. Част 2. Одд. 1*, 541.

⁹¹⁸ А. Јовановић, *Рад на торжественим законима*, 24.

⁹¹⁹ С. Аврамовић, *The Serbian Civil Code of 1844: a battleground of legal traditions*, 400.

⁹²⁰ А. Јовановић, *Рад на торжественим законима*, 91.

⁹²¹ Поред несумњивог личног убеђења, кнез се приликом решавања питања женског наслеђивања руководио и разлозима политичког прагматизма. Он се прибојавао да би одлучним раскидом са обичајноправним схватањима, који је Хаџић предлагао, против себе окренуо широке сељачке масе у којима је уживао велику подршку. Као сваки ауторитарни властодржац, он је помно пратио расположење јавног мњења и радо посезао за „консултовањем народа“ када је требало решити какво осетљиво политичко питање.

⁹²² С. Јовановић, *Политичке и правне расправе II*, Београд 2005, 90.

⁹²³ Исто.

он налази да не би било лепо „да се женској деци никако наследије не да, јер и сами неизображени народи децу из наследија не искључују“. Том приликом Савет већином гласова, можда под утицајем турских правних схватања, одлучује да се „два дела од наследства дају мушком детету, а трећи женском“.⁹²⁴ Међутим, бојећи се народног незадовољства, као кнез Милош својевремено, на седници од 13. децембра исте године Савет је донео супротну одлуку, по којој се пројекат Законика не може примити док се не измене одредбе о наслеђивању, и то у смислу захтева видовданске скупштине. Када се са тим сагласио и кнез Александар Карађорђевић, приступило се редиговању §396, који је по свој прилици коначни облик добио такође на саветској седници.⁹²⁵

Неједнакост полова у наследним правима је у делу стручне јавности изложено жестокој критици одмах по обнародовању Законика. То је први учинио млади пречански адвокат Павел Шероглић. Под утицајем идеја школе природног права, позивајући се на одредбе Јустинијановог законодавства, он је истакао да је неједнакост полова у наслеђивању реликт прошлости који одговара феудалном уређењу, а не модерној Србији у којој су Уставом укинута сви остаци феудализма. Он не пориче да је реч о дуготрајном обичају, али указује да обичај који није добар, ма колико стар био, ваља мењати, те да не може бити добар „богомрски обичај што од земље отчине немају сестре дела са браћама“.⁹²⁶

Овим тврдњама придружио се пар година доцније професор државног права Д. Матић, више пута се позивајући на „природну правницу“ као полазну тачку свог становишта. Да је у питању штетан обичај по њему доказује то што је у свим великим грађанским кодификацијама онога времена избрисана разлика између полова када је реч о законском наслеђивању.⁹²⁷ Ипак, он показује већи обзир према решењима обичајног права, будући да не инсистира на равномерној деоби наследства између синова и кћери: „И ми нисмо мненија да кћи за сад са сином баштину и кућу мора баш на полу делити; може брат сестру своју праведном исплатом у новцу или у покретним стварима у име наследија њиног намирити, па ма у којој части, ма за сада и не било баш у једнаком делу наследија...“⁹²⁸

Не малу резигнацију решење §396 пробудило је и у делу опште јавности, пре свега у градским срединама, где су савремена европска правна схватања имала све више присталица. Примера ради, иако му се спорни параграф заиста није могао приписати у

⁹²⁴ Исто. П. Шероглић, *Реплика на одговоръ Господина Милоша Светића у Утуку III Ёзыкословномѣ или Прегледѣ II Законника грађанскогъ за Сербію*, Нови Сад 1847, 23-25

⁹²⁵ С. Јовановић, *Политичке и правне расправе II*, 91.

⁹²⁶ П. Шероглић, *Реплика на одговоръ Господина Милоша Светића у Утуку III Ёзыкословномѣ или Прегледѣ II Законника грађанскогъ за Сербію*, 23-25.

⁹²⁷ Д. Матић, *Обясненъ Грађанскогъ законика за Княжество србско. Част 2. Одд. 1*, 542.

⁹²⁸ Исто.

кривицу, Хацић се у писму Глигорију Возаровићу жалио како су га београдске жене псовале и клеле где год да се скупе.⁹²⁹ Међутим, општи је утисак да српско друштво средином XIX века у већинском делу нити је објективно било спремно на радикалан заокрет у виду изједначења жена и мушкараца у наследним правима, нити је, посматрано са субјективног становишта, исказивало тежње у том правцу. По свему судећи, управо због тога је Државни савет на општој седници 17. јуна 1846. одустао од било какве реформе наследноправног положаја женске деце, иако је месец дана пре тога формирао комисију са циљем припреме измена Законика у том погледу.⁹³⁰

Ма колико то са данашњег аспекта звучало неправично, ваља нагласити да је спорни §396. Законика заправо представљао побољшање дотадашњег наследноправног положаја женских потомака. Он је из њега уклонио правну несигурност, тако изражену у неуједначеној судској пракси првих деценија XIX века. Даљи оставиочеви сродници мушког пола, макар они били његова рођена браћа и синовци, нису више могли довести у питање наследна права кћери и унука преминулог, чак ни у погледу највреднијих непокретности из заоставштине.

Отпор према женском праву наслеђивања нашао је свој специфични израз и код установе домазетлука. Наиме, деценијама након доношења Законика често се, у одсуству мушких потомака, као наследник није третирао кћи, већ муж кога је иста довела у родитељску кућу. Уколико је било још сестара, дешавало се да оне свој наследни део уступе зету и сестри, задржавајући само право на удомљење. Ипак, у многим крајевима је зет тако „наслеђеним“ имањем могао располагати само у споразуму са супругом.⁹³¹

У случају одсуства оставиочевих потомака, право наслеђивања прелази на наследнике из другог колена. Његов родоначелник јесте отац преминулог, који сходно §401. наслеђује целокупну заоставштину „ако по смрти Србина не би остало ни мушка ни женска потомства“.⁹³² Околност да отац искључује из наслеђа оставиочеву мајку овде је очигледна последица примене начела првенства мушких наследника. Међутим, интересантно је питање, одакле је правило по коме отац искључује из наслеђа пународну браћу оставиоца

⁹²⁹ С. Јовановић, *Политичке и правне расправе II*, 93.

⁹³⁰ У. Станковић, *Хиљаду осамсто четрдесет и шеста – наследноправни положај женске деце по трећи пут на дневном реду*, 414-415. На могуће народно незадовољство Савету је указала сама комисија, што значи да је са истим итекако ваљало рачунати. Наиме, комисија је једногласно заузела становиште да је постојећи наследноправни положај женске деце неодржив и својски се трудила да убеди Савет у неопходност његовог побољшања. Међутим, чињеница да ни тако ватрени поборници реформе нису могли да прећуте о потенцијалном бунту говори довољно о расположењу народа, које се једноставно није могло игнорисати. Исто, 413-414.

⁹³¹ Т. Ђорђевић, *Наш народни живот*, Београд 1923, 99.

⁹³² СГЗ, 53.

унето у Српски грађански законик?

Наше средњовековно писано право није привилеговало родитеље *defunctus-a* у односу на најближе побочне сроднике. Законоправило, Синтагма и Јустинијанов закон држе се римско-византијског принципа по коме родитељи и пунородна браћа и сестре једновремено наслеђују.⁹³³ Такво решење задржано је и у млађој редакцији Душановог законодавства, чији су ствараоци иначе водили рачуна о реалности друштвених односа. Напослетку, као што смо могли видети у претходном одељку, наслеђивање од стране родитеља изузетно ретко се среће у богатој судској пракси на почетку XIX века. Такође, упечатљиво је у којој мери наслеђивање од стране предака прећуткују иначе издашни резултати анкета о обичајном наследном праву које је спровео В. Богишић.⁹³⁴

У погледу страних узора који су коришћени приликом израде СГЗ, Француски грађански законик усвојио је решење Јустинијановог законодавства по коме родитељи и пунородна браћа и сестре равноправно конкуришу на наслеђе. Од европских кодификација које су претходиле Српском грађанском законнику, првенство родитеља оставиоца над његовом браћом и сестрама предвиђао је Аустријски грађански законик, али и пруски Ландрехт (*Allgemeines Landrecht für die Preußischen Staaten*) из 1792. године.⁹³⁵ Ово решење много је израженије у Ландрехту који је чак оставиоцеве родитеље и пунородну браћу и сестре сврстао у различите класе наследника, дајући првима апсолутно првенство.⁹³⁶ Тако његов §489, који се налази у другом титулу другог дела овог законика, наглашава да се у недостатку потомака на наслеђе позивају родитељи преминулог, „уз искључење његове браће и сестара“.⁹³⁷ Уколико је моменат отварања наслеђа доживео само један од родитеља, њему припада целокупна заоставштина.⁹³⁸ Овако привилегован наследноправни положај родитеља објашњаван је тезом да постоји „јача природна веза детета са родитељима него са

⁹³³ Од писаних извора права у српском средњем веку једино су статuti приморских градова предвиђали да родитељи оставиоца у редоследу наслеђивања претходе његовој браћи и сестрама. Међутим, наведено решење је по свему судећи преузето из византијске Еклоге, а не из старог словенског обичајног права. Штавише, прилично смо сигурни да се Хацић приликом састављања Законика није служио ни Еклогом, а ни поменутиим статутима.

⁹³⁴ Истини за вољу, у наведеним одговорима често се као критеријум при одређивању редоследа наслеђивања наводи близина сродства. Међутим, како наводи В. Богишић, народ је близину или даљину крвнога родства мерио коленима. V. Bogišić, *Familija i nasljedstvo*, 267. С обзиром да припадају истом колону, отац и браћа су подједнако блиски оставиоцу.

⁹³⁵ Реч је о утицају старог германског схватања по коме браћа и сестре оставиоца могу наследити тек посредним путем, „преко родитељских рамена“ (über die Schultern der Eltern). Такво решење доцније је унето и у Немачки грађански законик. А. Ђорђевић, *Породично право наслеђа у данашњим романским и германским државама*, Београд 1908, 49.

⁹³⁶ Ландрехт потенцијалне наследнике није груписао у наследне редове, колена и сл, већ по класама.

⁹³⁷ § 489, 2.Titel, 2.Theil ALR, преузето са

<https://www.koeblergerhard.de/Fontes/ALR2fuerdiepreussischenStaaten1794Teil2.htm> 18. 11. 2024. год.

⁹³⁸ § 491, 2.Titel, 2.Theil ALR

браћом и сестрама“.⁹³⁹ Своје упориште ово решење је имало у немачкој правној традицији и саксонском праву, које је било на снази у многим провинцијама Пруске краљевине.⁹⁴⁰

Иако не можемо децидно тврдити да је редактор СГЗ обликовао наследноправни положај оставиоцевог оца баш по угледу на изложено решење пруског Ландрехта, таква могућност никако не би смела бити искључена. Наиме, оно што са сигурношћу можемо рећи јесте да је Хацић био упознат са одредбама Ландрехта, које су на њега по свему судећи оставиле не мали утисак. Како је запазио још први критичар Законика, П. Шероглић, други део увода (§15-35), под насловом „Основне црте правде и правце у законима грађанским“ унет је по узору на одељак Ландрехта (§73-108), насловљен као „Allgemeine Grundsätze des Rechtes“.⁹⁴¹ Штавише, последњи став §32. СГЗ је трансплант из Ландрехта, тачније његовог §95, према коме, „кад у употребљавању права право једнога на право другога удари, мање право већем попустити мора“.⁹⁴²

Уколико отац *decujus*-а није жив у моменту делације. или не може да наследи, према §402. Законика заоставштина припада оставиоцевој пунородној браћи, и то по главама, односно њиховој деци, уз сходну примену права представљања и првенства мушких сродника.⁹⁴³ Уколико њих нема, на наслеђе се позивају мајка и пунородне сестре преминулог, такође уз примену наведених правила.⁹⁴⁴ Законодавним тумачењем од 29. маја 1853. године оставиочева браћа по оцу изједначена су са пунородном браћом („рођена браћа“), чиме се искључују из наслеђа његове пунородне сестре, сестре по оцу и браћу и сестре по мајци. Сестре по оцу уподобљавају се пунородним сестрама и искључују браћу и сестре по мајци („по млеку“), док браћа по мајци искључују сестре по мајци.⁹⁴⁵ Иако би се

⁹³⁹ М. Ruschel, *Das Preußische Erbrecht in der Judikatur des Berliner Obertribunals in den Jahren von 1836 bis 1865*, Potsdam 2019, 112. Наведено је ништа друго до примена градуелног система, који се заснива на томе што се одлучујућа предност даје степену сродства, тако да рођак ближег степена сродства у сваком случају искључује из наслеђа рођака даљег степена сродства. Он је и данас у примени у немачком наследном праву, али тек од четвртог наследног реда. О. Антић, *Наследно право*, Београд 2010, 89, 98.

⁹⁴⁰ М. Ruschel, *Das Preußische Erbrecht in der Judikatur des Berliner Obertribunals in den Jahren von 1836 bis 1865*, 112.

⁹⁴¹ П. Шероглић, *Реплика на одговоръ Господина Милоша Светића у Утуку III Сзыкословноме или Прегледъ II Законника грађанскогъ за Србию*, 57.

⁹⁴² Исто. Према напомени Џорџа Хоџеса, првог енглеског конзула у Србији, Хацић и Лазаревић су се у изradi кривичног законодавства служили Пруским кривичним закоником. А. Јовановић, *Рад на торжественим законима*, 19.

⁹⁴³ СГЗ, 53.

⁹⁴⁴ Исто.

⁹⁴⁵ Исто. У оригиналу, §402. садржао је одредбу по којој „браћа и сестре само по оцу или само по матери учествују само у њиховом делу“. Цитирано правило није имало практичног значаја, ако се има у виду да заоставштина према §476. представља јединствену целину, при чему се не прави разлика између добара које је оставилац наследио и имовине коју је сам стекао. СГЗ, 67. Осим тога, због првенства мушких над женским наследницима није било ни објективне могућности да се прибегава цепању заоставштине по принципу *paterna paternis materna maternis*.

из првог дела §402, који говори само о „деци браће“ могло закључити да је право представљања у другом колону ограничено на четврти степен сродства, из другог дела §402. и §403, који говоре о „потомцима браће и сестара“, јасно је да је оно без ограничења.⁹⁴⁶

Од трећег наследног колена долази до цепања на очеву и мајчину лозу. Родоначелник трећег колена, оставиочев деда по оцу, наслеђује целокупну заоставштину уколико нема ниједног наследника из другог кола. Ако он не наслеђује, на ред долазе његови синови (стричеви преминулог) и њихово потомство, у свему као оставиочева браћа у другом колону. Уколико нема ни њих, на наслеђе се позивају баба оставиоца и његове тетке по оцу, односно потомство тетака, идентично као мати и сестре оставиоца у другом колону.⁹⁴⁷

У четвртном, петом и шестом колону наслеђују најпре родоначелници, и то редом прадеда, прапрадеда и чукундеда по оцу. У случају да родоначелник не може да наследи, заоставштину припада његовом потомству, уз обавезну примену репрезентације и првенства мушкараца. Прабаба, прапрабаба и чукумбаба, као и њихово потомство, не улазе у круг законских наследника.⁹⁴⁸

Тек уколико нема ниједног сродника из шестог колена који може да наследи, на ред долазе сродници из мајчине лозе. Седмо колено тако представља заправо треће колено материне лозе, и на њега се може применити све речено за треће колено очеве лозе. У том смислу, осмо, девето и десето колено по правилима у потпуности одговарају четвртном, петом и шестом колону.⁹⁴⁹

7.2.2. Недостојност за наслеђивање

Српски грађански законик познаје само један општи основ недостојности (индигнитета) за наслеђивање, а то је умишљајно убиство презумптивног оставиоца. Наиме, према §419, „убица вољни“ није могао наследити добра убијеног лица.⁹⁵⁰ За наступање

⁹⁴⁶ Исто.

⁹⁴⁷ Исто, 54. Бабино потомство из других бракова не улази у ред наследника трећег колена, што значи да очева браћа и сестре само по матери и њихово потомство не наслеђују оставиоца. Д. Аранђеловић, *Наследно право*, 34.

⁹⁴⁸ СГЗ, 54.

⁹⁴⁹ Исто.

⁹⁵⁰ СГЗ, 57. Аустријски грађански законик је много ригорознији када је реч о кривичној одговорности потенцијалног наследника као узроку недостојности. Према §540. АГЗ, недостојним се сматра лице које је у злој намери извршило или покушало да изврши било које кривично дело против живота, тела, угледа, части и имовине презумптивног оставиоца, његовог детета, родитеља или брачног друга. АГЗ, 73. У том смислу, решење СГЗ много је ближе одредби чл. 727. ст. 1. Француског грађанског законика, по којој је недостојан да наследи, и као такав искључен из наслеђа, онај који буде осуђен да је изазвао, или покушао да изазове смрт

недостојности неопходно је да је поменуто кривично дело свршено, јер по СГЗ, за разлику од АГЗ и *Code Civil*-а, сам покушај не узрокује индигнитет. Из тог разлога СГЗ не предвиђа могућност да оставилац опрости учиниоцу, и на тај начин уклони његову недостојност, као што то чини АГЗ у свом §540. Према становишту ондашње судске праксе, под убицом ваља разумети не само непосредног извршиоца кривичног дела убиства (главног кривца), већ и саучесника – подстрекача, помагача или тзв. „интелектуалног виновника“.⁹⁵¹

Када је реч о посебним узроцима индигнитета, СГЗ предвиђа међусобну недостојност за наслеђивање супружника и недостојност родитеља у односу на децу. Удовица је губила право интестатског наслеђивања, као и право уживања заоставштине супруга и уколико је знала да јој је муж у опасности да буде убијен, а то није пријавила властима.⁹⁵² Осим због убиства, муж је искључен из наслеђа супруге и уколико она премине услед телесних повреда које јој је нанео („свирепо је избије, да она од боја умре“).⁹⁵³ У овом случају он је губио и законско право да управља заоставштином супруге, коју би наследила њихова малолетна деца.⁹⁵⁴ Штавише, уколико би деца преминула без потомака, отац и његови сродници нису могли наследити таква добра, већ су иста следовала само мајчиним сродницима.⁹⁵⁵ У §420. предвиђа се да су недостојни да наследе родитељи који би умишљајно лишили живота своје дете.⁹⁵⁶ Поред разлога предвиђених у делу Законика који се бави наслеђивањем, постоји и посебан разлог недостојности супруге, на индиректан начин прописан у глави која уређује међусобна права и дужности супружника. Тако ће у смислу §105. и 106. бити недостојна жена која се преуда пре него што протекне шест месеци од смрти супруга, или девет, уколико је у другом стању.⁹⁵⁷

оставиоца. СС, 199. Међутим, сматрамо да је у погледу степена кривице који се за недостојност тражи Српски грађански законик прецизнији и јаснији од АГЗ, који је у том погледу на терену побуда учиниоца („зла намера“), а нарочито Француског грађанског законика, који уопште не опредељује потребни степен кривице.

⁹⁵¹ Д. Ј. Данић, *Интестатско наследно право*, 15-16.

⁹⁵² Док Аустријски грађански законик не садржи сличну одредбу, правило по коме је недостојно да наследи лице које је знало да се припрема убиство оставиоца, а то није пријавило, среће се у чл. 727. Француског грађанског законика. Међутим, према *Code Civil*-у то је узрок индигнитета за сваког пунолетног презумптивног наследника, а не само удовицу убијеног. СС, 199.

⁹⁵³ Наведени случај представља изузетак од правила да једино умишљајно убиство води недостојности. Наиме, могуће је да жена на смрт наступи и као последица мужевљевог нехата, уколико исти није имао намеру да је батинама усмрти.

⁹⁵⁴ Могуће да је као инспирација и за ово решење послужило француско право, тачније други део чл. 730 СС, који предвиђа да деца недостојних родитеља могу наследити по начелу представљања, али да на тако наслеђеним добрима недостојни родитељ нема право плодоуживања, које се иначе признаје родитељима на имовини њихове деце. СС, 730.

⁹⁵⁵ СГЗ, 57. Будући да Законик није регулисао то питање, судска пракса је заузела став да ни жена код које је наступио случај индигнитета не може наследити мужевљевоу заоставштину посредно, тј. преко детета који би, као очев наследник, умрло после оца. Ж. Перић, *Наследно право*, 16.

⁹⁵⁶ СГЗ, 57.

⁹⁵⁷ Д. Аранђеловић, *Наследно право, с нарочитим обзиром на грађански законик Краљевине Србије*, 11.

Сходно §421, лишавање живота у нужној одбрани или крајњој нужди, као околностима које искључују кривичну одговорност, не сматра се убиством, па самим тим ни узроком недостојности за наслеђивање.⁹⁵⁸

Законик не предвиђа да је за недостојност убице потребно да исти буде осуђен правноснажном пресудом кривичног суда. Међутим, поставља се питање, како другачије, осим кривичном пресудом, утврдити да је одређено лице извршило убиство, а нарочито да је то учинило свесно и вољно?⁹⁵⁹ Осим тога, напред цитирани чл. 727. ст. 1. СС, на који се извесно угледао наш законодавац, захтева постојање осуде, па можемо претпоставити да је и интенција редактора СГЗ ишла у том смеру. Напоследку, Законик је врло рестриктиван у погледу узрока недостојности, па нема основа екстензивно тумачити његове одредбе које ближе уређују овај институт.

Како оставински суд на разлоге недостојности није пазио по службеној дужности, то се на индигнитет наследника могло позвати свако лице које би имало непосредног интереса да се такав наследник искључи из наследства. За лице, за које би било утврђено да је недостојно, важила је законска претпоставка да никада није ни имало наследничко својство.⁹⁶⁰

7.2.3. Ванбрачна деца и усвојеници

Према §128. СГЗ, ванбрачним дететом (копилетом) сматра се дете зачето и рођено ван законите заједнице брака, као и дете рођено у законитом браку, али не у „закону време“ – пре истека рока од 180 дана од закључења брака и након 300 дана од очеве смрти.⁹⁶¹

Правни положај ванбрачне деце по одредбама Српског грађанског законика изразито је неповољан.⁹⁶² У том погледу ни у области наследних односа није могло бити другачије. Сходно ст. 2. §409. она су могла бити само тестаментарни наследници.⁹⁶³ Интестатски нису

⁹⁵⁸ СГЗ, 58.

⁹⁵⁹ А. Ђорђевић, *Наследно право I*, Београд 1912, 30.

⁹⁶⁰ Ж. Перић, *Наследно право*, 17.

⁹⁶¹ СГЗ, 20.

⁹⁶² Изменом §130. из 1868 године забрањено је утврђивање очинства ванбрачном детету, осим у изузетним случајевима, по угледу на чл. 340. Француског грађанског законика. СС, 84. У црквене протоколе рођених за такво дете се могла уписати само мајка, а отац тек када би дете признао и одобрио да се као такав упише у црквене књиге. СГЗ, 20.

⁹⁶³ У питању је једна, ако не противуречност, а оно сасвим сигурно недоследност СГЗ. Наиме, исти у §395. као једини критеријум за наслеђивање по закону наводи крвно сродство, а не и „брачно порекло“, како то чини АГЗ у §730.

могла наследити оца, али ни мајку, што значи да је обим њихових наследних права био ужи чак и у односу на српско средњовековно право, које је допуштало да ванбрачно дете *ab intestato* наслеђује мајку и њене сроднике.⁹⁶⁴ Као узор за наведено решење послужио је вероватно чл. 756. Француског грађанског законика, који у оригиналној верзији предвиђа да незаконита деца нису наследници, и да им закон признаје права на очевој и мајчиној имовини тек уколико буду позакоњена.⁹⁶⁵

Ванбрачна деца могу позакоњенем бити изједначена са брачним у погледу наследних права, и то на тај начин што би њихови родитељи накнадно закључили пуноважан брак.⁹⁶⁶ Под овај случај ваља подвести и ситуацију када се релативно ништав брак огласи за пуноважан, пошто се брачне препреке отклоне.⁹⁶⁷ Напослетку, дете рођено ван оквира „законог времена“ позакоњује отац изричитим признањем, или прећутно, уколико се у року од три месеца не одрекне детета судским путем.⁹⁶⁸

У теорији је остало спорно питање да ли је и позакоњенем „милошћу владаоцем“ дете стицало законско право наслеђивања.⁹⁶⁹ Снажан аргумент за потврдан одговор свакако је чињеница да Законик у §134. позакоњење одлуком „више власти“ по правним последицама изједначује са осталим облицима позакоњења, а да претходни §133. прописује да ванбрачна деца позакоњенем добијају права „према оцу и родбини“. Осим тога, сходно §135, отац стиче родитељско право (и власт) над позакоњеним дететом независно од начина његовог проглашења за брачно и законито, па би таква деца, без обзира на начин позакоњења, требало да уживају једнака права.⁹⁷⁰ Међутим, ништа слабији ослонац имају и противници таквог мишљења, пре свега у самом §409, који као начин позакоњења потребан за стицање наследних права изричито предвиђа само *познији брак* родитеља ванбрачног детета.⁹⁷¹ Осим тога, §134. прописује да позакоњење одлуком надлежног органа може уследити само „без штете трећега“.⁹⁷² Како наводи Д. Аранђеловић, „ако се хоће да речи у тач. 3. §134. „без штете трећега“ имају правога смисла, онда се има узети да се тиме баш на

⁹⁶⁴ Исто, 54. Према §754. АГЗ. ванбрачна деца су са брачним изједначена једино у погледу законског наслеђивања мајчине заоставштине. Тек новелама из 1914. године она су стекла право да равноправно са брачним децом конкуришу и код наслеђивања сродника са очеве стране. Д. Аранђеловић, *Наследно право*, 87.

⁹⁶⁵ СС, 186; В. Т. Благојевић, *L'influence du Code civil sur l'elaboration du Code civil serbe*, 740.

⁹⁶⁶ СГЗ, 54.

⁹⁶⁷ Д. Аранђеловић, *Наследно право*, 37.

⁹⁶⁸ СГЗ, 20. Наведени рок ваља рачунати према околностима сваког појединачног случаја, нпр. од рођења детета или од сазнања о рођењу, ако је отац био одсутан. Д. Ј. Данић, *Интестатско наследно право*, 41.

⁹⁶⁹ Нпр, позитиван одговор на ово питање дали су Д. Матић, А. Ђорђевић и Ж. Перић, док су опречно становиште заступали Д. Аранђеловић, Л. Марковић и Д. Ј. Данић.

⁹⁷⁰ СГЗ, 20.

⁹⁷¹ Исто, 54.

⁹⁷² Исто, 21.

брачну децу мислило, и на њихово „право“ (или наду, очекивање) на наслеђе“.⁹⁷³ Њима треба додати и све сроднике који би претендовали на наследничко својство уколико нема брачне деце, а који не би имали ни интереса, ни искрене желе да ванбрачно дете позаконњем стекне и сва наследна права.

Родитељи непозаконњеног ванбрачног детета, *vice versa*, немају право законског наслеђивања његове заоставштине.⁹⁷⁴ Сходно §411, то право припада хранитељу, као лицу које је дете издржавало и васпитавало, односно вршило родитељско право и власт над њим.⁹⁷⁵ Родитељи се могу јавити у својству законских наследника ванбрачног детета, али само ако су истовремено и његови хранитељи. Д. Аранђеловић износи занимљиво гледиште, по коме „ако су и отац и мати хранитељи, онда им наслеђе припада на једнаке делове, што одговара основима здравога разума и природне правичности (§8.), а нисмо везани прописима који важе за крвно сродство брачнога рођења о првенству мушких над женским“.⁹⁷⁶ И заиста, неправично би било у овом случају привилеговати оца ако се има у виду да је §129. најпре мајку обавезао да се стара о ванбрачном детету, и то као да је реч о детету рођеном у браку.⁹⁷⁷ Насупрот томе, сходно §131. ванбрачни отац ову обавезу има тек „уз матер и после матере“.⁹⁷⁸

Према §138, у случају потпуног усвојења (*adoptio plena*) усвојеници према усвојитељу и његовим сродницима начелно стичу иста наследна права која имају према својим биолошким родитељима и родбини.⁹⁷⁹ Усвојеник наслеђује усвојитеља (поочима, помајку) равноправно са његовом биолошком децом. Он има право наслеђа и према потомцима усвојитеља, с обзиром да се и они могу наћи у улози законског наследника усвојеника. Међутим, усвојено дете нема право законског наслеђивања предака и побочних сродника усвојоца, с обзиром да је у смислу §552. усвојење за њих *res inter alios acta*, па ни они сами, *vice versa*, не могу наследити усвојеника *ex lege*.⁹⁸⁰ Иако §410. не говори ништа о

⁹⁷³ Д. Аранђеловић, *Наследно право*, 37. Аустријски грађански законик избегао је ову недоумицу, прописујући у §753. да ванбрачно дете, позаконњено милошћу законодавца (владара) има право на очеву заоставштину (не и заоставштину очевих сродника), и то само онда када је позаконњено на очеву молбу управо у циљу његовог изједначавања у наследним правима са брачном децом. АГЗ; 100.

⁹⁷⁴ Реч је о примени начела узајамности, прописаног §18, по коме, „што је за једнога право, мора и за другога право бити“. СГЗ, 3.

⁹⁷⁵ Параграф 135. признаје хранитељу ванбрачног детета родитељско право, док §132. прописује да је „у свима правима према таквој деци пречи хранитељ него родитељ“. СГЗ, 20-21. Решење по коме заоставштину непозаконњеног детета наслеђује хранитељ не познају ни АГЗ ни Француски грађански законик. Реч је о крупном одступању од правила §395, по коме се интестатско наследно право темељи на крвном сродству.

⁹⁷⁶ Д. Аранђеловић, *Наследно право*, 38.

⁹⁷⁷ СГЗ, 20.

⁹⁷⁸ Исто.

⁹⁷⁹ СГЗ, 21.

⁹⁸⁰ Д. Аранђеловић, *Наследно право*, 39.

праву усвојеника да наследе своје природне родитеље и сроднике, према општим правилима о усвојењу из §137. и 138. јасно је да они задржавају то право.⁹⁸¹

Усвојеника у првом реду наслеђују његова деца и њихово потомство. Уколико њих нема, на наслеђе се позивају потомци усвојиоца (адоптивна браћа и сестре усвојитеља и њихови потомци). Сам усвојитељ није поменут као могући законски наследник, па је разумно претпоставити да он то право није уживао.⁹⁸² У случају да ни усвојеник ни усвојитељ нису оставили потомство, долази до цепања заоставштине усвојеника с обзиром на њено порекло. Оно што је усвојеник наследио од усвојиоца и његових потомака припада усвојичевим прецима и њиховом потомству, док приход („приплод“) од такве имовине и стечена добра наслеђују биолошки сродници усвојеника.⁹⁸³

7.2.4. Наслеђивање брачних другова

Изворна верзија Законика из 1844. године није уврстила удовицу у ред законских наследника преминулог мужа. Насупрот томе, мужу је ово право било признато од почетка, будући да је §416. исти одређен као последњи законски наследник преминуле супруге. Додатну забуну уносио је наредни §417, који говори о условима *узајамног наслеђивања* супружника, јер таквог наслеђивања у оригиналном тексту Законика нема.⁹⁸⁴ Због тога се не можемо сложити са мишљењем изнетом у науци, према коме је наш законодавац овакав положај супружника обликовао по римском моделу.⁹⁸⁵ Иако је неспорно да се Ј. Хацић, као романиста, у свом раду служио, између осталог, и Јустинијановим законодавством, оно није дискриминисало супружнике у погледу наслеђивања, будући да ово право није признавало ни мужу ни жени.

Наведено решење измењено је 1850. године тако што је §408. додат други став, према коме наследство прелази на удовицу уколико преминули није оставио никога од законских

⁹⁸¹ Д. Матић, *Објаснењ Грађанског законика за Княжество србско. Част 2. Одд. 1, 558.*

⁹⁸² Поређења ради, §756. АГЗ изричито предвиђа да усвојитељ нема право законског наслеђивања заоставштине усвојеног. АГЗ, 101. Како је истакао А. Ђорђевић, „А из тога, што се тај случај не предвиђа, а сасвим је природно да се предвиди и реши, даје се логички закључити само то, да га законодавац није хтео предвидети зато што није хтео дати усвојиоцу право наслеђа из разлога да спречи усвајање туђег детета из користољубља, јер се оно чини, а и треба да се чини, само из племенитих побуда“. А. Ђорђевић, *Наследно право*, 101.

⁹⁸³ Наведено решење обликовано је по узору на чл. 351. Француског грађанског законика, с том разликом што према СС до цепања заоставштине долази раније. већ уколико усвојеник премине без потомства. СС, 87.

⁹⁸⁴ СГЗ, 57. Непосредни повод за допуну било је изумирање једне прњаворске породице манастира Каленић. Д. Матић, *Објаснењ Грађанског законика за Княжество србско. Част 2. Одд. 1, 364-366.*

⁹⁸⁵ Д. Ј. Данић, *Интестатско наследно право*, 42

наследника ни у мајчиној лози.⁹⁸⁶ Мишљења смо да је коначни наследноправни положај супружника обликован по узору на чл. 767. Француског грађанског законика, који преживелог супружника поставља као последњег наследника, после предака и ванбрачне деце оставиоца.⁹⁸⁷ У цитираном члану наглашено је да наследно право припада само „неразведеном“ (non divorce) супружнику.⁹⁸⁸ На сличан начин и СГЗ у §417. захтева да су супружници живели у законитом браку и да нису „*растављени судом*“.⁹⁸⁹ Наше право отишло је и корак даље, јер је поред формалне заједнице брака захтевало и постојање стварне заједнице живота супружника. Тако §417. у наставку прописује да наследно право нема жена која би мужа „вероломно оставила“ и муж који је жену „по жестини срца од себе отерао или је њу вероломно оставио, па се некуд степао“.⁹⁹⁰

Чињеница да §417. говори само о праву мужа да наследи добра која му жена „ради лакшег живљења принесе“ навела је поједине ауторе да тврде како је муж могао наследити само мираз, али не и осталу (параферналну имовину жене).⁹⁹¹ Према Д. Ј. Данићу, цитирана одредба се мора схватити другачије, тј да преживели супруг има право наслеђа и на друга женина добра, само што се о миразним добрима законодавац изречно изражава, убацујући ову одредбу у један законски пропис у коме јој није било места“.⁹⁹² Мишљења смо да је муж свакако имао право наслеђа целокупне имовине преминуле супруге, а не само миразних добара, али и да је законодавчева казуистичност на овом месту лако објашњива. Имајући у виду укупан правни положај жене да се закључити да је мираз морао бити њена највреднија, а често и једина имовина. Жени је била намењена улога домаћице, она по правилу није привређивала изван породице, па није ни могла стећи значајнија добра.⁹⁹³ Осим тога, имајући у виду њихов наследни положај, жене су се ретко налазиле у прилици да наследе вреднију имовину.

Посебну забуну у науци је изазвао завршетак §416, прописујући да женина добра наслеђује муж, „и мужевљи закони наследници“. Први критичар Законика, П. Шероглић,

⁹⁸⁶ СГЗ, 57.

⁹⁸⁷ Насупрот томе, Аустријски грађански законик је у §758. предвидео да брачном другу припада 1/4 заоставштине већ у случају да нема оставиоцевих потомака. АГЗ, 101.

⁹⁸⁸ СС, 188.

⁹⁸⁹ СГЗ, 57. Како наводи Д. Аранђеловић, овај израз треба разумети управо као „ако је брак судом разведен“.

Д. Аранђеловић, *Наследно право*, 41.

⁹⁹⁰ СГЗ, 57. „Вероломно“ напуштање брачног друга у трајању дужем од три године је према пар. 96. представљало ваљан разлог да остављена страна захтева развод брака, под претпоставком да на њој није лежала кривица за то вероломно удаљење. СГЗ, 14.

⁹⁹¹ Д. Аранђеловић, *Наследно право*, 41.

⁹⁹² Д. Данић, *Интестатско наследно право*, 43.

⁹⁹³ Штавише, сходно §920, жена је ступањем у брак губила пословну способност, будући да се уподобљавала лицима под туторством, 123.

цитирану одредбу наводи као пример неразумљивости његових одредаба услед непотребног додавања текста. По њему, као и по првом коментатору Законика, Д. Матићу, сасвим је разумљиво да мужевљеви наследници могу да наследе ова добра, али тек пошто их најпре наследи сам муж. На исти начин и Л. Марковић и Д. Ј. Данић, тумаче ово као право мужевљевих наследника да након његове смрти наследе имовину коју је он наследио од своје супруге. Међутим, део аутора, попут Ж. Перића, сматра да цитирана одредба предвиђа и тазбинско сродство као основ позивања на наслеђе. Према том становишту, уколико би муж преминуо пре жене, а она доцније преминула без законских наследника, на наслеђе би били позвани најближи мужевљеви сродници који по праву представљања ступају на његово место.⁹⁹⁴ Иако смо склони да прихватимо прво становиште, ни друго мишљење није сасвим лишено теоријског и практичног оправдања. Уколико би се прихватило његово постојање, право мужевљевих законских наследника да наследе његову супругу могло би се посматрати као компензација за право удовичког уживања, које су они били дужни да трпе (на делу, или на свим наслеђеним добрима) све до њене смрти. Овакво решење дакле не би било противно начелу узајамности које Законик прокламује, а ни духу Законика, који жену у браку у много чему ставља у подређени положај у односу на мушкарца.

7.2.5. Удовичко уживање

Право удовичког уживања своје извориште има у §412. Законика, који прописује да се дужност издржавања жене не гаси мужевљевом смрћу, већ да удовица ово право може уживати све док не закључи нови брак.⁹⁹⁵ Реч је о законом установљеном стварном праву удовице – личној службености плодоуживања, које оптерећује један део или целу заоставштину њеног преминулог супруга.⁹⁹⁶ Сходно §413. жени припада уживање без обзира да ли јој је брак са преминулим био први и да ли у том браку има деце.⁹⁹⁷ За разлику од решења предвиђеног Аустријским грађанским закоником, СГЗ право удовичког уживања не признаје мужу у погледу заоставштине преминуле жене. Правнополитички посматрано, овај институт представљао је компромис између потребе за заштитом материјалног положаја удовица, као социјално рањиве групе и начела спречавања осипања породичне

⁹⁹⁴ Ж. Перић, *Наследно право*, 106.

⁹⁹⁵ СГЗ, 55.

⁹⁹⁶ И. Бабић, *Законско насљеђивање брачних другова у СГЗ*, Зборник радова са научног скупа: Сто педесет година од доношења Српског грађанског законика (1844-1994), Ниш 1995, 145-146.

⁹⁹⁷ СГЗ, 56.

имовине.⁹⁹⁸ У погледу његовог порекла, ваљало би претпоставити да су се редактори Законика ослонили на решења постојећег обичајног права. Мишљења смо да он није директно преузет из Јустинијановог законодавства, као што претпостављају неки аутори.⁹⁹⁹ Наиме, према Јустинијановом праву, уживање је следовало само „сиромашној“ удовици (*vidua inops*), која не поседује никакву имовину. Са друге стране, Српски грађански законик не поставља такав услов, нити то чини обичајно право које се примењивало вековима пре његовог доношења.

У ситуацији када су на наслеђе позвани оставиоचेви сродници из првог колена, удовици припада уживање на делу заоставштине једнаком наследним деловима сваког од сродника.¹⁰⁰⁰ Исто право удовица стиче и уколико се у улози наследника јаве отац, брат, сестра или мајка преминулог. Међутим, када се на наслеђе позивају остали сродници из другог колена или трећег и даљих колена, удовица стиче право уживања на целокупној заоставштини.¹⁰⁰¹

7.2.6. *Нужни део*

Иако Законик прокламује потпуну слободу тестаментарног располагања, у §477. та је слобода редукована правом законских наследника на нужни наследни („закони“) део.¹⁰⁰² Цитирана одредба представља још једно значајно одступање од аустријског узора, и то у погледу правне природе нужног дела. Према §784. АГЗ, сродници оставиоца предвиђени у §762, уколико им тестаментом није ништа или није довољно остављено, имају право да од тестаментарних наследника потражују вредност свог нужног наследног дела, одређену одлуком суда.¹⁰⁰³ Ово њихово право није наследног, већ чисто облигационог карактера, и настаје *ex lege* смрћу завештаоца.¹⁰⁰⁴ По Српском грађанском законнику, међутим, реч је о чисто наследном праву, будући да његов титулар може захтевати нужни део *in natura*, као и да буде признат за санаследника са квотом у заоставштини која одговара вредности нужног

⁹⁹⁸ И. А. Шуменковић, *О праву удовичког ужитка*, Архив за правне и друштвене науке, књ. 4, Београд 1908, 143.

⁹⁹⁹ И. Бабић, *Законско наслеђивање брачних другова у СГЗ*, 141.

¹⁰⁰⁰ Исто. Аустријски грађански законик предвиђа идентично решење, али само уколико је преминули оставио троје или више деце. У супротном, део одређен за удовичко уживање је увек 1/4 заоставштине. АГЗ, 101.

¹⁰⁰¹ СГЗ, 56.

¹⁰⁰² СГЗ, 67-68.

¹⁰⁰³ АГЗ, 104.

¹⁰⁰⁴ Д. Аранђеловић, *Наследно право*, 149.

дела.¹⁰⁰⁵ Редактори СГЗ имали су очигледно у виду решење Француског грађанског законика, по коме завешталац може располагати само једним делом имовине (*la portion disponible*), док је други намењен његовим најближим сродницима (*la portion disponible*).¹⁰⁰⁶

Као нужни наследници могу се јавити само потомци у првом степену сродства – синови, а у њиховом одсуству кћери преминулог.¹⁰⁰⁷ Изричитом одредбом §481, свим осталим законским наследницима одречено је право на нужни део.¹⁰⁰⁸ У случају да има и синова и кћери, женској деци припада само право на издржавање и удомљење, и то из нужног наследног дела мушке деце.¹⁰⁰⁹ Поред законите биолошке деце оставиоца, титулари нужног наследног права су и његова позакоњена деца и усвојеници.¹⁰¹⁰ Уколико се неки од нужних наследника не би прихватио наслеђа, његов део не припада тестаментарним наследницима, већ прираста деловима осталих нужних наследника.¹⁰¹¹ Иако унуци нису улазили у круг нужних наследника, задржавали су право на издржавање у смислу §119. у односу на заоставштину или наследнике преминулог, под условом да су за његовог живота стекли то право.¹⁰¹²

Према §477. закони део фиксиран је на половину онога што би нужним наследницима припало *ab intestato*. На његову величину није од утицаја број нужних наследника, као ни пол или било које друго њихово лично својство.¹⁰¹³ Иако су, нормирајући величину законног дела, редактори СГЗ очигледно имали у виду §765. АГЗ, за разлику од аустријског

¹⁰⁰⁵ Исто, 155. Док нужни наследник по АГЗ није могао обарати завештање којим му је повређено право, нужни наследник по СГЗ је то могао, што је у доводило до тога да нападани тестамент падне или да располагања у корист тестаментарних наследника буду редуцирана.

¹⁰⁰⁶ Исто, 148.

¹⁰⁰⁷ СГЗ, 68.

¹⁰⁰⁸ СГЗ, 69. Законик је у том погледу у потпуности направио отклон од својих узора. Аустријски грађански законик као потенцијалне нужне наследнике првог реда предвиђа све сроднике у правој нисходној линији, а не само децу. Уколико њих нема, нужни део припада прецима, и то најпре родитељима оставиоца, затим дедама и бабама итд. АГЗ, 101. На идентичан начин предметно питање регулише и Француски грађански законик у члановима 913-915. СС, 249. У најмању руку је чудно што наш законодавац није усвојио цитирано решење АГЗ-а и предвидео шири круг нужних наследника, ако се има у виду у којој мери је иначе водио рачуна о спречавању осипања имовине ван породичног круга. Нарочито пада у очи контрадикторност изузетно повољног положаја оставиоцевог оца као законског наследника и чињенице да исти није ни уврштен у ред нужних наследника.

¹⁰⁰⁹ Д. Ј. Данић, *Интестатско наследно право*, 66.

¹⁰¹⁰ Ж. Перић, *Наследно право*, 25. Право на нужни део не уживају ванбрачна деца, будући да она уопште немају законско право наслеђа, као ни деца која су из било ког разлога неспособна или недостојна да наследе. Занимљиво је да изворни АГЗ адоптираној деци није признао својство нужних наследника, већ је то учињено дворским декретом од 10. маја 1833. године. АГЗ, 102.

¹⁰¹¹ Д. Ј. Данић, *Интестатско наследно право*, 66.

¹⁰¹² А. Ђорђевић, *Наследно право*, 114.

¹⁰¹³ У цитираној одредби приметан је утицај аустријског права. Са друге стране, Code Civil предвиђа нешто компликованији систем, по коме је на нужни део отпала половина заоставштине ако је преминули имао једног потомка, 2/3 ако је имао два, односно 3/4 уколико је оставио три или више потомака. СС, 249.

законодавца они нису предвидели да сваком детету појединачно на име нужног дела припада половина онога што би му припало по законском реду наслеђивања. Напротив, закони део је одређен збирно, као половина целокупне заоставштине, која мора припасти нужним наследницима, без назначења да сваки од њих мора добити једнако. Тако је остављена могућност да тестатор направи разлику међу нужним наследницима тако што ће једно дете привилеговати у односу на друго.

На два места Законик изричито предвиђа у којим случајевима не може доћи до повреде нужног наследног дела. То је најпре §478, који прописује да родитељ може „завештањем између деце своје расположење учинити, какво хоће, и тако и женску децу изравнати са мушком или им особити део оставити; које мора остати снажно, нити нарушењу законога дела у томе случају места имати може“. Следећи §479. предвиђа да би повреда нужног дела постојала само онда, „кад би завешталац половину законскога наследства, на корист другога кога, а не женске деце окрњио“.¹⁰¹⁴ Нужни део се дакле не сме повредити у корист даљих сродника или других, несродних лица, а када су у питању деца, завешталац ужива потпуну слободу располагања. Како СГЗ као нужне наследнице штити искључиво децу, то по самој природи ствари не може доћи до повреде правила о законом делу онда када тестатор међу њима распореди целокупну заоставштину. Ослањајући се на цитиране одредбе, судска пракса је заузела становиште да завешталац може не само изједначити мушку и женску децу, него чак кћерима оставити више него синовима.¹⁰¹⁵

Оставилац је, сходно §480, нужног наследника могао лишити законог дела уколико би овај: напустио православну веру¹⁰¹⁶; „оца у беди и невољи без помоћи оставио“¹⁰¹⁷; „дао

¹⁰¹⁴ СГЗ, 68-69.

¹⁰¹⁵ Ж. Перић, *Наследно право*, 26. Цитиране одредбе немају упориште у АГЗ-у и ФГЗ-у, што их чини још једном оригиналношћу Српског грађанског законика. Њихов *ratio essendi* лежи у томе да се заобилазним путем, колико је могуће, побољша изузетно неповољан положај кћери као законских наследника. Д. Матић, *Објаснењ Грађанског законика за Књажество србско. Част 2. Одд. 1*, 650.

¹⁰¹⁶ Узор за овај разлог екскредације вероватно треба тражити у тач. 1. §768. АГЗ, који је предвиђао да се дете може лишити наследства кад напусти хришћанску веру. Међутим, ваља истаћи да је цитирана одредба стављена ван снаге изменама Законика 1868. године. Осим тога, премда је католичанство било један од стубова аустријског државног идентитета, Законик екскредацију није прописао искључиво за одрицање од католичанства, већ за напуштање хришћанства уопште. Насупрот томе, СГЗ је експлиците предвидео напуштање православља као разлог за лишавање наслеђа. Не треба заборавити да су сви наши средњовековни извори наследног права предвиђали напуштање православне вере као један од разлога екскредације, па се не може *a priori* искључити могућност да су редактори СГЗ и на њих обратили пажњу. Посебно пада у очи сличност формулација употребљених у ст. 1. тач. 1. §480. СГЗ („ако дете остави свој православни хришћански закон“) и чл. 68. ст. 1. тач. 4. Закона Константина Јустинијана („ако остави православну веру и приклони се јеретичима“). Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 127.

¹⁰¹⁷ Поменути разлог прописан је и тач. 2. §768. АГЗ. У конкретном случају ваља одступити од правила да се одредбе о лишавању права на нужни део тумаче стриктно, и под оцем разумети родитеља уопште, коме је дете супротно одредби §127. ускратило пристојно издржавање, или га намерно или услед грубе непажње оставило без помоћи у другом стању нужде – опасности по живот, болести и сл. Д. Аранђеловић, *Наследно право*, 160.

се на харање и крађу и друга злочинства¹⁰¹⁸; „предао се блудном и раскошном животу и опоменут, није хтео одустати од тога“.¹⁰¹⁹

Поред тестаментарних располагања, нужни део могао је бити повређен и поклонима учињеним за живота оставиоца, због чега је допуном §565. СГЗ од 05. маја 1864. године прописана рушљивост таквог поклона.¹⁰²⁰ Притом нису преузете одредбе АГЗ којима се ограничава круг оставиочевих потомака који су се могли позвати на повреду нужног дела поклонима *inter vivos*. Наиме, према §951. и 954. АГЗ то право уживају само потомци који су били рођени у време када је поклон учињен.¹⁰²¹ Насупрот томе, одредбу §565. СГЗ треба тумачити тако да и деца рођена након учињеног поклона, па чак и посмрчад, имају право на опозив поклона због повреде нужног дела.¹⁰²²

7.2.7. Наслеђивање архијереја и монаха

Српски грађански законик у изворној верзији није регулисао питање интестатског наслеђивања припадника клира. То је учињено доцније, уношењем одговарајућих допуна у §476. у гл. XII, која се односи на завештајно наслеђивање.¹⁰²³

Према законодавном решењу од 09. маја 1849. године, које се позива на канонско право, заоставштина монаха припада манастиру чијег братства је оставилац био члан. Притом је изричито предвиђено да монаха преминулог без завештања сродници не могу наследити.¹⁰²⁴

Пре тога, уредбом од 10. маја 1847. године уређено је и питање наслеђивања имовине преминулог архијереја.¹⁰²⁵ Покретне ствари које је преминули сам прибавио најпре су

¹⁰¹⁸ Наведени разлог за лишавање подразумева постојање правноснажне осуде за теже кривично дело, које поред главне казне за собом повлачи и губитак грађанске части. Тако се према §768. АГЗ може лишити наследства дете осуђено на казну доживотног затвора или казну затвора у трајању од двадесет година.

¹⁰¹⁹ За испуњење овог услова потребно је да се наследник трајно одао промискуитету или расипништву, да такав живот и поред опомене родитеља није напустио, да се тако понашао све до смрти тестатора, и да је надлежни суд утврдио да су такви поступци противни општим схватањима о моралу у средини у којој наследник живи. Д. Аранђеловић, *Наследно право*, 160.

¹⁰²⁰ СГЗ, 81.

¹⁰²¹ Чак ни дете које је у тренутку закључења уговора о поклону било зачето не може тражити повраћај поклона, што јасно произилази из одредбе §945. АГЗ, 125. Поређења ради, Француски грађански законик не поставља слична ограничења, али не бисмо само на основу тога могли тврдити да је послужио као узор за §565. СГЗ. Постоје крупне разлике, нпр. према чл. 921. СС оставиочеви повериоци немају право да захтевају повраћај поклона, док им СГЗ то право изричито признаје. СС, 224.

¹⁰²² Д. Аранђеловић, *Наследно право*, 165.

¹⁰²³ СГЗ, 67.

¹⁰²⁴ Исто, 68.

¹⁰²⁵ Исто.

морале бити прикупљене и пописане. Уколико је нека покретна ствар епископије у којој је покојник службовао недостајала или била упропашћена, замењивала се одговарајућом покретном ствари из заоставштине.¹⁰²⁶ Преостале покретне ствари излагане су на јавну продају, и за њих добијена сума представљала је оставинску масу.¹⁰²⁷ Исту судбину делиле су и непокретности у личној својини преминулог, изузев оних које је за живота прибавио епископији.

Из новчаног износа добијеног продајом најпре су подмиривани погребни трошкови, заостала потраживања служитеља преминулог и остали дугови. Затим су прибављане покретне ствари које су недостајале епископском инвентару у односу на време када је оставилац ступио на дужност, под условом да се такве ствари нису могле наћи у заоставштини.

Након тога, преостала сума делила се на три једнака дела, од којих је један припадао вишој духовној власти, која га је имала распоредити црквама и манастирима; други се предавао главном школском фонду (доцније министарству просвете) ради помоћи школама, док је трећи део следовао законским наследницима оставиоца. Уколико преминули није оставио наследнике, сума се делила између више црквене власти и школског фонда.

Сматрамо да су наведене одредбе састављене под очигледним утицајем средњовековног права. Подела заоставштине преминулог *ab intestato* на трећине, од којих само једна припада законским наследницима, тековина је византијске правне традиције. У трећини која припада „вишој духовној власти“ може се препознати трећина која се даје „за душу“ покојника. Са друге стране, трећина намењена просветном фонду подсећа на издвајање дела заоставштине у друштвено корисне намене, као што је ослобађање заробљеника или оправљање градских бедема.¹⁰²⁸

Поред наведеног, допуна из 1847. године је за расправљање заоставштине духовника предвидела стварну надлежност црквених судова.

¹⁰²⁶ Иако се то не наводи, предвиђено решење нужно значи да се нису пописивале само покретне ствари у личној својини архијереја, већ и ствари из инвентара епископије.

¹⁰²⁷ Изузетак су чиниле књиге из личне библиотеке преминулог, које су имале припасти епископској библиотеци.

¹⁰²⁸ Редактори Уредбе су може бити имали у виду решење садржано у чл. 66. Закона Константина Јустинијана, које је ништа друго до део знамените новеле цара Андроника II Палеолога. Међутим, вероватније је да је посреди реч о утицају духовних власти, којима је византијско право било познато и у својим оригиналним изворима, будући да су изложене одредбе настале као плод заједничког рада представника Цркве и надлежног министарства.

7.2.8. Наслеђивање у задрузи

С обзиром да је породична задруга сходно §36. правно лице, Законик прописује да смрт старешине или било ког другог члана не производи никакве последице у њеним унутрашњим имовинским односима.¹⁰²⁹

Шта се сматра личном својином појединих задругара одређено је *numerus clausus* у §509, који у такве ствари убраја покретнине: „рухо или одело, накит женски, простирку сопствену, преобуку, сукно, рушадину, платно или поставу или без“.¹⁰³⁰ Такође, према законодавном тумачењу §511. из 1847. године, добра која је задругар радом или на други начин прибавио ван задруге, он може задржати као своју особину, под условом да се одрекне свог дела прихода које је задруга остварила за време његовог одсуства.¹⁰³¹

Према §527, на односе законског наслеђивања у задрузи сходно се примењују општа правила садржана у одредбама §396 – 400. која важе за инокосне породице, уз изузетке изричито предвиђене у гл. XV Законика.¹⁰³²

Прво одступање од општег правила предвиђено је у наредном §527, по коме се законско наслеђивање у задрузи, поред крвног сродства, оснива и на задружном односу оставиоца и наследника.¹⁰³³ Штавише, задружно својство у смислу припадности истој задрузи јесте примарни принцип, па сродник оставиоца који је у задружном стању има предност у наслеђивању у односу на сродника који то није, макар овај други био ближег степена сродства.¹⁰³⁴ Чак и адоптивни задружни сродник оставиоца, под условом да је правноваљаном усвојењу претходила сагласност свих задругара, искључује из наслеђа његовог крвног ванзадружног сродника.¹⁰³⁵ Циљ овог специјалног правила је сасвим јасан, и представља покушај законодавца да очува целовитост задруга и задружне имовине.¹⁰³⁶

Међутим, од примене наведеног режима изузета су малолетна мушка деца оставиоца, која задржавају задружно наследничко својство чак и ако се у моменту делације из неког разлога налазе ван задруге.¹⁰³⁷

¹⁰²⁹ Д. Матић, 688.

¹⁰³⁰ СГЗ, 73.

¹⁰³¹ Исто.

¹⁰³² СГЗ, 75.

¹⁰³³ Ж. Перић, *Наследно право*, 76.

¹⁰³⁴ СГЗ, 75. У обзир се узима само трајно, својевољно иступање из задружне заједнице. Одсуство узроковано привременим разлозима независним од воље задругара, попут заробљеништва и војне обавезе, или одласка на рад изван задруге, не воде губитку наследних права.

¹⁰³⁵ Исто.

¹⁰³⁶ Ж. Перић, *Наследно право*, 79.

¹⁰³⁷ СГЗ, 75.

Према оригиналној верзији §529. женски сродници преминулог задругара ни у ком случају га нису могли наследити. Задруга је само имала обавезу да их издржава и обезбеди им удомљење по постојећем обичају.¹⁰³⁸ Ипак, судови су шкрту одредбу §529. тумачили тако да кћери сходном применом §400. ипак могу наследити уколико преминули задругар није оставио мушког потомства.¹⁰³⁹ Због тога је 7. фебруара 1847. године донето аутентично тумачење цитираног параграфа, према коме „у задружном стању, кћи умрлога, иако мужке деце нема, ненаслеђује његов део задружног имања, него тај да остане задрузи, као најпречем наследнику“.¹⁰⁴⁰ Напошетку, допуном закона од 28. новембра 1859. године стављено је ван снаге поменуто тумачење, тако што је предвиђено да „женска деца умрлога у задрузи, кад овај не остави по себи мушке деце, имају право наследства на део задружног имања свог оца; но то им имање, уколико се оно у земљама и у опште у непокретностима састоји, може задруга по процени вештака новцем исплатити“.¹⁰⁴¹ Наведена допуна није дирала у наследноправни статус осталих женских сродника, који су остали искључени из наслеђа сходно §529. Законика.¹⁰⁴²

Удовица задругара која би остала да живи у задрузи има до краја живота или преудаје право уживања на делу задружног имања покојног мужа, без обзира да ли има деце. Према аутентичном тумачењу §523. из 1849. године, удовица није могла да наследи задружни удео свог преминулог сина, већ је и на истом стицала право уживања.¹⁰⁴³ Такође, сходно следећем §524. она стиче право својине на, по правилу, покретним стварима које је за мужевљевог живота користио искључиво он или њихова деца. Уколико би удовица одлучила да се врати у родитељски дом или поново уда, задруга је била у обавези да јој да пристојно удомљење. Међутим, у том случају није могла са собом понети ствари из §524. које служе искључиво за дечју употребу.¹⁰⁴⁴

¹⁰³⁸ СГЗ, 76.

¹⁰³⁹ Д. Матић, 698-699.

¹⁰⁴⁰ Исто, 669-700.

¹⁰⁴¹ СГЗ, 76.

¹⁰⁴² Ж. Перић, *Наследно право*, 82.

¹⁰⁴³ СГЗ, 75.

¹⁰⁴⁴ Исто.

7.3. Наслеђивање у Црној Гори у XIX веку

Од писаних извора наследног права у Црној Гори XIX века могу се навести Законик књаза Данила из 1855. године, Наредба Великог суда бр. 350. од 27. 11. 1891. године и Наредба Митрополије црногорске од 10. 05. 1891. године о завјештајима и извршавању истих. Општи имовински законик за Књажевину Црну Гору из 1888. године је у чл. 769. ст. 3. предвидео да ће се област наслеђивања регулисати правилима обичајног права и појединих закона.¹⁰⁴⁵

На односе наслеђивања односе се одредбе чл. 47 – 57. Даниловог законика. Како је чл. 48. воља тестатора проглашена за неприкосновену, закон представља супсидијарни основ позивања на наслеђе. Према чл. 50, оставиоца-оца који би преминуо *ab intestato* наслеђивали су синови, и то на једнаке делове.¹⁰⁴⁶ Посреди је принцип дубоко укореењен у црногорском обичајном праву, упечатљиво осликан у одговору на анкету В. Богишића, да „браћа једнога оца дијеле по главама, па било једному брату двије године, а другоме и 40“.¹⁰⁴⁷ Синови су очеву заоставштину могли поделити и за мајчиног живота, чак и ако би се она томе противила.¹⁰⁴⁸ Извесно одступање представљао је обичај по коме су приликом деобе заоставштине млађи синови свом најстаријем брату уступали одређене покретне ствари, по правилу комад очевог оружја – пушку или јатаган.¹⁰⁴⁹ Као и у Српском грађанском законнику, синови рођени од истог оца, а различитих мајки (браћа по оцу), имају право на једнак наследни део као пунородна браћа.¹⁰⁵⁰ У деоби породичног имања након очеве смрти не учествују већ одељени синови, који имају само право на одговарајући део очевог удела, и то једино уколико ни њихова мајка није у животу.¹⁰⁵¹ Најнеповољнији је наследни положај сина који би прешао у кућу свог таста (домазет), будући да се тада „морао одрећи свакога насљедства очина и материна“.¹⁰⁵² Првенство у наслеђивању имали су не само синови, већ и мушки унуци оставиоца, што несумњиво потврђује одговор у једној од

¹⁰⁴⁵ П. Б. Стојановић, *Неке поруке насљедног обичајног права у Црној Гори и сјеверној Албанији: стање у XVIII, XIX и на почетку XX вијека*, Годишњак Балканолошког института Balcanica, 8, Београд 1977. 602.

¹⁰⁴⁶ *Црногорски законици: правни извори и политички акти од значаја за историју државности Црне Горе : зборник докумената. Књ. 1*, Историјски Институт Републике Црне Горе, Подгорица 1998, 177.

¹⁰⁴⁷ V. Bogišić, *Familija i nasljedstvo*, Beograd 1999, 259.

¹⁰⁴⁸ Исто.

¹⁰⁴⁹ Према Б. Петрановићу, поменути чин није имао за циљ да најстаријем брату прибави неку значајнију имовинску вредност, већ више да му млађа браћа искажу поштовање, „што их је управљао после очеве смрти, или што им је у нејаким годинама олакшице донио и гдјегод као прави родитељ поступао“. Б. Петрановић, *О праву насљедства код Срба, на основу правних обичаја и писаних споменика*, Београд 1923, 21.

¹⁰⁵⁰ Штавише, они се у црногорском обичајном праву не називају полубраћом, већ браћом, док се полубраћом сматрају само синови рођени од исте мајке, а различитих очева. V. Bogišić, *Familija i nasljedstvo*, 261.

¹⁰⁵¹ V. Bogišić, *Familija i nasljedstvo*, 260.

¹⁰⁵² V. Bogišić, *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena*, 277.

анкета В. Богишића, по коме „чак и ако фамилија спадне на једну кћер, ако има још и нејако мушко дете у кући, тад њој не иде, него само обична прђија кад се уда“.¹⁰⁵³ Уопште се држало да је најгоре што се човеку може догодити то да остане без мушког потомства, што се неретко приписивало Божјој казни или проклетству.¹⁰⁵⁴

Када би било мушких потомака, кћери по обичајном праву нису могле добити ништа преко мираза. Међутим, према чл. 51. Даниловог законика родитељи нису били обавезни да кћери дарују миразом, већ је ово било препуштено њиховој „доброј вољи“.¹⁰⁵⁵ Аналогно цитираној одредби, уколико родитељи нису у животу, ни браћа нису имала законску обавезу да својим сестрама обезбеде мираз. Међутим, изгледа да су судови у другој половини XIX века почели да досуђују „законити део“ наследства сестрама када би то тражиле. У пракси су оне то ретко чиниле, да се не би замерале браћи („да се роду не омрази“).¹⁰⁵⁶ Ипак, као вид компензације за њихово прећутно одрицање од наслеђа постојао је обичај да „олива“ (удата сестра) буде од браће нечим дарована сваки пут када посети очинску кућу, „да собом у дом понесе“.¹⁰⁵⁷

У случају да преминули није имао синова, целокупну заоставштину (стечена, као и наслеђена добра) по Законику припадају његовим кћерима, по правилима која важе за наслеђивање синова.¹⁰⁵⁸ Међутим, од наведеног правила постоји неколико важних изузетака. Кћери ни у ком случају не би могле наследити очево оружје, које је по обичајном праву следовало братственицима¹⁰⁵⁹, док је Данилов законик у чл. 53. прецизирао да се исто има оставити „најближој мушкој глави“¹⁰⁶⁰, дакле рођеном брату или братанцу оставиоца. Даље, према чл. 54. Законика, уколико је оставилац поред кћери имао и сестре (како неудате тако и удате), оне су наслеђивале 1/3, док би кћерима припадале преостале 2/3 заоставштине.¹⁰⁶¹ Наравно, сестре оставиоца могле су остварити ово право само у случају

¹⁰⁵³ Исто, 355.

¹⁰⁵⁴ Упечатљива је у том смислу клетва која се може прочитати у „Горском вијенцу“: „Жељела му кућа мушких главах.“ Исто, 303.

¹⁰⁵⁵ Црногорски законици. Књ. 1, 177.

¹⁰⁵⁶ V. Vogišić, *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena*, 218-219.

¹⁰⁵⁷ Исто, 219.

¹⁰⁵⁸ Црногорски законици. Књ. 1, 177.

¹⁰⁵⁹ V. Vogišić, *Familija i nasljedstvo*, 259.

¹⁰⁶⁰ Црногорски законици, књ. 1, 177. Као *ratio* овог обичаја Б. Петрановић наводи да би оставиоца за живота, у случају какве нужде (попут крвне освете), бранили рођаци, „а не би га дошао зет бранити“. Б. Петрановић, *О праву наследства код Срба, на основу правних обичаја и писаних споменика*, 21.

¹⁰⁶¹ Исто, 178. Према М. Беговићу, Данилов законик је установу „теткинства“ преузео из шеријатског права. М. Begović, *Uticaj šerijatskog prava na pravne običaje u Jugoslaviji*, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, god. XXII, 1974, 379. По природи, теткинство представља накнаду за рад који је сестра преминулог до удаје уложила у очинској кући, али и за право „родовања“ које губи гашењем родитељског дома. P. Stojanović, *Neki aspekti nasljedno-pravnih odnosa u Crnoj Gori u XIX i na početku XX vijeka*, Istorijски zapisi 3-4, Podgorica 1970,

да преминули није оставио браћу или њихово мушко потомство.¹⁰⁶² Такође, оне нису могле тражити издвајање припадајуће трећине све док се братанице (кћери оставиоца) не поудају или помру.¹⁰⁶³ Г. Поповић, парафразирајући Б. Петрановића који се позива на некакав обичај, а налазећи притом сличности са хварским статутом, напомиње да удате кћери не могу наследити очеву кућу, окућницу и гумно, већ само предмете покућства.¹⁰⁶⁴ Са друге стране, иако то Законик не предвиђа, црногорска судска пракса је, ослањајући се на обичај, заузела став да оставиочева кћер за коју услед какве телесне или душевне мане није изгледно да ће се удати, при деоби породичне имовине добија једнак део као и њена браћа.¹⁰⁶⁵

Сублимирајући напред речено о наследним правима кћери, ваља истаћи да у Црној Гори, као и у Србији у време доношења СГЗ, широким масама народа нису били по вољи покушаји побољшања наследног положаја женске деце. У којој мери је тај отпор био жилав сведочи једна констатација Л. Томановића: „По нашем обичајном праву наше одиве (шћери удате) не насљеђују ничијега дела из рода, доклегод у њему тече мушког трага. Ово је обичајно право тако укорјењено у свијести народној, да је у Боки Которској и данас још у

236. Међутим, чак и почетком XX века црногорска судска пракса била је неуједначена у погледу права тетака, оставиочевих сестара, да на наслеђе свог брата конкуришу са својим братаницама, оставиочевим кћерима. Главни узрок томе јесте недовољно прецизна одредба чл. 54. Законика, из које се не може утврдити да ли сестре имају право на део из наслеђене (дјединство), стечене (очинство) или пак целокупне имовине оставиоца. Л. Томановић, *Насљедно право по Даниловом Законнику*, Архив за правне и друштвене науке, књ. II, Београд 1906, 4.

¹⁰⁶² Р. Stojanović, *Neki aspekti nasljedno-pravnih odnosa u Crnoj Gori u XIX i na početku XX vijeka*, 233.

¹⁰⁶³ Исто, 234.

¹⁰⁶⁴ G. Popovich, *Recht und Gericht in Montenegro*, Agram 1877, 48. Пре Даниловог законика кћер „безбратница“ није могла наследити непокретна добра, већ је иста присвајало братство, које је преузимало обавезу да девојку уда, и из вредности заоставштине обезбеди јој прђију, рухо и друге дарове. V. Bogišić, *Familija i nasljedstvo*, 270. Корени овог обичаја нису били искључиво у тежњи братственика да задрже непокретности „угашене“ куће. Тако су се код Куча девојке које би наследиле породично имање тешко удавале, јер се сматрало великом срамотом настанити се у кући своје жене и постати домазет („На то је само пуки сиромах могао пристати.“). Осим тога, веровало се да имање које је наследила кћи („мираз“, „пустиња“) не доноси срећу. Стога су кћери оставиоца настојале да наслеђена добра уступе сродницима, најчешће браћи од стрица, како би код њих себи обезбедиле право родовања. Оне су то чиниле у форми поклона или продајом, често за цену много нижу од вредности прометованих добара. С. Дучић, *Племя Кучи-живот и обичаји*, Подгорица 1998, 126. Ипак, могуће да је у другим племенима било другачије, јер се у Богишићевој анкети вели да „ако фамилија спане на саму кћер, она тада има много муштерија (просиоца), јер она сав иметак собом у мираз носи“. V. Bogišić, *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena*, 355. На другом месту у Богишићевој грађи наилази се на мишљење да је такав обичај већ у време владике Петра II био на снази само за удате кћери и сестре оставиоца, „ако је пак сестра или кћи умршега још неудата та њој оставе све само што су давали браственицима оружје“. V. Bogišić, *Familija i nasljedstvo*, 261.

¹⁰⁶⁵ Л. Томановић, *Насљедно право по Даниловом Законнику*, 4. Цитирано решење обичајног права званично је уведено у црногорски правни систем тачком VI Наредбе о наслеђству од 27. 02. 1891. године. Међутим, уколико су у том случају браћа преминула раније, оставивши само женску децу, кћер „осталица“ (неудавача) неће конкурисати на наслеђе са братаницама, јер је поделом имовине са браћом исцрпила своје право на теткинство. Р. Stojanović, *Neki aspekti nasljedno-pravnih odnosa u Crnoj Gori u XIX i na početku XX vijeka*, 236.

снази тако да би зазорно било од њега одступити, ма да ће се брзо сто година навршити одкако у њој влада Аустријски Општи Грађански Законик“.¹⁰⁶⁶

У поређењу са наслеђивањем очевине и деобом породичног имања, нешто је другачији режим наслеђивања посебне мајчине имовине (материнства). Према резултатима Богишићеве анкете, мајчину заоставштину („прђију и рухо“) у првом реду наслеђују кћери. У њиховом одсуству, на наслеђе предметних добара позивају се синови, при чему могу уступити мајчиним сестрама нешто од њене одеће.¹⁰⁶⁷ Међутим, на другом месту у Богишићевој грађи се на исто питање среће битно другачији одговор, према коме прђију и рухо наслеђују подједнако сва деца оставиље, без обзира на пол.¹⁰⁶⁸ Позивајући се на одредбу чл. 56. Даниловог законика, и Л. Томановић тврди да мајчину заоставштину наслеђују сва деца, без разлике у погледу пола.¹⁰⁶⁹ Засебан наследноправни режим материнства условљен био је највише условљен врстом ствари које су га претежно чиниле. Наиме, миразна добра, као и остала посебна имовина жене, по правилу се нису састојали из непокретности, па самим тим нису ни спадали у тзв. „кућно имање“.¹⁰⁷⁰

Посинак је уживао исти наследноправни положај као да је реч о биолошком потомку

¹⁰⁶⁶ Л. Томановић, *Насљедно право по Даниловом законуку*, 1.

¹⁰⁶⁷ V. Vogičič, *Familija i nasljedstvo*, 263. Тако је било у племену Куча, где су мајчин „особац“ наслеђивале најпре кћери, па синови, а ако ни њих није било - мајчине сестре и њихово потомство. С. Дучић, *Племе Кучи-живот и обичаји*, 127. И у Паштровићима су у појединим случајевима мираз наслеђивале само кћери. Тако се у тестаменту Анђе Лучине из 1784. године наводи како је она са сестрама наследила мираз мати Франке. Ј. Бојовић, М. Лукетић, Б. Шекуларац, *Паштровске исправе*, књ.2, 57.

¹⁰⁶⁸ „Ако и једно дијете живо има, све остане онако читаво у сандуку доклен дијете до свог узраста дође, и дозна да је имало матер. Од овога руха не би нико што узео за живу главу, него дохране детјету (или дјечи), и то је особита његова сопственост.“ V. Vogičič, *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena*, 280.

¹⁰⁶⁹ „Да је та разлика постојала, не би се прећугала, кад се у истом чланку позивљу најприје браћа, па ако нема браће сестре...“ Л. Томановић, *Насљедно право по Даниловом Законуку*, 5.

¹⁰⁷⁰ У највећем делу Црне Горе мираз се називао „дјевојачко рухо“, и као такав полагао се у шкрињу коју је млада доносила у мужевљем дом. Коришћење израза „прђија“ и „рухо“ као синонима долази отуд што се мираз састојао углавном од одеће. Како о томе наводи В. Богишић, „од прилике ова се прђија састоји од 4 до 8 нових кошуља домаћег преденот и изатканог лањена постава (платна), пет-шест пара бијелих (шарено попуњених) чарапа; два или три гуња кмасто плаветне боје те неки зову и зубун, једну опрегљачу, тканицу (пас вунени шарени) и неколико фацулета. Имућније куће, осим овога, што обично инокосније њевојке носе, дају њевојци и антерију која је од финог камбрика шаренога, а многа и од свиле, те се сврху свијех хаљина обуче до пета; но којој се оваква антерија даде, не дава се гуњ и опрегљача него гаће (тако назване димије исто као и мушкијех), боје вазда плаветне, само што димије у женскијех сусјество је спрам ногавица једнако дуго и спадају до шљанака. Овима посљеднијема многи родитељи даду сувише неколико бакреног посуђа, као н.п. тевсија, ибрик, пет шест мањих и виших санова. Ако може даде њевојци и ђердан од новаца сребрних или златних“. Међутим, у Катунској нахији прављена је разлика између руха и прђије, при чему се прво састојало из одеће и обуће, док се под другим подразумевало понеко грло стоке. V. Vogičič, *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena*, 214.

оставиоца.¹⁰⁷¹ Адопцијом, он је ступао и у имовинску заједницу усвојитељеве куће.¹⁰⁷² Са друге стране, усвојеник није могао наследити заоставштину свог биолошког оца *ab intestato*, будући да је адопцијом излазио из очинске куће.¹⁰⁷³

Сходно чл. 56. Даниловог законика, у случају да оставилац нема потомака наследство деле браћа, а ако нема ни њих, сестре оставиоца.¹⁰⁷⁴ И у овом наследном реду може доћи до примене института тзв. „теткинства“. Ако оца наследи кћер која потом умре без порода, на наслеђе се у одсуству браће позивају сестре оставиоца са правом на 2/3 заоставштине, али и његове тетке уколико их има, које примају једну трећину.¹⁰⁷⁵

Директна веза између Даниловог законика и српског средњовековног права уочљива је у његовом чл. 57, где се попут чл. 41. Душановог законика, имовина куће која се угасила назива пустом („пустош“). Таква добра према цитираном члану наслеђује најближи побочни сродник („најближа близика“).¹⁰⁷⁶ Међутим, наследници у пракси најчешће нису били појединци, већ целе куће братства коме је припадала кућа која се „истражила“. Пуста кућа потпадала је под исти режим колективне својине као и шуме, пашњаци и ливаде који су чинили братственички комун.¹⁰⁷⁷ Иако Данилов законик у поменутом чл. 57. прописује да ће пустош, ако не би било никакве близике, припасти државној благајни, то се ретко могло догодити. Наиме, чак и да је гашењем куће изумрло цело братство, право наслеђа прелазило је на племе, „а племе се још нигде није истражило“.¹⁰⁷⁸

Удовица са одраслом неодељеном децом је сходно чл. 50. Законика добијала на доживотно уживање „део свога мужа“, који је по величини одговарао уделу једног детета у породичној имовини. Након њене смрти поменути део делио се међу децом *per capita*.¹⁰⁷⁹ Ово решење унеколико је одступало од обичајног права, по коме је удовици припадала

¹⁰⁷¹ V. Bogišić, *Familija i nasljedstvo*, 262. У пракси се није постављало питање каква су наследна права усвојеника када оставилац има и биолошке синове, јер се посињавању прибегавало најчешће када у кући није било мушког потомства. Уколико би поочим имао кћери или сестре, његов наследни положај регулисан је уговором закључиваним приликом посињења. Исто.

¹⁰⁷² О томе сведочи и свечани обред посињења у Црној Гори у XIX веку: „Намијењени отац са неколико сусједа дође на кућни праг, те стави руке на главу намијењенога посинка велећи: „Ја те посињујем, јер те моје срце сином одабрало; ова је кућа и твоја кућа, као и све што имам твоје је, и овај ће савез само смрт раздријешити.“ Тад пољуби поочим посинка у чело и тим је готов посао.“ В. Богишић, *Правни обичаји у Словена*, 259.

¹⁰⁷³ V. Bogišić, *Familija i nasljedstvo*, 310.

¹⁰⁷⁴ *Црногорски законици*, књ. I, 177.

¹⁰⁷⁵ P. Stojanović, *Neki aspekti nasljedno-pravnih odnosa u Crnoj Gori u XIX i na početku XX vijeka*, 234.

¹⁰⁷⁶ *Црногорски законици*, књ. I, 177.

¹⁰⁷⁷ V. Bogišić, *Familija i nasljedstvo*, 267.

¹⁰⁷⁸ Исто, 268. Чак и када би се угасила кућа насељеника („приселице“), предметно имање није припадало држави, већ братству „под којег је руком“, тј. које је приселици уступило земљу када се доселио. Исто.

¹⁰⁷⁹ У складу са схватањем о породичној имовинској заједници, свака мушка глава имала је право на једнак идеални удео, па је у овом случају мужевљев, тј. очев део једнак делу који припада сваком од синова.

половина дела једног детета.¹⁰⁸⁰ Удовица са малодобном децом задржавала је право уживања на целокупном имању, али се оно стављало под надзор неке врсте старатеља заоставштине („прокурадуре“) док деца не наврше 20 година живота.¹⁰⁸¹

Према чл. 52. Даниловог законика и резултатима једне анкете о обичајном праву, бездетна удовица је до краја живота имала право уживања на целокупној имовини мужа, под условом да се не преуда. Уколико би се поново удала, стицала је право на „остојбину“ – новчану накнаду за рад уложен у домаћинству преминулог мужа. У случају бездетности ова накнада износила је 10 талира по години, ако има синова 1 цекин, а ако има кћери 2 цекина годишње, и то како за период заједничког живота, тако и за боравак у мужевљевој кући након његове смрти.¹⁰⁸² Међутим, према одговору из друге анкете положај удовице умногоме је зависио од времена проведеног у браку. Млађа удова је натраг у свој род могла понети само мираз, док би се старија жена која неће да остане у мужевљевој кући обично нагодила са његовом браћом да јој уступе у својину 1/3 или 1/2 заоставштине.¹⁰⁸³ Каснија судска пракса није признавала право на остојбину за период након смрти мужа, са образложењем да је тада удовица ионако „сама у кући господарица“, тј. управља целокупним имањем.¹⁰⁸⁴

Када су иза *decijus*-а остала деца из првог и бездетна удовица из другог брака, она је најчешће остајала да живи са њима, „као да им је рођена мати“. У случају деобе, њој је по обичајном праву следовало више него када би се делила са сопственим синовима – уместо половине, добијала би на уживање цео мужевљев део. Ова се погодност правдала тиме што удовица није имала свог сина, који би био дужан бринути о њој и примити је под свој кров.¹⁰⁸⁵ Уколико има и синова и пасторака, удовица након деобе иде са својим синовима, а када се и они поделе, њој следује половина дела, а њима материнство након њене смрти. Међутим, изгледа да у оваквим ситуацијама пракса није била уједначена, јер се дешавало да

¹⁰⁸⁰ V. Vogišić, *Familija i nasljedstvo*, 259. Приликом давања одговора на анкету, испитаник је изнео сопствено правно мишљење о томе како би предметну ситуацију ваљало уредити. Наиме, исти напомиње да би у најбољем интересу мајке-удовице било да припадајући јој део добије у власништво, а не само на уживање. У ситуацији када би тим делом могла располагати, она би га била слободна завештати сину који се о њој највише бринуо, па би се синови „натиецали ко ће да јој боље угоди“. Исто, 263.

¹⁰⁸¹ *Црногорски законици, књ. I*, 177.

¹⁰⁸² Исто; V. Vogišić, *Familija i nasljedstvo*, 267. Судска пракса је ово право дефинисала нешто другачије: „Прво кад се удаје удовица, а оставља њевојке у мужевој кући рачуна се 4 талијера на годину за све вријеме док је муж ина бијо, друго кад остави синова у мужевој кући рачуна се цекин на годину док је муж жив бијо, треће кад нема дјецe никакве остојбина јо(ј) је 5 талијера за све вријеме док је муж жив бијо, четврто кад је мушких и женских исто цекин на годину док је муж жив бијо (јер се држи мушки женске заступа)“. Исто, 265.

¹⁰⁸³ V. Vogišić, *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena*, 704.

¹⁰⁸⁴ V. Vogišić, *Familija i nasljedstvo*, 265.

¹⁰⁸⁵ Исто, 264.

припадајућу половину једног дела удовици обезбеде заједно синови и пасторци, те да је после смрти заједно и наследе.¹⁰⁸⁶

Данилов законик и обичајно право не помињу претке као могуће законске наследнике. Разлог томе је што о наслеђивању оставиоца чији је отац још жив једва да је могло бити говора. Управо се очевом смрћу, тј. деобом породичног имања и наслеђивањем стицала највреднија имовина коју је појединац могао имати. Наиме, за живота оца син није могао тражити деобу породичног имања, нити је могао поседовати непокретности као своју личну имовину („особину“). Он је у сопственом власништву евентуално могао имати неки комад стоке, друге покретне ствари мање вредности или новац, стечен трговином или „радњом изван куће“.¹⁰⁸⁷ То је, међутим, морало бити реткост с обзиром на ондашње економске прилике у Црној Гори, пре свега неразвијену робно-новчану привреду и одбојност према трговачком позиву.

Иако не дефинише нужни део, може се рећи да Данилов законик на оригиналан начин уводи овај институт у чл. 49, који предвиђа неограничену слободу завештања у погледу имовине коју је сам тестатор стекао. Његова наслеђена добра пак, следствено томе, представљала су „закони део“ његових законских наследника.

Премда Општи имовински законик за Књажевину Црну Гору из 1888. године није непосредно регулисао питања наслеђивања, погрешно би било извући закључак да он није извршио никакав утицај у овој области. Већ у упућујућој норми чл. 2. предвиђено је да се на сва питања која нису регулисана одредбама Законика имају применити правила важећих обичаја.¹⁰⁸⁸ Законик је тако потврдио и укрепио постојеће обичајно право у односима наслеђивања. Штавише, знаменити редактор Законика не само што је обичајима признао правну снагу, већ их је у чл. 779. изједначио по снази са државним законима, сматрајући их очигледно „неписаним законима“, будући да их већ у чл. 782. назива „законитим обичајима“.¹⁰⁸⁹

У чл. 956. прописано је да се зачето дете сматра рођеним када је реч о праву које би

¹⁰⁸⁶ Исто, 265.

¹⁰⁸⁷ V. Bogišić, *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena*, 299. Аналогно задрузи, и у инокосној породици би син добит стечену ван куће по правилу предавао оцу, као управитељу домаћинства, чиме би таква добра постајала кућно имуће, имовина породичне заједнице („Да би који од задружне фамилије пошао на какву службу или радњу туђу, или по свијету, или на каков му драго занат, или на трговину, то, кад се врати кући, он све паре преда домаћину у руке пред кућном чељади“). Исто, 87.

¹⁰⁸⁸ V. Bogišić, *Izabrana dela i Opšti imovinski zakonik za Crnu Goru*, Beograd 1986, 247.

¹⁰⁸⁹ Исто, 419.

дете имало да је рођено, чиме је и *nasciturus* уведен у круг законских наследника.¹⁰⁹⁰

Са друге стране, Законик је штитећи имовински интегритет породичне заједнице поставио приличне препреке развоју наследног права. Под имовином породичне заједнице (куће) сматрао се не само „стожер“ (генерацијама наслеђиване непокретности), већ и сва добра која су њени чланови („чељад“) стекли радом и теретним правним пословима (чл. 687.).¹⁰⁹¹ У приватно власништво укућана могла су ући само добра стечена бестеретним правним пословима (у првом реду поклоном) и наслеђивањем.¹⁰⁹² Као лична својина сматрани су и одећа, накит и све остало што би жена удајом донела у мужевљевоу кућу (чл. 689.), као и одећа и накит коју би неудата девојка сама израдила (чл. 688.).¹⁰⁹³ Ригорозним сужавањем могућности за стицање властите имовине чланова породице Законик је, природно, умањио могућности за појаву заоставштине и наслеђивања у правом смислу речи.

Општи имовински законик је братство (чл. 714.) и племе (чл. 709.) убројао у ред правних субјеката, носилаца имовинских права и обавеза.¹⁰⁹⁴ С обзиром да је већ у чл. 716-754. Законик регулисао имовинскоправни положај верских установа, државе и тзв. „друштва имаоника“, које у чл. 954. назива „неличним имаоницима“, долази се до закључка да су братство и племе сматрани правним категоријама сродним набројаним ентитетима.¹⁰⁹⁵ Признавањем њиховог имовинскоправног субјективитета, ОИЗ је на посредан начин потврдио наследна права братства и племена предвиђена правилима обичајног права.

¹⁰⁹⁰ Исто, 458.

¹⁰⁹¹ Исто, 397.

¹⁰⁹² Исто.

¹⁰⁹³ Исто. Међутим, ствар (очигледно *res nullius*), коју би укућанин нашао, или добитак који би остварио у игри на срећу, припадали су кући сходно чл. 968. Исто, 461.

¹⁰⁹⁴ Исто, 402-403.

¹⁰⁹⁵ Исто, 458.

*„Као једна етичка категорија,
наследно право ће још увек
узнемиравати људе и подсећати их
на супротности које између њих постоје.
Остаће стално једна тежња
да се те супротности потпуно изгледе,
али није могућно знати
када ће то бити и да ли ће то уопште бити.“*

Данило Данић

Закључак

На самом почетку изнели смо тврдњу да је српско интестатско наследно право у периоду од почетка XIII до средине XIX века у претежној мери носило печат домаћих обичајноправних схватања, чији корени сежу у магловиту словенску прошлост. Међутим, како је приметио Г. Јелинек, правна историја једне културне заједнице коју називамо народом није одређена искључиво његовим унутрашњим животом. Напротив, утицај спољних фактора кадар је да ствара нове правне поретке, и из темеља мења оне већ постојеће.¹⁰⁹⁶ Чак и највећи словенски романтичари, попут А. Мађејовског, често очевидно пристрасни у корист свега словенског, нису порицали да је у развоју појединих правних установа у Словена приметан утицај туђинског права. Сам Мађејовски изнео је мишљење да је такав уплив, и то германски, најприсутнији управо у сфери наследног права.

Након детаљне анализе нашег интестатског наследног права у датом временском оквиру, морамо нагласити да напред изнету премису о његовом доминантно аутохтоном карактеру сматрамо у потпуности потврђеном. Наиме, на овом месту сувисло је поставити питање -шта се може сматрати главним карактеристикама једног система законског наслеђивања? По нашем мишљењу, један његов чинилац се нарочито издваја, по значају надмашује све остале елементе законског наслеђивања, и представља његово основно обележје, како са унутрашњег, тако и са спољашњег аспекта. Реч је о принципу, односно правилима по којима је уређено законско наслеђивање од стране оних који су оставиоцу најближи, његових сродника у правој нисходној линији – потомака. То језгро једног система

¹⁰⁹⁶ G. Jellinek, *Der Kampf des alten mit dem neuen Recht*, Heidelberg 1907, 6.

наслеђивања, његов „кичмени стуб“ је код Срба у више од шест векова посматраног периода остало непромењено. Наше је право током овог дугог времена остало верно првобитном словенском десцендентном систему, у коме постојање мушких сродника у правој нисходној линији искључује женско потомство из наслеђа, често у погледу целокупне заоставштине, а готово без изузетка када је реч о непокретностима које улазе у њен састав.

Како смо показали, овај систем наслеђивања код већине словенских народа, укључујући Србе, сасвим извесно није могао доћи као последица некаквог спољног утицаја. Он њима није могао бити наметнут нечијом туђом политичком вољом, нити је посреди реч о добровољној рецепцији страног права. Најстарија правила словенског и српског законског наслеђивања нису настала, како је говорио Савињи, „упливом случаја, нечије самовоље, промишљања или нарочите намере“.¹⁰⁹⁷ Напротив, ово обичајно право јесте, опет казано речником историјскоправне школе, прави плод народног духа. заједничке народне свести, народног убеђења о неопходности баш таквог права, настало независно од спољног утицаја, као плод „унутрашњих сила које делују у тишини“.¹⁰⁹⁸

Потврду наше тезе о односу домаћег правног наслеђа и спољних правних утицаја у обликовању норми интестатског права у посматраном периоду, најбоље ћемо пронаћи у краћој рекапитулацији односа наведених утицаја у три наше велике кодификације – Законоправилу Светога Саве, Душановом законнику и Српском грађанском законнику.

Од страних утицаја на наше право наслеђивања најраније се јавља онај који је извршила римско-византијска правна традиција. Иако присутан још од досељавања Словена на Балкан, он дефинитивно добија на замаху стварањем и обнародовањем светосавске Крмчије. Одлучно одбацујући тврдње да је Свети Сава у Законоправило уградио установе старог српског обичајног права, М. Петровић с правом истиче да у Законоправило „нема никаквог трага овог права“.¹⁰⁹⁹ Наведена констатација се може у потпуности прихватити и када је реч о наследном праву садржаном у Законоправило. Његови редактори јесу извршили одређена језичка прилагођавања приликом превода наследноправних одредаба Прохирона, како би их њихови адресати могли лакше разумети, али то није утицало на њихову садржину, која је остала непромењена. Посреди је реч о, како је говорио В. Богишић, рецепцији *en masse* византијског наследног права које је, како смо видели, само по себи у одређеној мери било компатибилно са старим словенским наследноправним схватањима,

¹⁰⁹⁷ F. K. v. Savigny, *System des heutigen römischen Rechts I*, Berlin 1840, 14.

¹⁰⁹⁸ F. K. v. Savigny, *Vom Beruf unsrer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*, 14.

¹⁰⁹⁹ М. Петровић, *Законоправило II*, XIV

али се такође у значајном делу од њих битно разликовало.

Посредством Законоправила, српско наследно право постало је богатије за више института и правила које раније није познавало, као што су право представљања, наследна права преживелог супружника, нужни наследни део, недостојност за наслеђивање и институционална заштита наследника.

Ипак, из целокупног држања Светога Саве, као творца Законоправила, али и става световне власти, у првом реду владара као издаваоца повеља, може се наслутити да њихова намера није била да се прекине са пређашњом наследноправном праксом, нити да се обичајима уређени редослед законског наслеђивања стави ван снаге. Наиме, ни самим Законоправилом, а ни владарским повељама издатим након његовог састављања, није предвиђена никаква санкција за непоштовање правила законског наслеђивања утврђених Законоправилом, односно византијским правом. Потпуно супротна пракса среће се у правним гранама блиским наследном праву, попут брачних и породичних односа, у којима су световне и духовне власти на почетку XIII века настојале да начине радикалан отклон од обичајноправних схватања. Довољно је као пример навести драконске имовинске али и духовне казне прописане за кршење брачних одредаба Жичке хрисовуље краља Стефана Првовенчаног.¹¹⁰⁰ Светом Сави и његовим сарадницима није била непознато тадашње обичајно наследно право, нити су га они намерно игнорисали, како су то често чинили правни мислиоци на средњовековном Западу, „мотривши на свијет по далеко од свијета“.¹¹⁰¹ Чини се да је случај рецепције грчко-римског грађанског, а са њим и наследног права путем Савиног Законоправила најбоља потврда тезе А. Вотсона, по којој су најважнији узроци правних трансплантата политичка моћ државе чије се право позајмљује и ауторитет страног права.¹¹⁰² Наиме, прихватање ромејског права имало је да покаже објективну спремност српске државе да постане пуноправни члан византијског комонвелта. Законоправило је било један од аргумената на Савиној страни у његовој дипломатској акцији у Никеји, предузетој у циљу признања аутокефалности српске цркве. Са друге стране, Прохирон, вероватно најцењенији византијски закон, који је на снази остао све до пада Цариграда под Турке, уживао је велики ауторитет и ван граница ромејске државе. Међутим, иако је након увођења Законоправила у наш правни живот отпочео период „мирног суживота“ византијског и обичајног интестатског наследног права, словенски десценденти систем наслеђивања остао

¹¹⁰⁰ С. Бојанин, *Брачне одредбе Жичке повеље између црквеног и народног концепта брака*, у: Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић (ур.), *Византијски свет на Балкану*, Византолошки институт САНУ, књ.2, Београд 2012, 428-429.

¹¹⁰¹ V. Bogišić, *Izabana dela i Opšti imovinski zakonik za Crnu Goru*, 50.

¹¹⁰² A. Watson, *Legal Transplants – An Approach to Comparative Law*, Athens, Georgia 1993, 97, 108.

је доминантан у српским земљама.

Говорећи о односу Душановог законика и византијског права, Н. Радојчић је средином прошлог века изнео категоричну тврдњу да Законик није идејно скопчан само са словенским правом. По његовим речима, Законик је „уско сљубљен с византиским правом“, које је, поред тога што представља искључиви извор преостала два дела *Tripartitus*-а, инкорпорирано и у сам Законик. Са друге стране, он истиче како је Србија у средњем веку била тесно везана уз земље средње Европе, и са њима несумњиво имала макар сличне, ако не и истоветне понеке правне установе. Напоследку, Радојчић своју мисао завршава поруком да је Душанов законик нужно проучавати у вези са словенским, византијским и средњоевропским правом.¹¹⁰³

Мишљења смо да се врсни познавалац Законика није случајно одлучио за наведени редослед његових извора, већ да је пред очима управо имао сопствену процену заступљености у Законику свакога од њих појединачно. Највећи део Законика представља узакоњено старо словенско обичајно-правно наслеђе, затим по величини и значају на друго место долази део обликован под ромејским правним утицајима, да би напоследку трећи, најмањи део могао бити окарактерисан као плод утицаја права феудалног Запада. Ми се са таквом оценом у потпуности слажемо, а потврду за то налазимо управо у нормама Законика које регулишу законско наслеђивање.

Можемо рећи да су ове одредбе „слика у слици“, веран одраз обима у коме су набројани правни системи утицали на обликовање Законика у целини. Тако се у одредбама чл. 41. и 48. Душановог законика могу уочити упливи старих словенских обичајноправних схватања, византијске правне традиције и права феудалне Европе, и то управо наведеним редоследом.

По значају предњачи словенски утицај, изражен кроз принцип првенства мушких потомака оставиоца у односу на женске, изричито предвиђен у погледу наслеђивања покретних ствари из чл. 48. Законика, али који се аналогно морао протезати и на наслеђивање властeosке баштине у чл. 41, имајући у виду органску везу поменутих одредаба. Словенско правно наслеђе овде се може означити као доминантно јер се наведени принцип односи на најзначајнији аспект интестатског наследног права, а то је наслеђивање од стране потомака оставиоца.

На друго место долази свакако снажан уплив византијског права, које је свој печат оставило у чл. 41, код другог, такође значајног питања законског наследног права - судбине

¹¹⁰³ Н. Радојчић, *Душанов законик и византијско право*, 52.

заоставштине у случају одсуства потомака оставиоца и наследноправног положаја његових побочних сродника. Реч је о рецепцији, без икаквих измена, правила византијског обичајног права и става највиших византијских судских инстанци о ограничавању законског наслеђивања побочних сродника закључно са осмим степеном сродства, садржаног у Шестокњижју Константина Арменопулоса,

Треће место по значају припада утицају извршеном од стране феудалних схватања средње и западне Европе. Ои је ограниченог обима и исцрпљује се у правилу садржаном у чл. 48, по коме се одређене покретне ствари - коњ и оружје преминулог властелина издвајају из оставинске масе и предају владару. Утврђивање тачног порекла наведеног правила тешко је изводљиво, и било би од секундарног значаја, с обзиром на његово присуство у одређеном виду у готово свим земљама средњовековне средње и западне Европе. Примера ради, оно је лако могло доћи из суседне Мађарске, али и из далеке Француске, ако се има у виду да је његов први помен везан за време краља Милутина, чија је најамна војска била састављена у првом реду од француских витезова.

Као што је у средњем веку најјачи страни утицај на развој нашег интестатског наследног права био извршен од стране најближег суседа – Византије, тако је у наследноправној регулативи Српског грађанског законика, када је о упливима страних схватања реч, доминантно место заузело право северне пограничне силе – Хабзбуршке монархије, оличено у Аустријском грађанском законнику. Из њега је преузета сама идеја парентелног система, као и одредбе о праву представљања, величини нужног наследног дела и појединим разлозима за ексхередицију.

Такође, видели смо да се са сигурношћу може тврдити како је низ наследноправних одредаба у СГЗ ушао као плод француског утицаја. Из знаменитог Наполеоновог кодекса позајмљени су положај материје интестатског наслеђивања у законском тексту, непостојање лежеће заоставштине, наслеђивање коморијената, наследноправни положај странаца, нека решења код недостојности за наслеђивање, наследна права ванбрачне деце, наслеђивање усвојеника, наследноправни положај оставиочеве супруге и природа нужног наследног дела.

Међутим, вратимо ли се централном питању законског наслеђивања – наслеђивању од стране потомака, видећемо да је у том погледу Српски грађански законик, оставши имун на све стране утицаје, инкорпорирао вековима уназад важећи словенски десцендентни систем.

С обзиром на наведено, за коначну оцену страних утицаја у развоју нашег интестатског наследног права у посматраном периоду можемо се послужити мишљу

Бењамина Калаја, аустријског конзула у Београду у периоду од 1868. до 1875. године, а потом управитеља окупиране Босне и Херцеговине. Као странцу имуном на пансловенски романтизам и не нарочито наклоњеном Србима, њему се може веровати да је у погледу аутентичности нашег права дао непристрасан суд. Тако у делу „Историја српског народа“, он истиче следеће: „Мада су у Срба они правни назори, који беху основани на општим словенским појмовима, у многим облицима претрпели неку модификацију од онога доба кад је српска држава ступила у ближи додир нарочито са Дубровником и византијском царевином, ипак се мора признати, да су Срби на пољу правних одношаја показали самосталан развитак, и да су своје првобитне особине боље сачували, но што је то умео сачувати други ма који словенски народ“.¹¹⁰⁴

Руководна идеја словенског система наслеђивања, по којој у истом степену сродства мушки сродници оставиоца имају предност над женским, неоспорно је неправедна и неприродна са становишта савременог друштва.¹¹⁰⁵ Међутим, погрешно би било искључиво кроз призму човека 21-ог века ценити породичне и наследне односе у прошлим временима, „мјерити некадање одношаје садањим мјерилом“.¹¹⁰⁶ Другим речима, нешто што за један народ, поднебље или епоху није „природно“, за друге може бити најприродније, нешто што се само по себи разуме. Примера ради, тако је чешки краљ Карло IV, који је цара Душана у писмима ословљавао као „свог драгог брата“, образлажући мотиве свог кодификаторског подухвата названог *Maiestas Carolina*, као главни извор зла које је требало сузбити навео то што је „својина над стварима, која је по природном праву требала да буде заједничка, постала индивидуална, одакле су настале крађе и грабежи, ратови и буне па и сва остала зла“.¹¹⁰⁷

Око тога шта је „природно“ колебали су се и сами поборници идеја природног права, а по том питању налазимо противречности унутар кодификација којима су те идеје дале главни правац. Тако је Code Civil, за који се не може спорити да је утемељен на природном праву, одступио од основног принципа либерализма када су у питању породични односи, и жену потчинио мужу. Наиме, Jean-Jacques-Régis de Cambacérès, један од редактора Француског грађанског законика, још у време револуције сачинио је три његова нацрта. У првом је изнео предлог да „брачни другови имају и врше једнако право у управљању својим

¹¹⁰⁴ Б. Калај, *Историја српског народа*, Београд 1882, 118.

¹¹⁰⁵ „Дакако да би неправедно било у данашњој градској фамилији, где је индивидуални егоизам већ до краја допр'о, кад би у наслеђству женске имале мањег права него мушки.“ V. Vogišić, *Familija i nasljedstvo*, 201.

¹¹⁰⁶ Исто.

¹¹⁰⁷ М. Костренчић, *Душанов законик као одраз стварности свога времена*, 35.

добрима“. Међутим, у трећем нацрту он напушта тај став и залаже се за решење какво је доцније и унето у чл. 1421. СС, према коме муж сам управља добрима брачне заједнице. Том приликом он истиче да је тачно да начело једнакости влада свеколиким друштвеним односима; у браку, међутим, првенство мужа одговара *природном поретку ствари* (*ordre naturel*), тако да би супротан став водио размирицама међу супружницима, које би нарушавале породичну заједницу.¹¹⁰⁸ За Д. Матића, иначе оштрог критичара наследноправних одредаба СГЗ, српска породична задруга, којој је инхерентан потпуно подређен наследни положај женског пола, јесте „наш патријархални живот, у коме је народ српски по живом уображенију свом, по поштеној души и осетљивом срцу свом, позван *красном природом*“.¹¹⁰⁹

Велики Монтескје устаје против Јустинијанове етикеције наследног система у коме мушки потомци искључују женске као „варварског“. Он истиче како је такво гледиште последица схватања права деце да наследе имовинска добра својих родитеља као њиховог природног права, што није случај.¹¹¹⁰ Наводећи како закони природе налажу родитељима да издржавају децу, али не и да их нужно учине својим наследницима, Монтескје је, чини се, близак идеји да регулисање наследноправних односа ваља препустити обичајном праву. По њему је питање деобе имовине и наслеђа најпозванија да уреди *заједница*, очигледно према својим *специфичним потребама и схватањима*, „и то последично путем својих политичких и цивилних закона“.¹¹¹¹

Посматрајући однос наше јавности према питању женског права наслеђивања пред доношење Српског грађанског законика заиста би се могло казати да је просечном човеку владајуће обичајно наследно право изгледало као „трајно бивствујући предодређени медијум“.¹¹¹² Законодавац теоретски јесте могао да покуша да такво стање искорени једним радикалним резом. Међутим, реакција која би сасвим извесно уследила била би и више него бурна.¹¹¹³ Народ, како је упозоравао В. Богишић, „држећи се тврдо свога обичаја како'но свога производа, већ и ради тога мрзи или бар неповерљиво гледа на свако новотарење, а

¹¹⁰⁸ М Петровић, *Француски грађански законик у правнофилософској и упоредноправној перспективи*, Две стотине година од доношења Француског грађанског законика – утицај француског грађанског законика на српско право, Ниш 2005, 66.

¹¹⁰⁹ Д. Матић, *Објашњење Грађанског законика за Књажество србско. Част 2. Одд. 1*, 680.

¹¹¹⁰ Ch. Montesquieu, *The Spirit of Laws*, 503.

¹¹¹¹ Исто.

¹¹¹² S. Schermaul, *Georg Friedrich Puchta – Leben und Wirken*, Spomenica Valtazara Bogišića, Knj. 1, Beograd 2011, 178.

¹¹¹³ „Заблуда је била мислити, да се могу некажњено, једним потезом пера, уништити установе, које су састављене из целине свију услова, који сачињавају живот и индивидуалност народа, и које су векови само учврстили и консолидовали.“ V. Bogišić, *Familija i nasljedstvo*, 165.

особито, ако оно стоји у опречи са његовим појмовима о праву и правници и није изазвано очевидним потребама, којима се на други начин не може задовољити“.¹¹¹⁴ У таквим ситуацијама закон је често немоћан да суштински било шта промени, и остаје мртво слово на папиру, јер појединац није спреман да га примени у средини где би се поступање против обичаја сматрало издајом рода и отпадништвом од друштва и „добре вере“.¹¹¹⁵ Очигледно је један, по броју, а нарочито по друштвеном утицају и економској снази, не занемарљив део популације сматрао одустајање од обичајних наследноправних норми погубним по своје интересе. Игнорисање таквог народног расположења водило би неминовно нежељеном резултату, а то је писани закон који се налази у „огромној опрјечи са одношајима и потребама позитивнога живота (особитно гледе сељака)“.¹¹¹⁶ А гледиште једног сељачког народа о томе шта је за њега најбоље морало би се узети у обзир, јер, по речима Јеринга, „нико не разуме тако добро сопствене интересе као сељак“.¹¹¹⁷

Да је у датом тренутку било прерано намах одстранити обичајно право, чврсто укореењено у односима наслеђивања, показује догађај који се готово истовремено збио у суседној Угарској. Наиме, баш у време када је Хацић, радећи на нацрту Законика, настојао да „прогура“ принцип равноправности полова у наслеђивању, у Хрватској се такође догодио законодавни покушај у том правцу. Међутим, исти је пропао из идентичних разлога због којих је и Хацићев предлог у Србији унапред био осуђен на пропаст. Када се у Хрватској отпочело са применом мађарског закона о редоследу наслеђивања кметова из 1840. године, увидело се да он ни најмање не одговара народним правним схватањима и обичајима. Члан 8. поменутог закона предвиђао је да целокупну заоставштину сељака наслеђују на једнаке делова његова деца оба пола, под условом да су рођена из законитог брака. Феудални господари и локалне власти одбиле су да примењују цитирану одредбу, уз образложење да *становништво такав начин поделе породичне имовине сматра крајње неправичним*. Неправичност изложеног решења увиђала се у томе што кћер, која ступањем у брак напушта кућу, има једнака права на кућну (породичну) имовину као син, који у кући остаје.¹¹¹⁸

Са колико опреза су тадашњи законодавци у словенским земљама приступали овом питању, добро показује коментар редактора руског судског устава из 1864. године, који смо у одговарајућем делу превели овако: „Познато је да се сеоско становништво, у свом

¹¹¹⁴ V. Bogišić, *Izabrana dela i Opšti imovinski zakonik za Crnu Goru*, 50.

¹¹¹⁵ E. Durkheim, *The Division of Labour in Society*, London 1984, 259.

¹¹¹⁶ V. Bogišić, *Izabrana dela i Opšti imovinski zakonik za Crnu Goru*, 47. Како нам саопштава В. Богишић, „може се слободно казати да ни десети део нашега народа не живе по писаним државом издатим законима у већини приватних одношаја, него по своме самородном неписаном праву“. Исто, 77.

¹¹¹⁷ R. v. Ihering, *Der Kampf ums Recht*, Wien 1925, 24-25.

¹¹¹⁸ I. Strohal, *Die Hauskommunionen (zadrugas) bei den Sudslaven*, 408-409.

свакодневном животу, као и у својим међусобним односима, у првом реду руководи обичајима. Нарочито је имовински и економски положај сељака утицао на формирање својеврсног карактера односа међу члановима сеоске породице. Отуда и оштра разлика између обичаја који регулишу наслеђивање, деобу имовине и старатељство над децом у сеоској породици, од (законских, прим. аут.) правила наслеђивања, деобе имовине и старатељства над децом у другим друштвеним слојевима. Због тога би повреда таквих обичаја била идентична нарушавању породичних односа у форми у којој су они међу сељацима постојали од памтивека, нарочито имајући у виду да се постојећи закони о породичним односима и својини у многим случајевима међу сељацима уопште не примењују“.¹¹¹⁹

Наравно, погрешно би било приписати опстанак обичајних правила интестатског наслеђивања искључиво политичкој вољи законодавца, па чак и тврдити да је она при томе имала претежан утицај. Штавише, склони смо да верујемо како она нису била по вољи властодршцима, али су из напред наведених разлога они били приморани да их толеришу. Сматрамо да се на словенске наследноправне обичаје не може применити позната опаска Бертранда Расела како је обичај „искрен пријатељ деспотских влада“.¹¹²⁰ Јер, словенска схватања о породици и наследству, прожета идејом о снажној породици као основној друштвеној јединици, пре би се могла посматрати ако не као препрека, а оно сигурно као отежавајући фактор успостављању апсолутне власти појединца или неке политичке елите. У сваком случају, док писани закон може настати као плод самовоље изразите мањине, па чак и појединца, за настанак једног неписаног правног обичаја неопходан је, макар прећутан, пристанак убедљиве већине становништва, и присуство свести о неопходности и друштвеној корисности управо таквог обичаја.

Такође, неоправдано би било вишевековну суверену премоћ словенског система наслеђивања на нашим просторима приписати пресудном утицају спољних фактора, попут ниског степена привредног развоја. Као што смо могли видети, овај систем опстајао је у дијаметрално супротним економским климама. Поређења ради, у неизмењеном облику он је током средњег века истовремено егзистирао у привредно скромно развијеној унутрашњости старих српских земаља и у истакнутом економско-финансијском центру какав је био Котор. Осим тога, ваља имати у виду да је словенски систем наслеђивања у српским земљама „преживео“ четири, по друштвено-економском уређењу битно различите

¹¹¹⁹ V. Bogišić, *Izabrana dela i Opšti imovinski zakonik za Crnu Goru*, 64.

¹¹²⁰ Т. Живановић, *Систем синтетичке правне филозофије*, Београд 1997, 167.

епохе – прелаз из родовског друштва у рани феудализам, развијени феудализам, османски феудализам и на крају капитализам, од његових зачетака у првим деценијама XIX века, до потпуно формираног и развијеног облика средином XX века.

Принципи словенског система наслеђивања каткад јесу одговарали захтевима владајућег друштвеног уређења. Тако се нпр. он могао лакше применити у условима феудалног уређења од римско-византијског наследног права, које се једноставно није могао пренети у феудалне оквире. Феудалном праву била је страна идеја наслеђивања непокретности, пре свега земље, од стране женских потомака, јер иста нису примарно посматрана као тржишна добра, већ база која има да служи опремању и издржавању феудалне војске, дакле мушкараца.¹¹²¹

Међутим, када је о Словенима реч, више би се могло говорити о повратном утицају њиховог народног духа на економски живот, што нису спорили чак ни истакнути представници мишљења о значајном утицају производних односа на живот појединца и друштва у целини. Како је истакао Е. Диркем, „Примери су многобројни где се може директно уочити супротстављени утицај заједничке свести на поделу рада. Докле год закон и морал одређују неутуђиви и недељиви карактер непокретне имовине строгом обавезом, услови неопходни за поделу рада још увек не могу постојати. Свака породица чини компактну целину и сви се баве истом делатношћу - обрађивањем наслеђеног имања. Међу Словенима, задруга често толико нарасте по броју чланова да међу њима настаје велика беда. Ипак, пошто је дух дома веома снажан, они углавном настављају да живе заједно, уместо да оду и прихвате специјализована занимања, као што су морнар или трговац“.¹¹²²

Словенски систем наслеђивања, поред различитих епоха, доминирао је и на битно различитим и међусобно удаљеним територијама у оквиру истог временског раздобља. Тако се у средњем веку он могао срести у Моравској Србији, на Јадрану, али и у новоосвојеним грчким областима. Поређења ради, у првој половини XIX века суверено је владао широким простором од Војне границе на северу до Старе Србије на југу. Може се рећи да од њега не постоји поузданија потврда чувене Богишићеве мисли да за разлику од других народа, где закон оличава униформност, а обичај партикуларизам, „у нас (Словена, а нарочито Јужних Словена, прим. аут.) је управ напротив: обично неписано право барем у својим начелним цртама, представља неку једноличност, а писани закони појединих земаља највеће разлике“.¹¹²³

¹¹²¹ M. Weber, *Economy and Society – an outline of interpretive sociology*, London 1978, 373.

¹¹²² E. Durkheim, *The Division of Labour in Society*, London 1984, 227.

¹¹²³ V. Bogišić, *Izabrana dela i Opšti imovinski zakonik za Crnu Goru*, 47.

За постојање једног правног обичаја од секундарне је важности сама идеја (или идеје) које стоје иза представе, тј. убеђења оних који га примењују о његовој неопходности. Ипак, идеје инкорпориране у народну представу о принципу специјалности наслеђивања, нарочито непокретности, од стране мушкараца у словенском систему наслеђивања јасно се оцртавају у језгровитом одговору у Богишићевој анкети, да женска деца, када се удају, „носе са собом у туђу кућу то што су мушки текли, оружјем бранили, убојства светили, крв пролијевали, за главе и ране плаћали”.¹¹²⁴ Овакав поглед на природу и смисао установе наслеђивања највише је био узрокован специфичношћу наше индивидуалне (инокосне) породице у посматраном периоду. Јер, вероватно више него код било којих других народа, код Словена, а нарочито Срба, оправдање установе наслеђивања и суштински основ наследног права ваља тражити у породичној вези, која се такође може посматрати као унутрашњи аспект народног бића и творевина његовог „духа“. Како је доказао још В. Богишић, током векова, наша сеоска „инокоштина“, као доминантан, а током доброг дела посматраног раздобља и једини тип индивидуалне породице код нас, само је по спољашњем облику личила на савремену грађанску инокосну породицу. Унутар себе, она је у потпуности задржавала односе и дух задруге, ширег породичног облика из кога је по правилу и настајала, њеном деобом или опадањем. Врло често, инокоштина је представљала привремену, „прелазну“ форму између две задруге – оне која се опадањем свела на индивидуалну породицу, и оне која ће ширењем те породице настати. Стога, иако индивидуална, она није постала и „индивидуализирана“¹¹²⁵, макар не до првих деценија XIX века. Типично задружна схватања о мушкарцима као јединим стицаоцима и заштитницима иметка, пуноправним члановима породице и носиоцима права заједничке својине на непокретностима, у првом реду земљи, протегла су се тако и на нашу породицу инокосног типа.

Полазећи од Савињијеве теорије о народном духу као изворишту права, правила словенског система наслеђивања могу се разумети као израз дубоко укореењених колективних представа о породици, имовини и друштвеној улози пола. Принцип првенства мушких наследника у истом степену сродства није опстајао као резултат нечије арбитрерности или самовоље, већ је снагу црпео из свеprisутног поимања породичне задруге као основне ћелије друштва, и мушкараца као носиоца имовинских права и заштитне

¹¹²⁴ V. Bogišić, *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena*, 355.

¹¹²⁵ V. Bogišić, *Izabrana dela i Opšti imovinski zakonik za Crnu Goru*, 153-159.

функције у њој. Снага која је гарантовала његову примену лежала је у убеђењу народа да ће кроз фаворизацију мушких потомака у наслеђивању најбоље сачувати јединство породице и имања. У том смислу, правна норма није обликовала народ, већ је сама била обликована његовим духом. Можемо рећи да су словенска правила интестатског наслеђивања потомака и њихова вишевековна примена у Србији потврда мисли историјскоправне школе да право може настати, одржавати се и развијати без активног деловања законодавца – спонтано, из народног духа, као његов живи израз кроз време.

Извори и литература

Извори

- Архив Србије, фонд Књажевска Канцеларија, бр. XXV/284, Указ № 4346 од 25. октобра 1837. Године;
- *Allgemeines Landrecht für die Preußischen Staaten*, преузето са <https://www.koeblergerhard.de/Fontes/ALR2fuerdiepreussischenStaaten1794Teil2.htm> 18. 11. 2024. год;
- А. Соловјев (изд.), *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд 1926;
- А. Соловјев; В. Мошин, *Грчке повеље српских владара: Издање текстова, превод и коментар*, СКА, Београд 1936;
- Ф. Баришић; М. Рајковић; Б. Крекић; Л. Томић (прир.), *Византијски извори за историју народа Југославије I*, Византолошки институт САНУ, Београд 1955;
- В. Ђурђевић; Н. Филиповић, Н. Нађибеговић; М. Мујић; Н. Шабановић (прир.), *Кануни и канун наме за босански, херцеговачки, зворнички, клиски, црногорски и скадарски санџак*, Сарајево 1957;
- Б. Марковић, *Јустинијанов закон – средњевековна византијско српска правна компилација*, Београд 2007;
- Б. Перуничкић, *Београдски суд 1819-1839*, Београд 1964;
- В. Мошин, *Пашићевски списак Душанова законодавства према Загребачком рукопису*, Старине ЈАЗУ, књ. 43, Загреб 1951;
- В. Богишић, *Правни обичаји у Словена-приватно право*, Ниш 2022;
- В. Станимировић, *Хрестоматија за упоредну правну традицију*, Београд 2013;
- В. С. Карацић, *Српске народне пјесме II*, Београд 1988;
- В. А. Томсинов, *Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран*, Москва 2004;
- В. Чучковић, *Развој дубровачког наследног права до 1385. године*, Београд 1965;
- Г. А. Рάλλη; М. Ποτλῆ, *Σύνταγμα κατά στοιχείον των εμπεριελημμένων απασών υποθέσεων τοις ιεροίς και θείοις κανόσι, ποηθέν τε άμα και συντεθέν τω εν ιερομονάχοις ελαχίστω Ματθαίω τω Βλαστάρει*, Αθήνα 1859;

- Грађански законик за Краљевину Србију – текст Закона од 11. марта 1844. године, са изменама и допунама), преузето са www.harmonius.org/sr/pravni-izvori/jugoistocna-evropa/privatno-pravo/srbija/Srpski_gradjanski_zakonik_1844.pdf, дана 09. 11. 2024;
- Д. Аранђеловић, *Аустријски грађански законик*, Београд 1906;
- Д. Матић, *Објашнењ Грађанског законика за Књажество србско. Част 2. Одд. 1*, Београд 1851;
- Д. Николић; А. Ђорђевић, *Законски текстови старог и средњег века*, Ниш 2013;
- Ђ. Бубало (прир.), *Душанов Законик*, Београд 2010;
- Z. v. Lingenthal, *Jus graeco-romanum, Pars 1, Practica ex actis Eustahii Romani*, Leipzig 1856;
- С. Стјепановић и др, *Законоправило Светога Саве, Превод Сарајевског преписа*, Добрунска Ријека, Дабар 2019;
- З. Марковић, С. Мишковић, *Јагодинска нахија 1830-1835*, Јагодина 2010;
- И. Божић; Б. Павићевић; И. Синдик, *Паиштровске исправе XVI – XVIII вијека*, Цетиње 1959;
- J. M. Vak, *Online Decreta Regni Mediaevalis Hungariae-The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary*, Logan 2019;
- Ј. Бојовић, М. Лукетић, Б. Шекуларец, *Паиштровске исправе, књ.2*, Будва 1990;
- *Code civil des français: éd. originale et seule officielle*, Paris 1804;
- L. Burgman, *Ecloga, das Gesetzbuch Leons III und Konstantinos' V*, Frankfurt 1983;
- Љ. Поповић, З. Марковић, *Књажеска канцеларија, Јагодинска нахија, књига прва (1815-1823)*, Јагодина 2005;
- Н. Вогојевић-Глушчевић, *Statut grada Skadra iz prve polovine XIV vijeka sa dodacima, završno sa 1461. godinom*, Podgorica 2016;
- М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, Гласник српског ученог друштва, књ. XII, Београд 1880;
- М. Рега, *Poljički statut*, Сплит 1988;
- М. Петровић, *Законоправило Светога Саве I*, Манастир Жича 2004;
- М. Петровић, *Законоправило Светога Саве II*, Београд 2020;
- Н. Вучковић, *Средњовјековни статут Будве*; Будва 1988;
- Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962;
- Н. Радосављевић, *Ваљевски магистрат 1824-1831*, Ваљево 2008;

- *O Proxeipoc Homoc – imperatorum Basili, Constantini et Leonis Prochiron*, Heidelberg 1887;
- Н. Hadžibegić, А. Handžić, Е. Kovačević (prir.) *O, Oblast Brankovića – opširni katastarski popis iz 1455*. Oriјentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1972;
- *Протокол шабачког магистрата од 1808. до 1812. године*, Гласник Српског ученог друштва, 2-одељак, Грађа за новију српску историју, књ. I, Београд 1868;
- М. Властар, *Синтагма* (прев. Т. Суботин-Голубовић), САНУ Београд 2013;
- С. Божанић, *Повеља краља Милутина барској породици Жаретића*, Стари Српски архив, књ. 6, Београд 2007;
- С. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат: азбучни зборник византијских црквених и државних закона и правила, словенски превод времена Душанова, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, прво одељење: споменици на српском језику, књига IV*, Београд 1907;
- С. Новаковић (изд.), *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд 1912;
- С. Harmenopuli, *Manuale legum sive Hexabiblos cum appendicibus et legibus agrarius*, Leipzig 1851;
- С. Радуновић, Ј. Антовић, С. Пејовић, *Statuta civitatis Cathari – Статут града Котора*, књ. II; превод оригинала из 1616. године са научним апаратом, Котор 2009;
- Ст. Максимовић, *Суђења у Кнежевини Србији пре писаних законика – из архиве пожаревачког магистрата*, Пожаревац 1898;
- Т. Катић, *Опширни попис призренског санџака из 1571. године*, Београд 2010;
- Т. Smičiklas, *Diplomatički zbornik kraljevina Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, sv. XII*, Zagreb 1914;
- F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Vienna 1858;
- Н. Hunger; О. Kresten, *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel Edition und bersetzung der Urkunden aus den Jahren 1315-1331, I*, Vienna 1981;
- *Црногорски законици: правни извори и политички акти од значаја за историју државности Црне Горе : зборник докумената. Књ. 1*, Историјски Институт Републике Црне Горе, Подгорица 1998.

Литература

- А. Ђорђевић, *Градски закон као саставни део Савиног Законоправила*, Црквене студије, 16/2019, Ниш 2019;
- А. Ђорђевић, *Породична задруга у српском средњовековном праву*, Зборник радова Правног факултета у Нишу, бр. 47, Ниш 2006;
- А. (Андра) Ђорђевић, *Породично право наслеђа у данашњим романским и германским државама*, Београд 1908;
- А. (Андра) Ђорђевић, *Наследно право I*, Београд 1912;
- А. Гильфердингъ, *Исторія Балтійскихъ Славянъ*, Москва 1855;
- A. d'Emilia, *L'applicazione pratica del diritto ereditario bizantino secondo la c.d. 'Peira d'Eustazio Romano'*, Rivista di studi bizantini e neo ellenici, XIV, Roma 1967;
- А. Јовановић, *Историјски развитак српске задруге*, Београд 1896;
- А. Јовановић, *Прилог нашем старом наследном праву*, Архив за правне и друштвене науке, књ. I, Београд 1906;
- А. Јовановић, *Рад на торжественим законима*, Архив за правне и друштвене науке, књ. XI, Београд 1911;
- А. П. Каждан, *Аграрные отношения в Византии XIII – XIV вв*, Москва 1952;
- А. Катанчевић, *Епидемија Јустинијанове куге и интестатско наслеђивање*, Савремени проблеми правног система Србије, Прилози пројекту, Београд 2022;
- А. А. Котляревский, *Древности юридического быта балтийских славян*, Праг 1874;
- А. Е. Laiou - Thomadakis, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire*, Princeton 1977;
- А. Laiou, *Family Structure and The Transmission of Property*, The social history of Byzantium, Singapore 2009;
- А. В. Серегин, *Эволюция древнеславянского права*, Москва 2018;
- А. Соловјев, *Срби и византиско право у Скопљу почетком XIII века*, Гласник Скопског научног друштва, XV-XVI, Скопље 1936;
- А. Соловјев, *Уговор о куповини и продаји у средњевековној Србији*, Архив за правне и друштвене науке, књ. XXXI, Београд 1927;
- А. Соловјев, *"Градски Закон" у средњевековној Србији*, Архив за правне и друштвене науке, књ. XXXIII, Београд 1928;
- А. Соловјев, *Једна српска жуна за време царства*, Гласник Скопског научног друштва, III, Скопље 1928;

- A. Соловјев, *Једно суђење из доба кнеза Лазара*, Архив за правне и друштвене науке, књ. XXXV, Београд 1929;
- A. Соловјев, *Душанов законик код Паитровића*, Архив за правне и друштвене науке, књ. XLIV, Београд 1933;
- A. Соловјев, *Сељаци – племићи у историји југословенског права*, Архив за правне и друштвене науке, књ. XLVIII, Београд 1935;
- A. Соловјев, *"Издава" по средњовековном српском праву "*, Архив за правне и друштвене науке, књ. XXXVI 1/2, Београд 1938;
- A. Соловјев, *Судбина једне властелске породице из средњовековне Србије*, Старинар, књ. 8-9, Београд 1933-34;
- A. Соловјев, *Кончански практик*, Зборник радова Византолошког института, III, Београд 1955;
- A. Соловјев, *Правни положај сељака у средњовековној Босни*, Преглед: часопис за друштвена питања, год. II, св. VI, Сарајево 1947;
- A. Соловјев, *Студије из историје нашег народног права у XVIII веку*, Гласник ЗМ 1947, Сарајево 1947;
- A. Соловјев, *Историја словенских права – Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, Београд 1998;
- A. Соловјев, *Предавања из историје словенских права*, Београд 1939;
- A. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, Београд 1980;
- A. Solovieff, *Le droit byzantin dans la codification d'Etienne Douchan*, Revue historique de droit français et étranger, Quatrième série, Vol. 7, Paris 1928;
- A. Stavrou, *Socio-economic Conditions in 14th and 15th Century Thessalonike: A New Approach*, Birmingham 2010;
- A. v. Timon, *Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte mit Bezug auf die Rechtsentwicklung der westlichen Staaten*, Berlin 1904;
- A. Фостиков, *Занатство у средњовековној Србији*, Београд 2016;
- A. Фостиков, *Занатство у средњовековној Србији у светлости три повеље из XIV века*, Београдски историјски гласник IV, Београд 2013;
- A. Cvitanić, *Srednjovjekovni statut bračke komune iz godine 1305*, Brač 1968;
- A. Watson, *Legal Transplants – An Approach to Comparative Law*, Athens, Georgia 1993;

- В. Т. Blagojevic, *L'influence du Code civil sur l'elaboration du Code civil serbe*, Revue internationale de droit comparé, 6, 4/1954, Paris 1954;
- Б. Греков, *Кијевска Русија*, Београд 2006;
- Б. Калај, *Историја српскога народа*, Београд 1882;
- Б. Марковић, *Наследно право у Душановом законнику и Закону цара Јустинијана*, Законик цара Стефана Душана – Зборник радова са научног скупа одржаног 3. октобра 2000, поводом 650 година од проглашења, Београд 2005;
- Б. Недељковић, *Породица и наследство*, Београд 1940;
- Б. А. Панченко, *Крестъянскя собственость въ Византии: Земледельческий закон и монастырские документы*, София 1903;
- Б. Ферјанчић, *О деспотским повељама*, Зборник радова Византолошког института IV, Београд 1956;
- Б. Ферјанчић, *Тесалија у XIII и XIV веку*, Београд 1974;
- Б. Ферјанчић; С. Ћирковић, *Стефан Душан – краљ и цар 1331-1355*, Београд 2005;
- Б. Петрановић, *О праву наследства код Срба, на основу правних обичаја и писаних споменика*, Београд 1923;
- V. Vogišić, *Zbornik sadašnjih правних običaja u Južnih Slovena*, Zagreb 1874;
- V. Vogišić, *Izabrana dela i Opšti imovinski zakonik za Crnu Goru*, Beograd 1986;
- V. Vogišić, *Familija i nasljedstvo*, Beograd 1999;
- В. В. Седов, *Словени у раном средњем веку*, Београд 2013;
- В. Ђорђевић, *Наследно право законских наследника*, Ниш 1995;
- В. Ђоровић, *Историја Срба*, Ниш 2004;
- В.О. Ключевский, *Курс русской истории*, Москва 1908;
- V. Knoll, *Intestátní dědická posloupnost v českém středověkém právu zemském a městském*, Časopis pro právní vědu a praxi 3, Brno 2012;
- В. Петровић, Н. Петровић, *Грађа за историју Краљевине Србије: време прве владе Милоша Обреновића, књ. прва (од 1815. до 1821.)*, Београд 1882;
- В. С. Карацић, *Живот и обичаји народа српскога*, Беч 1867;
- В. С. Карацић, *Вукови записи*, Београд 1964;
- W.A. Maciejowski, *Slavische Rechtsgeschichte, I Theil*, Stuttgart 1835;
- W. Namyslowski, *Zarys serbskiego prawa majatkowego w wiekach srednich*, Lwow 1925;
- W. Namyslowski, *Serbskie prawo sadowe w wiekach srednich*, Lwow 1926;

- Г. Острогорски, *Пронија-прилог историји феудализма у Византији и у јужнословенским земљама*, Београд 1951;
- Г. Острогорски, *Привреда и друштво у Византијском Царству*, Београд 1969;
- Г. Острогорски, *Византија и Словени*, Београд 1970;
- Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1998;
- G. Jellinek, *Der Kampf des alten mit dem neuen Recht*, Heidelberg 1907;
- G. Popovich, *Recht und Gericht in Montenegro*, Agram 1877:
- Д. Аранђеловић, *Неколико речи о миразу, спреми и удомљењу по нашем Грађанском законнику*, Београд 1912;
- Д. Аранђеловић, *Наследно право*, Београд 1925;
- Д. Бојанић, *Фрагменти једног збирног и једног опширног пописа видинског санџака из друге половине XV века*, Београд 1973;
- D. Војанић, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Београд 1974;
- Д. Ј. Данић, *Интестатско наследно право*, Београд 1933;
- Д. Динић-Кнежевић, *Жене у огледалу Душановог законика*, Законик цара Стефана Душана – Зборник радова са научног скупа одржаног 3. октобра 2000, поводом 650 година од проглашења, Београд 2005;
- Д. Јанковић, *Историја државе и права феудалне Србије (XII-XIV век)*, Београд 1957;
- Д. Ковачевић-Којић, *Приштина у средњем веку*, Историјски часопис, књ. XXII, Београд 1975;
- D. Kyritses, *The Byzantine Aristocracy in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries*, Cambridge 1997;
- Д. Николић, *Историја права - стари и средњи век*, Ниш 2010;
- Д. Николић, *Древноруско словенско право*, Ниш 2000;
- Д. Симон, *Закон и обичај у Византији*, Анали Правног факултета у Београду, XXXV, 2, Београд 1987;
- D. Simon, *Erbvertrag und Testament*, Зборник радова Византолошког института, XXIV/XXV, Београд 1986;
- Ђ. Бубало, *Српски номици*, Београд 2004;
- Ђ. Ђекић, *Правни положај синова у скадарском статуту*, Баштина, бр. 59, Лепосавић 2023;

- E. Durkheim, *The Division of Labour in Society*, London 1984;
- E. Миљковић-Бојанић, *Земет Кушлат 1476. године*, Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине, Бања Лука – Српско Сарајево 2003;
- E. Миљковић, А. Крстић, *Трагови српског средњовековног права у раним османским канунима и кануннамама*, Средњовековно право у огледалу историјских извора, САНУ, Одељење друштвених наука, Извори српског права XVI, Београд 2009;
- Ж. Перић, *Наследно право*, Београд 1923;
- Ж. Бујуклић, *Римско приватно право*, Београд 2015;
- Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, Београд 2014;
- Ж. ле Гоф, *Средњовековна цивилизација Западне Европе*, Сремски Карловци/Нови Сад 2010;
- З. Чворовић, *Право и православље*, Београд 2021;
- Z. Chitwood, *"The Cleansing of the Ancient Laws" under Basil I and Leo VI, Byzantine Legal Culture and the Roman Legal Tradition 867-1056*, Cambridge 2017;
- З. Мирковић, М. Ђурђевић, *Правила о поклону у српском средњовековном праву*, Анали Правног факултета у Београду, LIX, 2, Београд 2011;
- Z. v. Lingenthal, *Geschichte des griechisch-römischen Rechts*, Berlin 1877;
- И. Бабић, *Законско наслеђивање брачних другова у СГЗ*, Зборник радова са научног скупа: Сто педесет година од доношења Српског грађанског законика (1844-1994), Ниш 1995;
- И. Божић, *Коњ добри и оружје – уз чл. 48. Душановог законика*, Зборник Матице српске за друштвене науке, 13-14, Нови Сад 1952;
- И. Синдик, *Комунално уређење Котора – од друге половине XII до почетка XV столећа*, Котор 1950;
- И. Синдик, *Душаново законодавство у Паитровићима и Грбљу*,
- I. Strohal, *Die Hauskommunionen (zadrugas) bei den Südslawen*, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina, 12, Sarajevo 1912;
- И. А. Шуменковић, *О праву удовичког ужитка*, Архив за правне и друштвене науке, књ. 4, Београд 1908;
- J.C. Cheynet, *Aristocratie et heritage (XIe-XIIIe siecle)*, La transmission du patrimoine: Byzance et l'aire mediterraneene, Paris 1998;
- J. P. G. Ewers, *Das älteste Recht der Russen in seiner geschichtlichen Entwicklung*, Hamburg 1826;

- J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia państwa i prawa polskiego*, Warszawa 1976;
- J. Герасимовић, *Старо српско право*, Београд 1925;
- J. Ердељановић, *Стара Црна Гора-етничка прошлост и формирање црногорских племена*, Београд 1978;
- J. Kasap; V. Lahner, *Korčulanski statut i njegova nasljednopravna regulacija*, *Pravni vjesnik*, 35(2), Osijek 2019;
- J. Ковачевић, *Чл. 48. Душановог законика и инсигније*, *Историјски часопис*, књ. III, Београд 1952;
- J. Hube, *Wywod praw spadkowych slowianskich*, Warszawa 1832;
- J. Panev, *La reception du Syntagma de Matthieu Blastares en Serbie*, *Études balkaniques*, 10/2003 - Le droit romano-byzantin dans le Sud-Est européen, Sofia 2003;
- K. F. Drew, *The Lombard Laws*, Philadelphia, 2010;
- K. Лиречек, J. Радонић, *Историја Срба II – културна историја*, Београд 1984;
- K. Jireček, *Das Gesetzbuch des serbischen Caren Stephan Dušan*, *Archiv für slavische Philologie*, XXII 1-2, Berlin 1900;
- K. Кадлец, *Првобитно словенско право пре Х века*, превео и допунио Т. Тарановски, Београд, 1924;
- K. Параконстантиноу, *Das Rechtsinstitut der Ausgleichungspflicht im byzantinischen Erbrecht*, *International symposium of jurists*, Thessaloniki 1998;
- L. Blehova-Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kotora*, Podgorica 2002;
- L. Brentano, *Erbrechtspolitik, alte und neue Feudalität*, Stuttgart 1899;
- L. Margetić, *Neoporučno nasljedno pravo u srednjovjekovnoj Istri*, *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, br. 17, Pazin 1972;
- L. Margetić, *O starom hrvatskom nasljednom pravu descendenata*, *Historijski zbornik*, (1972-73), (XV-XVI), Zagreb 1973;
- L. Margetić, *Vinodolska općina i vinodolski kmeti*, *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti*, 485, Zagreb 2002;
- L. Mitteis, *Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreichs*, Leipzig 1891;
- L. Mitteis, *Römisches Privatrecht bis auf die Zeit Diokletians I*, Leipzig 1908;

- L. Namyslowski, *Wege der Rezeption des byzantinischen Rechts in mittelalterlichen Serbien*, Jarbücher für Kultur und Geschichte der Slaven, Neue Folge, Bd.1, H.2, Stuttgart 1925;
- L. Thalloczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München 1914;
- Л. Томановић, *Насљедно право по Даниловом законуку*, Архив за правне и друштвене науке, књ. II, Београд 1906;
- Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога*, Београд 1972;
- *Српски биографски речник*, књ. 7, Матица српска, Нови Сад 2018;
- М. А. Русланович, *Рабы в Византийской империи - правовое положение и социально-экономическая роль*, Молодой ученый - Международный научный журнал № 21 (363) / 2021;
- М. Беговић, *Трагови нашег средњовековног права у турским правним споменицима*, Историјски часопис, III, Београд 1952;
- М. Begović, *Uticaј šerijatskog prava na правне обичаје и Југославији*, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, god. XXII, 1974;
- М. Благојевић, *Посебни закони на манастирским властелинствима*, Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора, САНУ, Одељење друштвених наука, Извори српског права XVI, Београд 2009;
- М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973;
- М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 2001;
- М. Bloch, *Feudalno društvo*, Zagreb 1958;
- М. Weber, *Economy and Society – an outline of interpretive sociology*, London 1978;
- М. С. Bartusis, *Serbian pronoiа and pronoiа in Serbia: the diffusion of an institution*, Зборник радова Византолошког института, XLVIII, Београд 2011;
- М. Gimbutas, *The Slavs*, New York 1971;
- М. Гогвић, *Политичко и друштвено уређење Котора у другој половини XII и XIII веку*, Београд 2018;
- М. Динић, *Хумско-требињска властела*, Београд 1967;
- М. Dolenc, *Dušanov Zakonik*, Ljubljana 1925;
- М. Wlainatz, *Die agrar-rechtlichen Verhältnisse des mittelalterlichen Serbiens*, Jena 1903;
- М. Ивановић, *Властела државе српских деспота*, Београд 2013;

- M. Kos, *Slovenski zapisi u rukopisu Basilika*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vol. 15. No. 1, Zagreb 1928;
- M. Костренчић, *Душанов законик као одраз стварности свога времена*, Зборник радова: Законик цара Стефана Душана 1349. и 1355. године, Београд 1960;
- M. Марковић, *Византиске повеље дубровачког архива*, Зборник радова Византолошког института, I, Београд 1952;
- M. Marković, *Die serbische Hauskommunion (Zadruga) und ihre Bedeutung in der Vergangenheit und Gegenwart*, Bonn 1903;
- M. Ђ. Милићевић, *Живот Срба сељака*, Београд 1894;
- M. Миловановић, *Наследно право у старом праву српском*, Годишњица Николе Чупића, књига V, Београд 1883;
- M. Николић, *Византијска аристократија у XV веку*, Београд 2013;
- M. Нинчић, *Историја аграрно-правних односа српских тежака под Турцима – I део (раније доба)*, Београд 1920;
- M. Petrak, *Rimsko-bizantsko pravo i intestatno nasljeđivanje pro anima u Splitskom statutu*, Splitski statut iz 1312 godine: povijest i pravo, Split 2015;
- M. Петровић, *Крмчија Светога Саве – о заштити обесправљених и социјално угрожених*, Београд 1990;
- M. Ruschel, *Das Preußische Erbrecht in der Judikatur des Berliner Obertribunals in den Jahren von 1836 bis 1865*, Potsdam 2019;
- M. Станковић, *Уговорно наслеђивање између супружника*, Београд 2015;
- M. Филиповић, *Сирота кудељница: прилог објашњењу чл. 46. Душанова законика*, Зборник Матице српске, Серија друштвених наука, 5, Нови Сад 1953;
- Н. Богојевић-Глушчевић, *Законско наслеђивање по Которском статуту*, Зборник Правног факултета у Подгорици, год.2, бр.1, Подгорица 1977;
- Н. Вучо, *Економика средњевековне Србије кроз Душанов законик и манастирске повеље*, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, I, САНУ, Београд 1951;
- Н. Крстић, *Повреда и заштита права на нужни део*, Ниш 2015;
- Н. Кршљанин, *Наслеђивање земљишта у нововековној Србији пре Српског грађанског законика: женско право наслеђивања?*, Анали Правног факултета у Београду, год. 57, бр. 2, Београд 2009;

- Н. Кршљанин, *Изузимање (искључивање) из наслеђа и питање намене Душанове кодификације*, Анали Правног факултета у Београду, LVIII, 2, Београд 2010;
- Н. Кршљанин, *Српске средњовековне повеље као извор Душановог законика*, Београд 2013;
- N. Leidholm, *Elite Byzantine Kinship ca. 950-1204*, Leeds 2019;
- Н. Милаш, *Православно црквено право*, Мостар 1902;
- Н. Милаш, *Грчко-римско законодавство о црквеној имовини*, Београд 1909;
- N. Milaš, *Upliv hristijanstva na grčko-rimsko zakonodavstvo*, Spljet 1879;
- Н. Радојчић, *Душанов законик и византијско право*, Зборник радова: Законик цара Стефана Душана 1349. и 1355. године, Београд 1960;
- Н. Стојановић, *О наслеђивању у Законоправилу Светога Саве*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, 48. по.1, Нови Сад 2014;
- О. Антић, *Наследно право*, Београд 2010;
- О. Станојевић, *Римско право*, Београд 2007;
- P. Angelini, *The Serbian version of the Syntagma of Blastares, the Lex Romana Serborum*, Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis, 86, Leiden 2018;
- P. Angelini, *Il diritto romano bizantino in traduzione il Prochiron serbo Zakon gradski*, Historia et ius, 22, Roma 2022;
- P. Stojanović, *Neki aspekti nasljedno-pravnih odnosa u Crnoj Gori u XIX i na početku XX vijeka*, Istorijski zapisi 3-4, Podgorica 1970;
- П. Б. Стојановић, *Неке поруке насљедног обичајног права у Црној Гори и сјеверној Албанији: стање у XVIII, XIX и на почетку XX вијека*, Годишњак Балканолошког института Balcanica, 8, Београд 1977;
- P. M. Barford, *The Early Slavs – Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe*, Ithaca 2001;
- P. J. Zepos, *Survivances byzantines dans le droit des coutumes*, Thessaloniki 1980;
- P. Vinogradoff, *Roman Law in Mediaeval Europe*, London and New York 1909;
- П. Шероглић, *Реплика на одговоръ Господина Милоша Светића у Утуку III Ђзыкословноме или Прегледъ II Законника грађанскогъ за Србию*, Нови Сад 1847;
- R. v. Ihering, *Der Kampf ums Recht*, Wien 1925;
- R. Macrides, *Dowry and Inheritance in the Late Period: some cases from the Patriarchal Register*, Eherecht und Familiengut in Antike und Mittelalter, München 1992;
- Р. Михаљчић, *Прошлост и народно сећање*, Београд 1995;

- Р. Михаљчић, *О старом српском праву*, Београд 2015;
- Р. Грујић, *Средњовековно српско парохијско свеиштенство*, Скопље 1923;
- R. Hildebrand, *Recht und Sitte auf den verschiedenen wirtschaftlichen Kulturstufen, I Teil*, Jena 1896;
- R. Hube, *Geschichtliche Darstellung der Erbfolgerechte der Slaven*, превео J. С. Zupanski, Posen 1836;
- R. Hube, *Prawo polskie w wieku trzynastym*, Warszawa 1874;
- R. Hube, *Ustawodawstwo Kazimierza Wielkiego*, Warszawa 1881;
- R. Huebner, *A History of Germanic Private Law*, превео Francis S. Philbrick, Union 2000;
- С. Аврамовић, *Српски грађански законик (1844) и правни транспланти – копија аустријског узора или више од тога?*, Зборник радова: Српски грађански законик – 170 година, Београд 2014;
- S. Avramović, *The Serbian Civil Code of 1844: a battleground of legal traditions, Konflikt und Koexistenz: Die Rechtsordnungen Südosteuropas im 19. und 20. Jahrhundert. Bd. 2, Serbien, Bosnien-Herzegowina, Albanien*, Frankfurt am Main 2017;
- S. Avramović, *Mixture of legal identities: Case of the Dutch (1838) and the Serbian Civil Code (1844)*, *Анали Правног факултета у Београду*, 66-4, Београд 2018;
- С. Бојанин, *Брачне одредбе Жичке повеље између црквеног и народног концепта брака*, у: Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић (ур.), *Византијски свет на Балкану*, Византолошки институт САНУ, књ.2, Београд 2012;
- С. Дучић, *Племя Кучи-живот и обичаји*, Подгорица 1998;
- С. Ђирковић, *Работници, војници, духовници-друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997;
- Р. Ђук, *Дубровачка породица Жаретић пореклом из Бара у средњем веку*, *Историјски часопис*, књ. XLVIII, Београд 2001;
- С. Ђорић, *Постанак домаћих компилација византијског права*, *Архив за правне и друштвене науке*, књ. IV, Београд 1909;
- С. Јовановић, *Политичке и правне расправе II*, Београд 2005;
- С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996;
- С. Мишић, *Инокосне породице и задруге у средњовековној Србији*, *Гласник завичајног музеја*, књ. 10, Пљевља 2015;
- С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, Београд 2019;

- С. Новаковић, *Српска баштина у старим турским законима*, Београд 1892;
- С. Новаковић, *Васкрс државе српске и друге студије*, Београд 1986;
- С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског*, Београд 2004;
- С. Новаковић, *Балканска питања*, Београд 2000;
- С. Новаковић, *Правни списи*, Београд 2006;
- С. Новаковић, *Примери књижевности и језика српског и српкословенског*, Београд 1904:
- С. Новаковић, *Село*, Београд, 1965;
- S. Troianos, *Die Quellen des byzantinischen Rechts*, Berlin/Boston 2017;
- С. В. Троицки, *Црквено-политичка идеологија светосавске Крмчије и Властареве Синтагме*, Глас САНУ, ССХП, Београд 1953;
- С. Ђирковић, Р. Михаљчић, *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999;
- С. Шаркић, *Средњовековно српско право*, Нови Сад 1995;
- С. Шаркић, *Правни положај мeroпаха у средњовековној Србији*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, 44. по.2, Нови Сад 2010;
- С. Шаркић, *Маисторије, сокалници и сеоски попови*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, 45. по.1, Нови Сад 2011;
- S. Šarkić, *Natural Persons (Individuals) and Legal Persons (Entities)*, Зборник радова Византолошког института, XLV, Београд 2008;
- S. Šarkić, *Serbian Medieval Law on Wills and Succession*, Pravni zapisi, XI-1, Beograd 2020;
- S. Schermaul, *Georg Friedrich Puchta – Leben und Wirken*, Spomenica Valtazara Bogišića, Knj. 1, Beograd 2011;
- Т. Ђорђевић, *Наш народни живот*, Београд 1923;
- Т. Катић, *"Сироте кудељнице" и баштинице: два типа хришћанских удовичких домаћинстава у Османском царству (на примеру призренског санџака у 16. веку)*, Историјски часопис, књ. LVIII, Београд 2009;
- Т. Matović, *Bequeathing in medieval Serbian law, Ius commune graeco-romanum: Essays in Honour of Prof. Dr. Laurent Waelkens*, Leuven 2019;
- Т. Флоринский, *Памятники законодательной деятельности Душана, царя сербов и греков*, Киев 1888;

- Т. Суботин-Голубовић, *Српскословенски превод Синтагме Матије Властара*, Средњовековно право у огледалу историјских извора, САНУ, Одељење друштвених наука, Извори српског права XVI, Београд 2009;
- Т. Живановић, *Систем синтетичке правне филозофије*, Београд 1997;
- У. Станковић, *Хиљаду осамсто четрдесет шеста – наследноправни положај женске деце по трећи пут на дневном реду*, Зборник радова: Српски грађански законик – 170 година, Београд 2014;
- Ф. Гранић, *Приватноправни положај монаха у грчким областима позноримске империје у V и VI веку*, Гласник Скопског научног друштва V, Скопље 1929;
- F. K. v. Savigny, *Vom Beruf unsrer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*, Heidelberg 1814;
- F. K. v. Savigny, *System des heutigen römischen Rechts I*, Berlin 1840;
- Ф. Конт, *Словени – Том I*, Београд 1989;
- Ф. Ф. Зигель, *Законникъ Стефана Душана*, Санкт Петербург 1872;
- F.F. Sigel, *Lectures on Slavonic Law: Being the Ilchester Lectures for the year 1900*, Kitchener 2001;
- F. H. Tinnefeld; K.P. Matschke, *Die Gesellschaft im späten Byzanz: Gruppen, Strukturen und Lebensformen*, Köln 2001;
- Т. Матовић, *Прилог проучавању средњовековног права: ослобађање у византијским тестаментима*, Анали Правног факултета у Београду, LXIV, 1, Београд 2016;
- Т. Тарановски, *Историја српског права у немањихкој држави*, Београд 1996;
- Н. Јиреček, *Slovanske pravo v Čechach a na Morave – Od počatku XI do konce XIII století*, Prag 1864;
- Ч. Мијатовић, *Пре триста година: Прилог к изучавању извора за историју наших народа*, Гласник српског ученог друштва, књ. 36, Београд 1872;
- Ch. Montesquieu, *The Spirit of Laws*, Kitchener 2001;
- Ch. Gross, *The Medieval Law of Intestacy*, Harvard Law Review, Vol. 18, No. 2, Cambridge 1904;

Биографија аутора

Милан Момчиловић рођен је 30.10.1989. године у Лесковцу, где је са одличним успехом (просечна оцена 5,00) завршио основну школу и средњу економску школу "Ђука Динић". Као ученик другог разреда средње школе освојио је прво, а као ученик трећег разреда треће место на републичком такмичењу из историје. На Правном факултету у Нишу дипломирао је 2013. године са просечном оценом 9,76, а 2015. завршио мастер студије на правноисторијском модулу, са просечном оценом 10,00 и мастер радом на тему "*Mutuum* у римском и савременом праву". На докторским студијама (ужа правноисторијска научна област) положио је све испите са просечном оценом 10,00.

Као истраживачу, подручје опредељења за научни рад су му државноправна традиција Византије, историја словенских права, држава и право средњовековне Србије, затим парламентаризам XIX и XX века и његов развој у Србији, нарочито први српски устав, као и српско-хрватски односи крајем XIX и почетком XX века и стварање Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца.

У Адвокатску комору Ниша уписао се 2017. године. У адвокатској каријери, поред опште парнице, активно се бави статусним и уговорним привредним правом, заштитом права потрошача, антидискриминационим правом, управним, прекршајним и медицинским правом.

Стипендиста Фонда за младе таленте "Доситеј Обрадовић" био је 2013. године, а у три наврата (2014, 2015. и 2016.) био је добитник Светосавске награде града Лесковца.

Сарадник Центра за правосудна истраживања (ЦЕПРИС) постао је фебруара 2021. године. Као полазник прве генерације Еразмус плус модула за Европско монетарно право – MONELA, завршни испит положио је јуна 2021. године у Нишу.

Живи и ради у Нишу, ожењен је и отац је једног детета. Рекреативно се бави кик-боксом.

